

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΦΛΩΡΙΝΑΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

**Ο «Άνθρωπος με το Γαρύφαλλο» του Νίκου Τζίμα
στη συγκυρία της πρώιμης Μεταπολίτευσης**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΠΟΛΥΧΡΟΝΟΠΟΥΛΟΥ

ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΟΚΤΗΣΗ ΤΟΥ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟΥ ΤΙΤΛΟΥ
Στις «Επιστήμες της αγωγής: ζητήματα ιστορίας, ιστορικής εκπαίδευσης και
εκπαιδευτικής πολιτικής»
Με ειδίκευση «Ιστορική Εκπαίδευση και Διδακτική»

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: Έλλη Λεμονίδου

ΦΛΩΡΙΝΑ 2023

Φύλλο Εξέτασης

1. Επόπτης: Λεμονίδου Έλλη

Βαθμός: _____

Υπογραφή:

Ημερομηνία:

2. 1^{ος} Βαθμολογητής: Αλεξάκη Ευγενία

Βαθμός: _____

Υπογραφή:

Ημερομηνία:

3. 2^{ος} Βαθμολογητής: Κόκκινος Γεώργιος

Βαθμός: _____

Υπογραφή:

Ημερομηνία:

Γενικός βαθμός: _____

Ο συγγραφέας Βασίλης Πολυχρονόπουλος βεβαιώνει ότι το περιεχόμενο του παρόντος έργου είναι αποτέλεσμα προσωπικής εργασίας και ότι έχει γίνει η κατάλληλη αναφορά στις εργασίες τρίτων, όπου κάτι τέτοιο ήταν απαραίτητο, σύμφωνα με τους κανόνες της ακαδημαϊκής δεοντολογίας.

Υπογραφή: Βασίλης Πολυχρονόπουλος

Ημερομηνία: 25/01/2023

Στις τρεις νεράιδες του παραμυθιού μου...

Ευχαριστίες

Η παρούσα διπλωματική εργασία εκπονήθηκε στα πλαίσια της ολοκλήρωσης του κύκλου σπουδών μου στο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας για την απόκτηση του Μεταπτυχιακού Διπλώματος. Στην προσπάθειά μου αυτή συνετέλεσαν σημαντικά κάποιοι άνθρωποι τους οποίους νιώθω την ανάγκη να ευχαριστήσω.

Πρώτα, θα ήθελα να ευχαριστήσω την πρώτη επιβλέπουσα της εργασίας μου, κυρία Έλλη Λεμονίδου, για την άψογη συνεργασία, την καθοδήγηση, τη συνεχή υποστήριξη καθώς επίσης και για την ευκαιρία που μου έδωσε να ασχοληθώ με ένα τόσο ενδιαφέρον θέμα. Έπειτα, θερμές ευχαριστίες για τις πολύτιμες συμβουλές και παρατηρήσεις τους χρωστώ και στα δύο άλλα μέλη της τριμελούς επιτροπής, τον κύριο Γιώργο Κόκκινο και την κυρία Ευγενία Αλεξάκη. Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω και τον κύριο Παναγιώτη Γατσωτή για τις πολύτιμες παρατηρήσεις του.

Επίσης, θα ήθελα να πω ένα «ευχαριστώ» σε όλους τους καθηγητές του Μεταπτυχιακού Προγράμματος για τα ερεθίσματα και τις ευκαιρίες που μας προσέφεραν κατά τη διάρκεια της φοίτησής μας, καθώς και στον συμφοιτητή και σπάνιο φίλο Κωνσταντίνο Κώτση, ο οποίος με την ψυχραιμία, τις συμβουλές και την αισιοδοξία του με στήριξε σε αυτή τη δοκιμασία.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω ακόμη περισσότερο τη σύζυγό μου που αντιμετώπισε με μεγάλη υπομονή τη διαρκή φυσική και πνευματική «απουσία» μου και ανέλαβε και το δικό μου βάρος οικογενειακών υποχρεώσεων, υποστηρίζοντάς με να φέρω εις πέρας το απαιτητικό έργο του ΜΠΣ και της διπλωματικής εργασίας. Τέλος, θέλω να ευχαριστήσω τις κόρες μου, οι οποίες με το χαμόγελο και τη θετική τους ενέργεια μού έδωσαν δύναμη, για να ολοκληρώσω αυτό το ταξίδι.

Περιεχόμενα

Ευχαριστίες.....	4
Περίληψη.....	7
Abstract.....	8
Αρκτικόλεξα.....	9
Πρόλογος.....	10
<i>A. Το ιστορικό πλαίσιο.....</i>	<i>12</i>
Ο Εμφύλιος και η μετεμφυλιακή Ελλάδα κατά την περίοδο της πρώιμης Μεταπολίτευσης.....	13
Μεταπολίτευση: τομή στην πολιτική ιστορία της Ελλάδας.....	13
Η νέα πολιτική πραγματικότητα.....	16
Η πολιτική της λήθης και το νέο αφήγημα για τον Εμφύλιο.....	21
Η διαίρεση Δεξιά – Αριστερά, Δεξιά - Αντιδεξιά.....	25
Η οικονομική κατάσταση.....	29
Η εξωτερική πολιτική.....	32
Οι σχέσεις με τις ΗΠΑ.....	32
Ο αντιαμερικανισμός.....	34
Οι σχέσεις με την Ευρωπαϊκή Ένωση.....	37
Οι αλλαγές σε κοινωνικό επίπεδο.....	40
Ο Εμφύλιος και τα μετεμφυλιακά χρόνια στις ελληνικές ταινίες μυθοπλασίας.....	43
<i>B. Η ταινία.....</i>	<i>47</i>
Ο άνθρωπος με το γαρύφαλλο.....	48
Ο τίτλος.....	48
Η ζωή του Νίκου Μπελογιάννη.....	48
Ο Νίκος Μπελογιάννης στην τέχνη.....	54
Υπόθεση.....	57
Συντελεστές, αποδοχή και κριτική της ταινίας.....	58
Ο Εμφύλιος και τα μετεμφυλιακά χρόνια μέσα από την ταινία.....	62
Οι διώξεις των κομμουνιστών και η φτώχεια στη μετεμφυλιακή Ελλάδα.....	63
Η διαίρεση Δεξιά – Αριστερά, Δεξιά - Αντιδεξιά.....	73
Ο αμερικανικός παράγοντας.....	79
Ο στρατός, ο ΙΔΕΑ και τα Σώματα Ασφαλείας.....	83
Τα Ανάκτορα και η εκκλησία.....	88
Ο Νικόλαος Πλαστήρας και η πολιτική ειρήνευσης.....	91
Η υπόθεση Μπελογιάννη.....	96
Η προσπάθεια οργάνωσης ενιαίου δημοκρατικού μετώπου.....	96
Η ανθρώπινη πλευρά του Μπελογιάννη.....	99

Οι συλλήψεις, οι ανακρίσεις και η πρώτη δίκη	101
Η ανακάλυψη των ασυρμάτων και οι ανακρίσεις	105
Η δεύτερη δίκη	111
Η επιστολή Πλουμπίδη, το Συμβούλιο Χαρίτων και η εκτέλεση	118
Συμπεράσματα	130
Ελληνόγλωσση Βιβλιογραφία	135
Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία.....	155
Κατάλογος Εικόνων.....	159

Περίληψη

Η παρούσα εργασία αφορά την ταινία Ο «Άνθρωπος με το Γαρύφαλλο» του Νίκου Τζίμα, η οποία προβλήθηκε με μεγάλη επιτυχία στις κινηματογραφικές αίθουσες το 1980, στη συγκυρία της πρώιμης Μεταπολίτευσης. Ειδικότερα, επιχειρείται η διερεύνηση του τρόπου μεταφοράς της περιόδου του Εμφυλίου και των μετεμφυλιακών χρόνων σε μια εποχή που το αφήγημα της Δεξιάς αντικαταστάθηκε μετά από δεκαετίες από την οπτική του αντίπαλου στρατοπέδου. Αρχικά, διερευνάται η πολιτική, κοινωνική και οικονομική πραγματικότητα στην Ελλάδα της πρώιμης Μεταπολίτευσης, κατά την οποία γυρίστηκε και προβλήθηκε η ταινία του Νίκου Τζίμα. Στη συνέχεια καταγράφονται οι σημαντικότερες κινηματογραφικές ταινίες που σχετίζονται με το θέμα αυτό. Τέλος, μέσα από την ανάλυση της ταινίας «Ο άνθρωπος με το Γαρύφαλλο» εξετάζεται ο τρόπος με τον οποίο αποτυπώνεται η μετεμφυλιακή Ελλάδα και η υπόθεση Μπελογιάννη από τον Νίκο Τζίμα στην πρώτη περίοδο της Μεταπολίτευσης, όταν το αφήγημα των ηττημένων του Εμφυλίου για τα γεγονότα είχε επικρατήσει.

Λέξεις – Κλειδιά: Άνθρωπος με το Γαρύφαλλο, Εμφύλιος, μετεμφυλιακή Ελλάδα, ελληνικός κινηματογράφος, πρώιμη Μεταπολίτευση, Δεξιά, Αριστερά.

Abstract

“Nikos Tzimas’ “The Man with the Carnation” in the context of the early period of the regime change in Greece

This paper concerns the film "The Man with the Carnation" by Nikos Tzimas, which was screened with great success in cinemas in 1980, in the context of the early period of the Regime change in Greece (Metapolitefsi). In particular, it attempts to investigate how the events of the Civil War and the post-civil war years were portrayed at a time when the narrative of the Right had been replaced after decades by the perspective of the opposing side. First, the political, social and economic reality in Greece during the early period of the regime change in Greece is briefly presented, during which Nikos Tzimas' film was shot and screened. Then the most important films related to this topic are listed. Finally, through the analysis of the film "The Man with the Carnation", the way in which post-civil war Greece and the Belogiannis case are depicted by Nikos Tzimas in the early period of the regime change in Greece, when the narrative of the defeated side of the Civil War had prevailed.

Keywords: The Man with the Carnation, civil war, post-civil war Greece, cinema, early period of the Regime change, Right, Left.

Αρκτικόλεξα

ΓΕΕΘΑ	Γενικό Επιτελείο Εθνικής Άμυνας
ΓΕΣ	Γενικό Επιτελείο Στρατού
ΔΣΕ	Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας
ΕΑΜ	Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο
ΕΔΑ	Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά
ΕΔΕΣ	Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Σύνδεσμος
ΕΛ.ΑΣ.	Ελληνική Αστυνομία
ΕΛΑΣ	Ελληνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός
ΕΟΚ	Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα
ΕΠ.ΑΝ.	Επιστήμη-Ανοικοδόμηση
ΕΠΕΚ	Εθνική Προοδευτική Ένωση Κέντρου
ΕΠΟΝ	Ενιαία Πανελλαδική Οργάνωση Νέων
ΕΡΕ	Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση
ΕΣΣΔ	Ένωση Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών
ΗΠΑ	Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής
ΙΔΕΑ	Ιερός Δεσμός Ελλήνων Αξιωματικών
ΚΚΕ	Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας
ΚΟΑ	Κομματική Οργάνωση Αθήνας
NATO	North Atlantic Treaty Organization
ΝΔ	Νέα Δημοκρατία
ΝΕΚ	Νέος Ελληνικός Κινηματογράφος
ΟΗΕ	Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών
ΟΚΝΕ	Ομοσπονδία Κομμουνιστικών Νεολαιών Ελλάδος
ΠΑΣΟΚ	Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα
ΠΕΕΑ	Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης
ΠΕΚ	Παλιός Ελληνικός Κινηματογράφος
ΣΕΒ	Σύνδεσμος Επιχειρήσεων και Βιομηχανιών

Πρόλογος

Σύμφωνα με τον Σπυρίδωνα Πλακούδα η σχετική με τον ελληνικό Εμφύλιο βιβλιογραφία προκαλεί δέος στον μελετητή λόγω του μεγέθους της.¹ Μάλιστα, υπολογίζεται ότι μετά το 2002 παρατηρείται μεγάλη αύξηση της επιστημονικής βιβλιογραφίας.² Ωστόσο, παρά την εκτενή βιβλιογραφία υπάρχει ακόμη πεδίο για περαιτέρω διερεύνηση.

Σκοπός της εργασίας είναι η ανάδειξη του νέου αφηγήματος για τα γεγονότα του Εμφυλίου και των μετεμφυλιακών χρόνων σε μια περίοδο που η οπτική της Δεξιάς είχε υποχωρήσει μπροστά στη διαφαινόμενη επικράτηση των αντίπαλων δυνάμεων. Η ταινία του Νίκου Τζίμα με τίτλο «Ο Άνθρωπος με το Γαρύφαλλο» παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον για πολλούς λόγους. Καταρχάς, αποτέλεσε μεγάλη εμπορική επιτυχία, καθώς επίσημα 618.533 θεατές συνέρρευσαν στις κινηματογραφικές αίθουσες, για να την παρακολουθήσουν. Έπειτα, τοποθετείται στην περίοδο της λεγόμενης «πρώιμης Μεταπολίτευσης», κατά την οποία η ελληνική κοινωνία απαιτούσε την κινηματογραφική αναπαράσταση τραυματικών γεγονότων, όπως αυτών της εμφυλιακής και μετεμφυλιακής Ελλάδας, που είχαν αποσιωπηθεί στο παρελθόν. Επιπρόσθετα, οι θεατές προσερχόμενοι στον κινηματογράφο ήταν ήδη γνώστες - μέσω της δημόσιας μνήμης και ιστορίας - των γεγονότων που σχετίζονται με τις δίκες και την εκτέλεση του Νίκου Μπελογιάννη και προσδοκούσαν να παρακολουθήσουν μια ταινία, που αποτυπώνει τόσο την εποχή όσο και την ιστορία μιας προσωπικότητας που άγγιζε τα όρια του μύθου.³ Τέλος, το «Γαρύφαλλο» μετέφερε, ίσως για πρώτη φορά με τέτοια αμεσότητα στον ελληνικό κινηματογράφο, το νέο αφήγημα για το παρελθόν σε μια περίοδο, στις αρχές της δεκαετίας του '80, που οι ηττημένοι, οι περιθωριοποιημένοι και αποκλεισμένοι από το κράτος της Δεξιάς είχαν βγει από το περιθώριο και η οπτική τους για τα γεγονότα είχε την αναμφίβολη πρωτοκαθεδρία.⁴

Η εκπόνηση της παρούσας μελέτης βασίστηκε σε βιβλιογραφία, αρθρογραφία και διαδικτυακές πηγές σχετικά με την περίοδο του Εμφυλίου, τα μετεμφυλιακά χρόνια αλλά και την περίοδο της Μεταπολίτευσης. Στα πλαίσια της εργασίας έγινε προσπάθεια

¹ Σπυρίδων Πλακούδας, *Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος (1946-1949): Πεδίο Μάχης του Ψυχρού Πολέμου* (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2017), 11.

² Giorgos Antoniou and Nikos Marantzidis, "The Greek Civil War Historiography (1945-2001): Toward a New "Paradigm", *Columbia Journal of Historiography* 1, no. 1 (2003): 15.

³ Θεοφανώ Οφλίδου, *Βιογραφίες στον ελληνικό κινηματογράφο – Όψεις της ελληνικής εθνικής ταυτότητας στη δημόσια ιστορία: Το παράδειγμα τριών ταινιών της δεκαετίας 1980-1981* (Μεταπτυχιακή Εργασία: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, 2021), 74.

⁴ Γιάννης Βούλγαρης, *Η μεταπολιτευτική Ελλάδα 1974-2009* (Αθήνα: Πόλις, 2013), 89.

να εξεταστεί το πώς μεταφέρεται η εμφυλιακή και μετεμφυλιακή Ελλάδα και η υπόθεση Μπελογιάννη στην ταινία και πώς η αναπαράσταση αυτή συνδέεται με τη συγκυρία της πρώιμης Μεταπολίτευσης.

Η εργασία χωρίζεται σε δύο ενότητες. Στην πρώτη περιλαμβάνεται το ιστορικό πλαίσιο. Πρώτα διερευνάται το ζήτημα του Εμφυλίου κατά την περίοδο της πρώιμης Μεταπολίτευσης και συνδέεται με τις σημαντικές αλλαγές που συντελούνται στο πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό πεδίο. Ερμηνεύεται η επιλογή της λήθης για το παρελθόν και η επικράτηση του νέου αφηγήματος για τον Εμφύλιο μέσα από τη διάσταση Δεξιά vs Αντιδεξιά, τις σχέσεις της Ελλάδας με τις ΗΠΑ (Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής), την έξαρση του αντιαμερικανισμού και τη στροφή προς την Ευρωπαϊκή Ένωση.⁵ Στη συνέχεια παρουσιάζεται συνοπτικά η αποτύπωση του Εμφυλίου και των μετεμφυλιακών χρόνων στις ελληνικές ταινίες μυθοπλασίας.

Το δεύτερο μέρος της μελέτης αφιερώνεται στην ταινία του Νίκου Τζίμα. Αρχικά, καταγράφονται τα σημαντικότερα γεγονότα της ζωής του Νίκου Μπελογιάννη και η αποτύπωσή του στην τέχνη. Έπειτα, παρατίθενται στοιχεία για την υπόθεση, τους συντελεστές, τη μουσική, τις διακρίσεις, τις βραβεύσεις και τις κριτικές της ταινίας. Οι επόμενες ενότητες εστιάζουν στο πώς παρουσιάζεται η εποχή του Εμφυλίου και η μετεμφυλιακή Ελλάδα στην ταινία και στο πώς συνδέεται η ταινία με τη συγκυρία της πρώιμης Μεταπολίτευσης. Έτσι, εξετάζεται πώς αναπαριστά η ταινία τη μετεμφυλιακή Ελλάδα, τις διώξεις των κομμουνιστών, τη φτώχεια του ελληνικού λαού, τη σύγκρουση ανάμεσα σε Δεξιά και Αριστερά, τον ρόλο του αμερικανικού παράγοντα, του στρατού και των Σωμάτων Ασφαλείας, του βασιλιά και της εκκλησίας αλλά και τις προσπάθειες του Νικόλαου Πλαστήρα και της κυβέρνησής του για ειρήνευση. Τέλος, διερευνάται ο τρόπος με τον οποίο αναπαρίσταται η υπόθεση Μπελογιάννη στο «σελιλόιντ» από την επιστροφή του στην Ελλάδα έως και την εκτέλεσή του.

⁵ Ελένη Πασχαλούδη, *Η δεκαετία του 1940 στη ρητορική των ελληνικών παρατάξεων: η πολιτική χρήση του παρελθόντος κατά την περίοδο 1950-1967* (Διδακτορική διατριβή: Πανεπιστήμιο Μακεδονίας Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών, 2009).

A. Το ιστορικό πλαίσιο

Ο Εμφύλιος και η μετεμφυλιακή Ελλάδα κατά την περίοδο της πρώιμης Μεταπολίτευσης

Μεταπολίτευση: τομή στην πολιτική ιστορία της Ελλάδας

Η περίοδος από το 1974 και μετά ονομάστηκε «Μεταπολίτευση», όρος που παραπέμπει στη μεταβολή του πολιτεύματος.⁶ Ταυτίστηκε με την αποκατάσταση της δημοκρατίας μετά την επταετή δικτατορία. Αφορά τόσο τη μετάβαση από το στρατιωτικό καθεστώς στην κοινοβουλευτική δημοκρατία όσο και τις δημοκρατικές μεταρρυθμίσεις που μετέβαλαν την πολιτική πραγματικότητα στην Ελλάδα. Με βάση τα παραπάνω, η Μεταπολίτευση έχει αφετηρία την 23^η Ιουλίου 1974. Εντούτοις, οι απόψεις για το τέλος της διαφέρουν. Αρκετοί το τοποθετούν στα μέσα της δεκαετίας του 1980 και συγκεκριμένα στο 1985⁷, άλλοι επεκτείνουν την περίοδο μέχρι το τέλος της δεύτερης θητείας του ΠΑΣΟΚ (Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα) το 1989⁸ και άλλοι θεωρούν ότι φτάνει μέχρι και την έναρξη της περιόδου των μνημονίων.

Ο Γιάννης Βούλγαρης προβαίνει σε μια περιοδολόγηση της Μεταπολίτευσης με βάση τα κυβερνητικά σχήματα. Έτσι, διακρίνει ως πρώτη περίοδο το διάστημα από το 1974 έως το 1981, όταν τη διακυβέρνηση της χώρας είχε αναλάβει η ΝΔ.⁹ Ο Χριστόφορος Βερναρδάκης ονομάζει την περίοδο αυτή (1974–1981) «πρώιμη Μεταπολίτευση» διακρίνοντάς την από την «ενδιάμεση» (1981–1996) και την «ύστερη» (1974–2010).¹⁰ Σε κάθε περίπτωση, πρόκειται για μια από τις δημιουργικότερες περιόδους της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας που έπαιξε καθοριστικό ρόλο για την πορεία της χώρας στα επόμενα χρόνια.

Ο Αντώνης Λιάκος θεωρεί το 1974 ως τη «σημαντικότερη τομή στην πολιτική ιστορία της Ελλάδας στο δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα». Υποστηρίζει ότι η χρονική αυτή στιγμή δεν ταυτίζεται μόνο με το τέλος της δικτατορίας και την επιστροφή στον κοινοβουλευτισμό, αλλά και με το τέλος ενός καθεστώτος που κυριάρχησε στη χώρα μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και σφραγίστηκε από τον Εμφύλιο. Η νέα περίοδος σήμανε την οριστική αναστολή των διώξεων των αριστερών, την αποκατάσταση των

⁶ Άλλοι προκρίνουν όρους όπως Γ' Ελληνική Δημοκρατία, βλ. Μάνος Αυγερίδης, Έφη Γαζή, Κωστής Κορνέτης, «Εισαγωγή», στο Μάνος Αυγερίδης, Έφη Γαζή και Κωστής Κορνέτης (επιμ.), *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων* (Αθήνα: Θεμέλιο, 2015), 16.

⁷ Κώστας Κωστής, *Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας* (Αθήνα: Πατάκης, 2016), 800-801.

⁸ Δημήτρης Ψύλλας, «Μεταπολίτευση και αποκλιμάκωση του αντικομμουνισμού», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών* 52 (2008): 5-25.

⁹ Γιάννης Βούλγαρης, *Η μεταπολιτευτική...*, ό.π., 94.

¹⁰ Χριστόφορος Βερναρδάκης, *Πολιτικά κόμματα, εκλογές και κομματικό σύστημα. Οι μετασχηματισμοί της πολιτικής αντιπροσώπευσης 1990-2010* (Αθήνα: Σάκκουλας, 2011), xxi.

ελευθεριών και των δικαιωμάτων, την κατάργηση των περιορισμών και την επαναφορά των ελεύθερων εκλογών. Το ΚΚΕ (Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας) νομιμοποιήθηκε και συμμετείχε ξανά στην πολιτική ζωή της χώρας.¹¹

Στα μετεμφυλιακά χρόνια και τη Δικτατορία υπήρχε στην πραγματικότητα ένα διπλό κράτος, το οποίο ήταν δημοκρατικό για όσους είχαν ταχθεί στην πλευρά των νικητών, αλλά αυταρχικό για τους ηττημένους. Οι εθνικόφρονες απολάμβαναν τους φιλελεύθερους θεσμούς, τις πολιτικές ελευθερίες και τις θέσεις στο δημόσιο. Οι αριστεροί υφίσταντο τους κατασταλτικούς μηχανισμούς, τους περιορισμούς των δικαιωμάτων και τον αποκλεισμό. Το τέλος της δικτατορίας σηματοδότησε τη μετάβαση σε μια ανεξάρτητη δημοκρατία και σε ένα πολιτικό σύστημα στο οποίο πρωτεύοντα ρόλο είχαν τα πολιτικά κόμματα. Η μεταπολιτευτική δημοκρατία εξαρτιόταν κυρίως από την πολιτική και τις αποφάσεις των κομμάτων σε συνδυασμό με τη διεθνή πολιτική και οικονομική πραγματικότητα. Το στέμμα, που είχε ουσιαστικά αδρανοποιηθεί κατά τη διάρκεια της δικτατορίας, και ο στρατός, που έχασε κάθε ηθικό έρεισμα λόγω της δικτατορίας και λόγω της τραγωδίας της Κύπρου, απώλεσαν τον ρόλο που είχαν κατά την προηγούμενη περίοδο.

Ο Γιάννης Βούλγαρης συμφωνεί ότι η Μεταπολίτευση υπήρξε ιδιαίτερα ριζοσπαστική. Κατάργησε τη μοναρχία, άλλαξε το Σύνταγμα αλλά και το ίδιο το πολιτικό σύστημα, αφού αποτέλεσε το τέλος του αντικομμουνισμού, του αντισλαβισμού, της εθνικοφροσύνης, της ταύτισης με τη Δύση, της κατάληψης του κράτους από την αντιδραστική Δεξιά, της ακραίας συντηρητικής και εθνικιστικής εκκλησίας και της ελληνοχριστιανικής ιδεολογίας. Τον αντικομμουνισμό διαδέχτηκε ο αντιφασισμός και ο αντιδεξισμός, την εθνικοφροσύνη αντικατέστησε η κυριαρχία της προοδευτικής - δημοκρατικής κουλτούρας, τον Γράμμο ο Γοργοπόταμος, τον πολιτισμικό και κοινωνικό συντηρητισμό η απελευθερωτική κουλτούρα του φοιτητικού κινήματος. Κυρίαρχη έγινε η κουλτούρα των αντιπάλων της Δεξιάς, στους οποίους περιλαμβανόταν η ΕΑΜική παράδοση, οι ηττημένοι του Εμφυλίου, η αντιδεξιά κουλτούρα των κοινωνικών στρωμάτων της δεκαετίας του '60, η ριζοσπαστικοποιημένη μέσα από την αντιδικτατορική της δράση νεολαία.

Η Μεταπολίτευση με τις πολιτικές και πολιτισμικές συνθήκες που επικράτησαν επέτρεψε την ανασηματοδότηση τόσο της επίσημης όσο και της συλλογικής μνήμης του Εμφυλίου. Μέσα από τον λόγο των κομμάτων, των πολιτικών, των διανοούμενων

¹¹ Αντώνης Λιάκος, *Ο ελληνικός 20^{ος} αιώνας* (Αθήνα: Πόλις, 2019), 409-410.

και των ακαδημαϊκών, των καλλιτεχνών, των πολιτικών προσφύγων, που επαναπατρίστηκαν και κατέθεσαν τις μαρτυρίες και τις αφηγήσεις ζωής τους, των ΜΜΕ και των δημοσιογράφων, ξεκίνησε μια συζήτηση η οποία ανέτρεψε το κυρίαρχο αφήγημα για τον Εμφύλιο και τα μετεμφυλιακά χρόνια.¹² Η πτώση της δικτατορίας οδήγησε στην ιδεολογική κυριαρχία του ευρύτερου χώρου της Αριστεράς και στην επικράτηση της δικής της αφήγησης για τα γεγονότα. Η «Λευκή Τρομοκρατία», οι εκτελέσεις, τα στρατοδικεία, οι φυλακίσεις, οι εξορίες, οι δηλώσεις μετανοίας και οι διώξεις των κομμουνιστών, οι αναφορές στα Τάγματα Ασφαλείας και στη συνεργασία τους με τους Γερμανούς ήρθαν στο προσκήνιο. Πρόκειται για το φαινόμενο κατά το οποίο σημαντικές συστημικές μεταβολές προκαλούν αντίστοιχες ανατροπές στη συλλογική μνήμη και τη δημόσια ιστορία.¹³ Από την άλλη πλευρά, ο χώρος της Δεξιάς ανακαλούσε στη μνήμη τον κομμουνιστικό κίνδυνο, την «Κόκκινη Τρομοκρατία» και τα εγκλήματα των Αριστερών.¹⁴

Παρόλα αυτά, τελικά, στην Ελλάδα μετά την πτώση της Δικτατορίας ήταν γενική η πεποίθηση ότι ήταν επιτακτική η ανάγκη να επικρατήσει η ενότητα και η συμφιλίωση μεταξύ όλων των Ελλήνων.¹⁵ Έτσι, έγινε πολύ γρήγορα κατανοητό ότι το αίτημα της εθνικής συμφιλίωσης αποτελούσε τη μοναδική εγγύηση σταθερότητας. Η Τρίτη Δημοκρατία χρειαζόταν έναν «ιδρυτικό μύθο», ο οποίος θα διασφάλιζε τη συνοχή της ελληνικής κοινωνίας, ακόμη και αν απαιτούσε τη λήθη ορισμένων πλευρών της ιστορίας.¹⁶ Έτσι, η Αντίσταση συνδέθηκε με το σύνολο του έθνους, άφησε σε δεύτερη μοίρα τον Εμφύλιο και αποτέλεσε τη βάση της σύγχρονης ελληνικής ταυτότητας.¹⁷ Δημιουργήθηκε μια νέα δημοκρατική κουλτούρα, η οποία απέκλειε τον

¹² Νίκος Δεμερτζής, «Ο Εμφύλιος Πόλεμος: από τη συλλογική οδύνη στο πολιτισμικό τραύμα», στο Νίκος Δεμερτζής, Ελένη Πασχαλούδη και Γιώργος Αντωνίου (επιμ.), *Εμφύλιος. Πολιτισμικό τραύμα* (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2013), 71-73· Ελένη Πασχαλούδη, «Η δεκαετία του 1940 στον πολιτικό λόγο: από την αμηχανία των νικητών στη "δικαίωση" των ηττημένων», στο *Εμφύλιος. Πολιτισμικό τραύμα* (επιμ.), Νίκος Δεμερτζής, Ελένη Πασχαλούδη και Γιώργος Αντωνίου (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2013), 68.

¹³ Γιώργος Αντωνίου και Νίκος Μαραντζίδης, «Το Επίμονο Παρελθόν», στο Γιώργος Αντωνίου και Νίκος Μαραντζίδης (επιμ.), *Η εποχή της Σύγχυσης. Η δεκαετία του '40 και η ιστοριογραφία* (Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της «Εστίας», 2008), 35-36.

¹⁴ Νίκος Δεμερτζής, «Ο Εμφύλιος Πόλεμος...», *ό.π.*, 75-76.

¹⁵ Για το θέμα της συμφιλίωσης βλ. Γιώργος Κόκκινος, *Ο Μακρογυαννισμός. Τραγούδια για τον Μακρυγιάννη* (Αθήνα: Θίνες/Τήνελλα, 2022).

¹⁶ Homi Bhabha, "Question of Survival: Nations and Psychic States", in James Donald (ed.), *Psychoanalysis and Cultural Theory* (London: Macmillan, 1991), 93.

¹⁷ Άννα-Μαρία Δρουμπούκη, *Μνημεία της λήθης* (Αθήνα: Πόλις, 2014), 35.

αντικομμουνισμό και την εθνικοφροσύνη και ένωνε τον λαό.¹⁸ Βέβαια, η στάση αυτή δεν εξάλειψε και τη διχασμένη συλλογική μνήμη.¹⁹

Η νέα πολιτική πραγματικότητα

Το τέλος της Δικτατορίας των Συνταγματαρχών σηματοδότησε την κατάρρευση του καθεστώτος μέσα σε μια χαοτική πραγματικότητα. Ο στρατός βρισκόταν χωρίς ηγεσία, ο κρατικός μηχανισμός ήταν σε αδράνεια, οι πολιτικοί κρατούμενοι απελευθερώθηκαν, οι αυτοεξόριστοι επέστρεψαν, ανάμεσά τους πολιτικοί και διανοούμενοι, εκδότες και καλλιτέχνες που είχαν καταφύγει στο εξωτερικό. Στη Μεταπολίτευση, πολλοί από αυτούς επηρέασαν με το έργο τους καταλυτικά τους νέους της χώρας. Εφημερίδες που είχαν απαγορευτεί επανακυκλοφόρησαν και τα δύο κομμουνιστικά κόμματα – μετά τη διάσπαση του 1968 – και οι αριστερές οργανώσεις επανεμφανίστηκαν στο πολιτικό προσκήνιο.

Τη νέα πολιτική πραγματικότητα κλήθηκαν να διαχειριστούν προσωπικότητες της προηγούμενης πολιτικής περιόδου, όπως ο Κωνσταντίνος Καραμανλής, ο οποίος πραγματοποίησε τη μετάβαση με «αριστοτεχνικό τρόπο»,²⁰ ο Γεώργιος Μαύρος, ο Ευάγγελος Αβέρωφ, ο Ανδρέας Παπανδρέου, ο Χαρίλαος Φλωράκης, ο Κωνσταντίνος Μητσοτάκης, ο Λεωνίδας Κύρκος. Πρωταρχικός στόχος ήταν η ομαλή μετάβαση σε μια δημοκρατική και ευνομούμενη πολιτεία, στην οποία θα εξασφαλιζόταν η εύρυθμη λειτουργία των κοινοβουλευτικών θεσμών.²¹

Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής ανέλαβε να πραγματοποιήσει τη μετάβαση στη Μεταπολίτευση. Εκείνη την περίοδο εξέφραζε τη λεγόμενη «τομή στη συνέχεια».²² Ο έμπειρος πολιτικός είχε συνδεθεί με την αυταρχική συνταγματική αναθεώρηση του

¹⁸ Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης, 1974-1990. Σταθερή δημοκρατία σηματοδωμένη από τη μεταπολεμική ιστορία* (Αθήνα: Θεμέλιο, 2001), 29.

¹⁹ Πολυμέρης Βόγλης, «Οι μνήμες της δεκαετίας του 1940 ως αντικείμενο ιστορικής ανάλυσης: Μεθοδολογικές προτάσεις», στο Ρίκη Βαν Μπουσχότεν, Τασούλα Βερβενιώτη, Ευτυχία Βουτυρά, Βασίλης Δαλκαβούκης και Κωνσταντίνα Μπάδα (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου* (Αθήνα: Επίκεντρο, 2008). Μάγδα Φυτιλή, Μάνος Αυγερίδης και Ελένη Κούκη, *Η δεύτερη ζωή της Εθνικής Αντίστασης. Πρακτικές αναγνώρισης και αποκλεισμού 1944-2006* (Αθήνα: Θεμέλιο, 2022), 190.

²⁰ Γιάννης Βούλγαρης, «Η δημοκρατική Ελλάδα 1974-2004», στο Γιάννης Βούλγαρης, Ηλίας Νικολακόπουλος, Σωτήρης Ριζάς, Τάσος Σακελλαρόπουλος, Ιωάννης Στεφανίδης (επιμ.), *Ελληνική Πολιτική Ιστορία 1950-2004* (Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2010), 105.

²¹ Δημήτρης Π. Σωτηρόπουλος, «Πολιτική, κράτος, κοινωνία: Τομές και συνέχειες από την προδικτατορική στη μεταπολιτευτική Ελλάδα», στο Αργύρης Πασσάς, Δημήτρης Σωτηρόπουλος, Αθανασία Τριανταφύλλου, Θεόδωρος Τσέκος (επιμ.), *Οι θεσμοί στην Ελλάδα της μεταπολίτευσης. Αποτίμηση μιας αντιφατικής περιόδου* (Αθήνα: Παπαζήσης, 2016), 45-68.

²² Δημήτρης Χαραλάμπης, «Από το μετεμφυλιακό κράτος, στο κράτος της μεταπολίτευσης», *Σύγχρονα Θέματα* 28 (1986): 63.

1963²³ που στόχευε στην ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας. Επιπρόσθετα, για μεγάλο διάστημα εξέφραζε με συνέπεια τα συμφέροντα του αστικού χώρου και είχε την υποστήριξή του. Παράλληλα, διακρινόταν από αντικομμουνισμό και αντιμοναρχισμό (μετά τη διαφωνία του με το Παλάτι για την προίκα της Σοφίας). Για όλους αυτούς τους λόγους θεωρήθηκε η καλύτερη δυνατή λύση για μια ήπια και μετριοπαθή κοινοβουλευτική μεταρρύθμιση.²⁴

Η χώρα βρισκόταν μπροστά σε μεγάλες προκλήσεις.²⁵ Στις 14 Αυγούστου 1974 η Τουρκία εισέβαλε ξανά στην Κύπρο, κατέλαβε νέα εδάφη, η Ελλάδα αποχώρησε από το NATO (North Atlantic Treaty Organization) και ακολούθησε ανταλλαγή πληθυσμών ανάμεσα στο βόρειο και το νότιο τμήμα του νησιού. Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις για τις επόμενες δεκαετίες καθορίζονταν από το Κυπριακό, το ζήτημα της επέκτασης της αιγιαλίτιδας ζώνης, απόρροια της πετρελαϊκής κρίσης του 1973 και της εκμετάλλευσης των ενεργειακών πηγών του Αιγαίου, και τα δικαιώματα της μουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης.²⁶ Τα ζητήματα αυτά οδήγησαν τις δύο χώρες σε συχνές εντάσεις και σε έναν διαρκή ανταγωνισμό εξοπλισμών.²⁷

Η Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας του Κωνσταντίνου Καραμανλή διεξήγαγε βουλευτικές εκλογές στις 17 Νοεμβρίου 1974. Η Νέα Δημοκρατία έλαβε το 55% των ψήφων και κυβέρνησε με βάση ένα πρόγραμμα που αποσκοπούσε στην ομαλή μετάβαση στην κοινοβουλευτική δημοκρατία, τη σταθερότητα του πολιτεύματος και την προσπάθεια ένταξης της χώρας στην Ευρώπη.²⁸ Αποτελούσε το κυρίαρχο κόμμα, η πρωτοκαθεδρία του οποίου δεν αμφισβητούνταν τότε από καμία άλλη πολιτική δύναμη.²⁹ Το ΠΑΣΟΚ του Ανδρέα Παπανδρέου έλαβε το 13%, αν και η αίσθηση ήταν ότι σύντομα θα αύξανε τις δυνάμεις του, ενώ το ΚΚΕ κατέλαβε το 10% των ψήφων.

Μια από τις προτεραιότητες της κυβέρνησης υπήρξε η τιμωρία των ενόχων για τα γεγονότα του Πολυτεχνείου. Έγινε επιλεκτική προσπάθεια αποχουντοποίησης του

²³ Δημήτρης Χαραλάμπης, *Στρατός και πολιτική εξουσία. Η δομή της εξουσίας στην μετεμφυλιακή Ελλάδα* (Αθήνα: Εξάντας, 1985), 126-132.

²⁴ Σπύρος Σακελλαρόπουλος, *Η Ελλάδα στη Μεταπολίτευση. Πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις 1974-1988* (Αθήνα: Λιβάνης, 2001), 34-35.

²⁵ Αντώνης Λιάκος, *Ο ελληνικός 20^{ος}...*, ό.π., 415-420

²⁶ Alexis Heraclides, *The Greek-Turkish Conflict in the Aegean: Imagined Enemies* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010)· Konstantinos Tsitselikis, *Old and New Islam in Greece. From Historical Minorities to Immigrant Newcomers* (Leiden, Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2012).

²⁷ Γιώργος Β. Δερτιλής, *Ιστορία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, 1750-2015* (Ηράκλειο: ΠΕΚ, 2018), 777.

²⁸ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Ελληνικός φιλελευθερισμός. Το ριζοσπαστικό ρεύμα, 1932-1979* (Αθήνα: Πατάκης, 2010), 515-520.

²⁹ Ioannis Papadopoulos, *Dynamique du discours politique et conquête du pouvoir: Le cas du PASOK (Mouvement socialiste panhellénique): 1974-1981* (Berne: Peter Lang, 1989), 142.

στρατού και του κράτους. Ο ίδιος ο στρατός φαινόταν να έχει ανάγκη ένα είδος αυτοκάθαρσης μέσω αυτής της διαδικασίας.³⁰ Το γεγονός ότι για το πραξικόπημα ευθυνόταν μια ομάδα στρατιωτικών που παραβίασε την ιεραρχία των ενόπλων δυνάμεων διευκόλυνε την απενοχοποίηση του στρατού και τη μετάβαση στη δημοκρατία.³¹ Σε δίκη παραπέμφθηκαν οι αρχηγοί του πραξικοπήματος της 21^{ης} Απριλίου 1967, οι βασανιστές και οι υπεύθυνοι της επίθεσης στο Πολυτεχνείο.³² Συνολικά, καταδικάστηκαν μόλις 100 άτομα και πραγματοποιήθηκαν αλλαγές στην ηγεσία του στρατού, προκειμένου να αποφευχθούν οι αντιδράσεις και ο διχασμός. Για τον ίδιο λόγο περιορισμένη εκκαθάριση επιχειρήθηκε και στον κρατικό μηχανισμό: αντικαταστάθηκαν νομάρχες, δήμαρχοι, κοινοτάρχες. Στα πανεπιστήμια εκδιώχθηκαν οι καθηγητές που είχαν συνδεθεί στενά με το δικτατορικό καθεστώς.³³

Μετά την επικράτησή του στις βουλευτικές εκλογές ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στράφηκε στη ρύθμιση του πολιτειακού ζητήματος. Την απόφαση έλαβε ο ελληνικός λαός στο δημοψήφισμα της 8^{ης} Δεκεμβρίου του 1974. Το 69,18% του ελληνικού λαού ψήφισε εναντίον της βασιλευομένης δημοκρατίας και το 30,82% υπέρ, κλείνοντας αυτό το κεφάλαιο για τη σύγχρονη ελληνική ιστορία και αποσυνδέοντας τη Δεξιά από τη μοναρχία.³⁴ Ο ίδιος ο πρωθυπουργός και το κόμμα του επέλεξαν τη στάση της ουδετερότητας αποφεύγοντας τον διχασμό.

Ο στόχος για ένα δημοκρατικό σύστημα το οποίο θα ήταν ανοιχτό σε όλες τις πολιτικές δυνάμεις και θα διασφάλιζε τα δικαιώματα των πολιτών οδήγησε στην αλλαγή του συντάγματος. Με το Σύνταγμα του 1975 μεταβλήθηκε το πολίτευμα από συνταγματική μοναρχία σε προεδρευομένη κοινοβουλευτική δημοκρατία, κατοχυρώθηκαν ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα που καταπατούνταν κατά τη διάρκεια της δικτατορίας, ενισχύθηκε η εκτελεστική εξουσία και δόθηκαν εξουσίες στον Πρόεδρο της Δημοκρατίας³⁵ ως αντίβαρο στην εκτελεστική εξουσία.³⁶ Τα

³⁰ Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης...*, ό.π., 35.

³¹ Juan José Linz, Alfred Stepan and Richard Gunther, "Democratic transition and consolidation in Southern Europe with reflection on Latin America and Eastern Europe", in Richard Gunther, Nikiforos Diamandouros, Hans-Jürgen Puhle (eds), *The Politics of Democratic Consolidation. Southern Europe in Comparative Perspective* (Baltimore, London: Johns Hopkins University Press, 1994), 77-96.

³² Γιάννης Ντεγιάννης, *Η δίκη* (Αθήνα: Γνώση, 1990).

³³ Για τον αντικομμουνισμό και τις πρακτικές απέναντι στα αριστερά μέλη της πανεπιστημιακής κοινότητας βλ. Δημήτρης Κ. Μαυροσκούφης, *Τα Προοδευτικά Ζιζάνια του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Από τον Αντικομμουνισμό του Μεσοπολέμου στον Μακαρθισμό του Εμφυλίου* (Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2021).

³⁴ Γιάννης Βούλγαρης, *Η μεταπολιτευτική Ελλάδα...*, ό.π., 85-86.

³⁵ Άγγελος Ελεφάντης, «Μα είναι βέβαιο ότι ο Καραμανλής θα μεταπηδήσει στην προεδρία της Δημοκρατίας;», *Ο Πολίτης* 33 (1980): 14-18.

³⁶ Νίκος Αλιβιζάτος, *Ο αβέβαιος εκσυγχρονισμός* (Αθήνα: Πόλις, 2001).

κόμματα αποτέλεσαν θεμέλιο του πολιτικού συστήματος και αναφέρονταν ρητά στο Σύνταγμα,³⁷ ενώ ο εκλογικός νόμος εξασφάλιζε την καταγραφή όλων των σημαντικών πολιτικών δυνάμεων, αν και πριμοδοτούσε τα κόμματα εξουσίας.³⁸ Τα κόμματα απέκτησαν οργάνωση και κομματικές λειτουργίες, καθιέρωσαν κινητοποιήσεις, συγκεντρώσεις και σταδιακά μετατράπηκαν σε μαζικά κόμματα. Τα κόμματα έλαβαν προσωποπαγή χαρακτήρα, εφόσον κυρίαρχος υπήρξε ο ρόλος των χαρισματικών ηγετών, όπως ο Κωνσταντίνος Καραμανλής και ο Ανδρέας Παπανδρέου.³⁹

Η ευρωπαϊκή προοπτική της χώρας που πρέσβευε ο Κωνσταντίνος Καραμανλής και η ΝΔ (Νέα Δημοκρατία) απαιτούσε μια δυτικού τύπου δημοκρατία. Πρώτος από όλους ο Καραμανλής συνειδητοποίησε ότι η περίοδος κατά την οποία η Αριστερά ήταν αποκλεισμένη από την πολιτική ζωή και ο στρατός, το παλάτι και οι ΗΠΑ έλεγχαν απόλυτα την πολιτική πραγματικότητα είχε παρέλθει. Για τον λόγο αυτό στις 23 Σεπτεμβρίου 1974 καταργήθηκε ο ΑΝ 509 και οι διακρίσεις ανάμεσα σε εθνικόφρονες και μη εθνικόφρονες, κατά συνέπεια νομιμοποιήθηκαν τα κομμουνιστικά κόμματα⁴⁰ - ο ίδιος ο Καραμανλής δήλωνε ότι το ΚΚΕ ήταν πιο επικίνδυνο όσο βρισκόταν σε απαγόρευση⁴¹ - και οι οργανώσεις της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς,⁴² περιορίστηκε η αστυνομοκρατία και ήρθαν - αλλά όχι συνολικά⁴³ - οι περιορισμοί ένταξης σε πολιτικούς φορείς και το συνδικαλιστικό κίνημα.⁴⁴

Η ΝΔ παρουσιάστηκε ως σύγχρονο δημοκρατικό κόμμα, «υπεράνω των κοινωνικών τάξεων και των παραδοσιακών ετικετών της Δεξιάς, του Κέντρου και της Αριστεράς». Άφησε στην άκρη την αντίθεση ανάμεσα στη Δεξιά και την Αριστερά/Κέντρο, αποφεύγοντας να χρεωθεί τη φθορά της προδικτατορικής Δεξιάς.⁴⁵ Στην πρώτη εθνική κυβέρνηση συμμετείχαν μέλη της ΕΡΕ, κεντρώοι αλλά και σοσιαλδημοκράτες, γεγονός που φανερώνει την προσπάθεια του Καραμανλή για μια

³⁷ Γεώργιος Ι. Κασιμάτης, «Τα κόμματα σαν συνταγματικός θεσμός», *Σύγχρονα Θέματα* 8 (1980).

³⁸ Για την προηγούμενη περίοδο βλ. Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946-1967* (Αθήνα: Πατάκης, 2009).

³⁹ Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης...*, ό.π., 43-47.

⁴⁰ Πότης Παρασκευόπουλος, *Ο Καραμανλής στα χρόνια 1974-1985* (Αθήνα: Φυτράκης, 1986), 45.

⁴¹ Μασσίπ Ροζέ, *Καραμανλής, ο Έλληνας που ξεχώρισε* (Αθήνα: Σιδέρης, 1995), 120.

⁴² Σπύρος Σακελλαρόπουλος, *Η Ελλάδα στη Μεταπολίτευση*, ό.π., 42.

⁴³ Μάγδα Φυτιλή, Μάνος Αυγερίδης και Ελένη Κούκη, *Η δεύτερη ζωή...*, ό.π., 189.

⁴⁴ Για τη λογοκρισία γενικά βλ. Πηνελόπη Πετσίνη και Δημήτρης Χριστόπουλος (επιμ.), *Η λογοκρισία στην Ελλάδα* (Αθήνα: Ίδρυμα Ρόζα Λούξεμπουργκ-παράρτημα Ελλάδας, 2016). Ειδικότερα βλ. Γιώργος Ανδρίτσος, «Η λογοκρισία στον ελληνικό κινηματογράφο», στο Πηνελόπη Πετσίνη και Δημήτρης Χριστόπουλος (επιμ.), *Η λογοκρισία στην Ελλάδα* (Αθήνα: Ίδρυμα Ρόζα Λούξεμπουργκ-παράρτημα Ελλάδας, 2016), 35-42.

⁴⁵ Χριστόφορος Βερναρδάκης, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1974-1985* (Διδακτορική διατριβή) (Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1995), 102.

αντιδικτατορική εθνική πολιτική δύναμη που θα ξεπερνούσε την αντίθεση Δεξιά – Αντιδεξιά. Από τα ιδρυτικά κείμενα της παράταξης απουσίαζαν εντελώς οι λέξεις «συντηρητικός» και «δεξιός» και ο αντικομμουνισμός και ο συντηρητισμός δεν μπορούσαν να αποτελούν πια σημεία αναφοράς.⁴⁶ Το κόμμα ιδεολογικά κινούνταν στα πλαίσια του «ριζοσπαστικού φιλελευθερισμού», που παρέπεμπε στη μικτή οικονομία, την κοινωνική δικαιοσύνη, την ανοιχτή οικονομική συνεργασία και τον «πολιτικό φιλελευθερισμό». Υιοθέτησε μια εθνική, φιλελεύθερη και δημοκρατική πολιτική, η οποία ενσωμάτωνε στοιχεία ακόμη και από τα προγράμματα του προδικτατορικού κέντρου,⁴⁷ πραγματοποιώντας μια στροφή προς τα «αριστερά» και αναζητώντας τη συναίνεση και τη συνεργασία ευρύτερων κοινωνικών τάξεων.⁴⁸

Συνακόλουθα, η ΝΔ επιχείρησε να συνδυάσει τη «ρήξη» με τη «συνέχεια». Η πρώτη παρέπεμπε στις μεταρρυθμίσεις της περιόδου 1974-1976, δηλαδή στη ρύθμιση του πολιτειακού ζητήματος, τη συνταγματική αναθεώρηση, τη νομιμοποίηση των αριστερών κομμάτων και οργανώσεων, την καταδίκη των πρωταίτιων της Δικτατορίας, την αποχουντοποίηση του στρατού και των Σωμάτων Ασφαλείας και τη γλωσσική και εκπαιδευτική μεταρρύθμιση,⁴⁹ παίρνοντας συγχρόνως αποστάσεις από την παλιά Δεξιά.⁵⁰ Η συνέχεια σχετιζόταν με τις «κατακτήσεις» των προηγούμενων κυβερνήσεων του Καραμανλή, όπως ήταν η οικονομική ανάπτυξη, η άνοδος του βιοτικού επιπέδου, η εξωτερική πολιτική, η πολιτική σταθερότητα και η κοινή ευρωπαϊκή προοπτική.⁵¹

Από την άλλη πλευρά, η περίοδος 1974-1981 για το ΠΑΣΟΚ ήταν μεταβατική, καθώς μετασχηματίστηκε από ένα κόμμα της ριζοσπαστικής,⁵² μη κομμουνιστικής Αριστεράς σε έναν κεντρώο,⁵³ αντιδεξιό πόλο εξουσίας, στη «δημοκρατική-προοδευτική παράταξη», ένα ρεύμα με «δηλωμένα όρια προς τα δεξιά, αλλά όχι προς τα αριστερά». Σε αυτό συνυπήρχαν διαφορετικές ομάδες και συλλογικότητες που

⁴⁶ Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης...*, ό.π., 59-60.

⁴⁷ Σπύρος Σακελλαρόπουλος, *Η Ελλάδα στη Μεταπολίτευση*, ό.π., 44.

⁴⁸ Χριστόφορος Βερναρδάκης, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα...*, ό.π., 104.

⁴⁹ Κωνσταντίνα Μπότσιου, «Αναζητώντας τον χαμένο χρόνο: Η Ευρωπαϊκή τροχιά της Μεταπολίτευσης», στο Κωνσταντίνος Αρβανιτόπουλος και Μαριλένα Κοππά (επιμ.), *30 Χρόνια Ελληνικής Εξωτερικής Πολιτικής* (Αθήνα: Λιβάνης, 2005), 99-121.

⁵⁰ Γιώργος Μαυρογορδάτος, «Η προβληματική σχέση με το παρελθόν», *Φιλελεύθερη Έμφαση* 20 (2004): 85-89.

⁵¹ Κωνσταντίνα Μπότσιου, «Ν.Δ. και ΠΑΣΟΚ, 1974-1985: Η “Ευρώπη” ως πολιτική και ως ταυτότητα», στο Μάνος Αυγερίδης, Έφη Γαζή, Κωστής Κορνέτης (επιμ.), *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων* (Αθήνα: Θεμέλιο, 2015), 212.

⁵² Πέτρος Ευθυμίου, «ΠΑΣΟΚ και Αριστερά. Προβλήματα συγγένειας και διαφοράς», *ANTI* 290 (1985): 20-32.

⁵³ George Mavrogordatos, *The Rise of the Green Sun. The Greek Elections of 1981* (London: Center of Contemporary Greek Studies, 1983).

κατόρθωναν να παραμείνουν ενωμένες στην προσπάθεια κατάκτησης του πολιτικού χώρου του κέντρου και της κεντροαριστεράς μέσα από έναν αντιδεξιό, έντονα λαϊκιστικό λόγο.⁵⁴ Το ΠΑΣΟΚ, έτσι, παρουσιαζόταν ως το αντιδεξιό κόμμα που εκπροσωπούσε την ευρεία προοδευτική δημοκρατική παράταξη, που περιλάμβανε και δικαίωνα τους αγωνιστές της κομμουνιστικής και ΕΑΜικής Αριστεράς, κρατώντας, όμως, αποστάσεις από τα ιστορικά λάθη του ΚΚΕ. Βασικοί στόχοι στην ιδρυτική διακήρυξη του κόμματος αποτελούσαν η δημιουργία μιας σοσιαλιστικής αυτοδιαχειριστικής κοινωνίας, «εκτεταμένες κρατικοποιήσεις, αναδιανομή του εισοδήματος, ώστε να μειωθούν οι ανισότητες, ανάπτυξη ενός απλόχερου κοινωνικού κράτους» καθώς και η εθνική ανεξαρτησία μέσω της χειραφέτησης της χώρας από τις ΗΠΑ.⁵⁵

Επομένως, η Μεταπολίτευση σημαδεύτηκε από τη μια πλευρά από την πολιτική του Καραμανλή για την πολιτειακή και θεσμική οργάνωση και τον διεθνή προσανατολισμό της χώρας και από την άλλη από την επικράτηση του ΠΑΣΟΚ και της Αριστεράς στο ιδεολογικό επίπεδο. Βέβαια, στην πορεία υπήρξαν «ιδεολογικές και πρακτικές ωσμώσεις» μεταξύ των κομμάτων, των κοινωνικών ομάδων και των πολιτών, γεγονός που αποτελεί απόδειξη της συναίνεσης στη μεταπολιτευτική ελληνική κοινωνία, αλλά παραπέμπει και στη γενίκευση αρνητικών πρακτικών, όπως ήταν η πατρωνία, η δημαγωγία και η πολιτική ανευθυνότητα.⁵⁶

Η πολιτική της λήθης και το νέο αφήγημα για τον Εμφύλιο

Βασικό χαρακτηριστικό του Εμφυλίου είναι το γεγονός ότι δεν τελείωσε με την ήττα του ΔΣΕ (Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας). Αντιθέτως, οι συνέπειές του διήρκησαν αρκετές δεκαετίες. Η μνήμη για τα γεγονότα παρουσιάστηκε διαιρεμένη ή συγκρουσιακή⁵⁷ επηρεάζοντας τη δημόσια ιστορία.⁵⁸ Ο Εμφύλιος για μεγάλο χρονικό διάστημα υπήρξε θέμα ταμπού, το οποίο αντιμετωπίστηκε με αμηχανία, τοποθετήθηκε στο περιθώριο, τη λήθη⁵⁹ και τη σιωπή.⁶⁰ Η λήθη κυριάρχησε τόσο στο στρατόπεδο των νικητών όσο και σε αυτό των ηττημένων και επικράτησε ακόμη και στα σχολικά

⁵⁴ Γιάννης Βούλγαρης, *Η μεταπολιτευτική Ελλάδα...*, ό.π., 304-305.

⁵⁵ Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης...*, ό.π., 79.

⁵⁶ Γιάννης Βούλγαρης, *Η μεταπολιτευτική Ελλάδα...*, ό.π., 90-91.

⁵⁷ Peter Burke, *Τι είναι πολιτισμική ιστορία;* (Αθήνα: Μεταίχμιο, 2009), 134-137.

⁵⁸ Άννα-Μαρία Δρουμπούκη, *Μνημεία της λήθης*, ό.π., 78.

⁵⁹ Νίκος Κουλούρης, *Ελληνική βιβλιογραφία του εμφυλίου πολέμου (1945-1949)* (Αθήνα: Φιλίστωρ, 2000), 15-21.

⁶⁰ Ιωάννα Παπαθανασίου, «Ιδεολογικές προσλήψεις των κοινωνικών συγκρούσεων και διαμόρφωση της πολιτικής στρατηγικής. – Το ΚΚΕ στα χρόνια 1936-1949» στο Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα '36-'49. Από τη δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες* (Αθήνα: Καστανιώτης, 2003), 199-222.

βιβλία⁶¹ στα πλαίσια της ανάγκης συμφιλίωσης, κοινωνικής συνοχής και ενότητας. Ο διχασμός του ελληνικού λαού αποτέλεσε οδυνηρό θέμα για το οποίο μέχρι το 1980 απουσίαζαν τόποι μνήμης και τελετές.⁶² Η στάση αυτή απέναντι στον Εμφύλιο άλλαξε στη Μεταπολίτευση,⁶³ όταν κατέστη δυνατή η επαναδιαπραγμάτευση της ιστορίας λόγω της αλλαγής των πολιτικών συνθηκών και της πολιτικής επανατοποθέτησης των πολιτών.

Απέναντι στον Εμφύλιο και τα μετεμφυλιακά χρόνια η κυβέρνηση της ΝΔ επέλεξε την πολιτική της λήθης.⁶⁴ Η αντικομμουνιστική ιδεολογία, ο αντισλαβισμός, η εθνοφοροσύνη εγκαταλείφθηκαν και τη θέση τους πήρε η πίστη σε ένα κοινωνικό κράτος, που θα επιδίωκε την οικονομική ευημερία και την ισότητα για όλα τα μέλη της κοινωνίας. Ο Πολυμέρης Βόγλης παρατηρεί ότι «η άρνηση ή η αποσιώπηση αποτέλεσε σημείο σύμπτωσης στον επίσημο λόγο των ηττημένων αλλά και, κάτι το οποίο δεν είναι ευνόητο, των νικητών».⁶⁵ Τόσο οι συντηρητικοί όσο και οι πολιτικοί της Αριστεράς προσαρμόστηκαν στη νέα κοινοβουλευτική πραγματικότητα.⁶⁶

Από την άλλη πλευρά, ο Ανδρέας Παπανδρέου στο έργο του «Η Δημοκρατία στο Απόσπασμα»⁶⁷ ταύτιζε την Αντίσταση με τον αντιφασιστικό αγώνα και το ΕΑΜ (Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο), το οποίο πίστευε ότι ένωσε τον λαό. Αναφορικά με την απελευθέρωση επέλεγε τη μέση οδό του Κέντρου, κρατώντας αποστάσεις τόσο από την Αριστερά όσο και από τη Δεξιά. Θεωρούσε ότι ο Εμφύλιος ήταν αποτέλεσμα του ανταγωνισμού ανάμεσα στη Ρωσία και τη Βρετανία. Τέλος, σημείωνε ότι η βία που υπέστησαν οι αντάρτες ήταν πολύ χειρότερη από αυτήν που ασκήθηκε στους δωσίλογους Ταγματασφαλίτες και ότι η κυριαρχία της Δεξιάς θεμελιώθηκε πάνω στον λεγόμενο κομμουνιστικό κίνδυνο.

Το ΠΑΣΟΚ πριν καν βρεθεί στην εξουσία προανήγγειλε την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης, την επιστροφή των πολιτικών προσφύγων και την καταστροφή

⁶¹ Χάρης Αθανασιάδης, *Τα αποσυρθέντα βιβλία* (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2015).

⁶² Κωνσταντίνα Μπάδα και Ευαγγελία Ματσούκα, «Προσεγγίσεις στην υλική μνήμη και στους μνημονικούς τόπους», στο Κατερίνα Κορρέ και Γεώργιος Κούζας (επιμ.), *Η έρευνα και διδασκαλία του υλικού πολιτισμού στα ελληνικά πανεπιστήμια*, Πρακτικά Δημερίδας (Αθήνα 7-8 Μαΐου 2007) (Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2010), 375-399.

⁶³ Ρίκι Βαν Μπούσχoten, «Δεκαετία του '40: Διαστάσεις της μνήμης σε αφηγήσεις ζωής της περιόδου», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 107 (2002): 135-155

⁶⁴ Ελένη Πασχαλούδη, «Η δεκαετία του 1940 στον πολιτικό λόγο...», *ό.π.*, 117-119

⁶⁵ Πολυμέρης Βόγλης, «Οι μνήμες της δεκαετίας του 1940...», *ό.π.*, 63-64.

⁶⁶ Αντώνης Λιάκος, *Ο ελληνικός 20ός...*, *ό.π.*, 414-415. Για το θέμα βλ. και το Πολυμέρης Βόγλης, *Δυναμική αντίσταση, Υποκειμενικότητα, πολιτική βία και αντιδικτατορικός αγώνας 1967-1974* (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2022)

⁶⁷ Ανδρέας Παπανδρέου, *Η Δημοκρατία στο Απόσπασμα* (Αθήνα: Λιβάνης, 2006), 75-76, 85.

των φακέλων των πολιτών.⁶⁸ Έτσι, όταν κέρδισε τις εκλογές του 1981, κατήργησε τους αναγκαστικούς νόμους 375/1936 – με τον οποίο καταδικάστηκε ο Μπελογιάννης και οι σύντροφοί του – και 942/1946, εξάλειψε τα παλαιά δίκτυα τοπικών μικροεξουσιών, σταμάτησε τη λειτουργία των μηχανισμών επιτήρησης των αριστερών, αναδιαμόρφωσε τα Σώματα Ασφαλείας και έδωσε τέλος στον φόβο απέναντι στον χωροφύλακα.⁶⁹ Κατήργησε όλες τις επετειακές εκδηλώσεις του Εμφυλίου,⁷⁰ αναγνώρισε την Εθνική Αντίσταση⁷¹ και καθιέρωσε την 25^η Νοεμβρίου, κατά την οποία ΕΔΕΣ (Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Σύνδεσμος) και ΕΛΑΣ (Ελληνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός) ανατίναξαν τη γέφυρα του Γοργοπόταμου, ως ημέρα εορτασμού της. Τιμητικό δίπλωμα, επιδόματα και σύνταξη δόθηκε σε αυτούς που πήραν μέρος στην Αντίσταση,⁷² ανάπηροι διορίστηκαν στο Δημόσιο και αποκαταστάθηκαν εκείνοι που υπέστησαν διώξεις λόγω κοινωνικών φρονημάτων. Μέτρα λήφθηκαν για την επιστροφή των πολιτικών προσφύγων (πλην των Σλαβομακεδόνων), οι οποίοι είχαν τη δυνατότητα να επανακτήσουν τις περιουσίες τους, ενώ αναγνωρίστηκαν τα χρόνια εργασίας τους στη χώρα φιλοξενίας τους.⁷³

Τα περιθωριοποιημένα και αποκλεισμένα στρώματα της ελληνικής κοινωνίας, οι ηττημένοι του Εμφυλίου, εντάχθηκαν στην πολιτική ζωή της χώρας, απέκτησαν ξανά φωνή και δημόσιο λόγο. Συγχρόνως δικαιώθηκαν ηθικά, εφόσον συνδέθηκαν με την Αντίσταση και αναγνωρίστηκαν ως αγωνιστές για την ελευθερία της. Επρόκειτο για τη «ρεβάνς των ηττημένων» του Εμφυλίου, όπως γράφει χαρακτηριστικά ο Αντώνης Λιάκος.⁷⁴ Ύστερα από αρκετές δεκαετίες είχε έρθει η ώρα τη αριστερής επικράτησης στο πολιτικό πεδίο, η ώρα της «ρεβάνς» στον δημόσιο λόγο, στην ιστοριογραφία και τη μνήμη.⁷⁵ Ο Βούλγαρης προτιμά να κάνει λόγο για κυριαρχία της κουλτούρας «των αντιπάλων του κράτους της Δεξιάς». Εδώ εντάσσει την ΕΑΜική παράδοση, τους

⁶⁸ Ελένη Πασχαλούδη, «Η δεκαετία του 1940 στον πολιτικό λόγο...», *ό.π.*, 122-126.

⁶⁹ Βαγγέλης Καραμανωλάκης, *Ανεπιθύμητο παρελθόν. Οι φάκελοι κοινωνικών φρονημάτων στον 20ό αι. και η καταστροφή τους* (Αθήνα: Θεμέλιο, 2019), 143.

⁷⁰ Μάγδα Φυτιλή, Μάνος Αυγερίδης και Ελένη Κούκη, *Η δεύτερη ζωή...ό.π.*, 224.

⁷¹ Γιάννης Βούλγαρης, *Η μεταπολιτευτική Ελλάδα...*, 103-104. Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, *Ανάποδα Χρόνια. Συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950)* (Αθήνα: Πλέθρον, 1997), 229.

⁷² David Close, “The road to reconciliation? The Greek civil war and the politics of memory in the 1980s,” in Philip Carabott and Athanasios Sfikas (eds), *The Greek Civil War. Essays on a conflict of exceptionalism and silences* (London: Ashgate, 2004), 257-278.

⁷³ Λαμπρινή Ρόρη, «Από το «δωσίλογο» Μητσοτάκη στη «νέα Βάρκιζα του ‘89»: η μνήμη της δεκαετίας του ‘40 στον πολιτικό λόγο του ΠΑΣΟΚ», στο Ρίκη Βαν Μπουςχότεν, Τασούλα Βερβενιώτη, Ευτυχία Βουτρούρα, Βασίλης Δαλκαβούκης και Κωνσταντίνα Μπάδα (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου* (Αθήνα: Επίκεντρο, 2008), 301.

⁷⁴ Αντώνης Λιάκος, *Ο ελληνικός 20^{ος}...*, *ό.π.*, 420.

⁷⁵ Γεώργιος Μαυρογορδάτος, «Η ρεβάνς των ηττημένων», *Το Βήμα*, 17.10.1999, <https://bit.ly/3yJ8X7q> (πρόσβαση 01/07/2022).

ηττημένους του Εμφυλίου, τα κοινωνικά στρώματα της δεκαετίας του 1960 που διακρίνονταν από μια αντιδεξιά ιδεολογία καθώς και τη ριζοσπαστικοποιημένη νεολαία του «Πολυτεχνείου».⁷⁶

Συγχρόνως, στον πολιτικό λόγο του ΠΑΣΟΚ κεντρικό αίτημα έγινε η εθνική ανεξαρτησία από την εκμετάλλευση των ξένων δυνάμεων, από τις «προστάτιδες δυνάμεις και τις προδοτικές συμμαχίες».⁷⁷ Έτσι, προκρινόταν κάθε τι «ελληνικό»,⁷⁸ μέσα από έναν ελληνικό σοσιαλισμό.⁷⁹ Στα πλαίσια αυτά έγινε αναγκαία μια νέα ανάγνωση της ιστορίας και η εξομάλυνση του «συγκρουσιακού και τραυματικού παρελθόντος» της δεκαετίας του '40. Χρειαζόταν ένα εθνικό αφήγημα το οποίο θα εξασφάλιζε την εθνική συνοχή. Η αφήγηση αυτή δεν οδηγούσε σε αποκλεισμούς, αλλά περιλάμβανε το σύνολο των Ελλήνων,⁸⁰ δεν εστίαζε στον Εμφύλιο, αλλά στην ενιαία και εθνικοαπελευθερωτική Αντίσταση⁸¹ και την καθολική διάσταση που της αποδόθηκε.⁸²

Επομένως, η νέα πραγματικότητα της Μεταπολίτευσης οδήγησε σε μια νέα ερμηνεία της πρόσφατης ελληνικής ιστορίας. Η λήθη χρησιμοποιήθηκε ως παράγοντας δημιουργίας του έθνους⁸³ με στόχο τη στερέωση της δημοκρατίας. Μέσα από την αποσιώπηση του τραύματος του Εμφυλίου αναδύθηκε ένα νέο αφήγημα που αποσκοπούσε στη συνοχή της κοινωνίας και την ενότητα του έθνους. Η διαμόρφωση της εθνικής αυτοεικόνας βασίστηκε στην Εθνική Αντίσταση.

⁷⁶ Γιάννης Βούλγαρης, *Η μεταπολιτευτική Ελλάδα...*, ό.π., 89.

⁷⁷ Ανδρέας Παπανδρέου, «Όχι στην ξενοκρατία και στο κράτος της Δεξιάς. Λόγος στην Πάτρα, 10/10/1975», στο Ανδρέας Παπανδρέου (επιμ.), *Η Ελλάδα στους Έλληνες (Λόγοι, άρθρα, συνεντεύξεις και δηλώσεις του Προέδρου του ΠΑΣΟΚ στα δύο χρόνια ζωής και δράσης του Κινήματος)* (Αθήνα: Καρανάσης, 1976), 257.

⁷⁸ Ανδρέας Παπανδρέου, *Μετάβαση στο σοσιαλισμό. Προβλήματα και στρατηγική για το ελληνικό κίνημα* (Αθήνα: Αιχμή, 1977), 55-56.

⁷⁹ Έφη Γαζή, «Μεταπλάσεις της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας και ταυτότητας στη Μεταπολίτευση», στο Μάνος Αυγερίδης, Έφη Γαζή, Κωστής Κορνέτης (επιμ.), *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων* (Αθήνα: Θεμέλιο, 2015), 250.

⁸⁰ Νίκος Μαραντζίδης, «Η τοπική διάσταση στη μελέτη της Κατοχής και του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου», στο Γιώργος Αντωνίου και Νίκος Μαραντζίδης (επιμ.), *Η εποχή της Σύγχυσης Η δεκαετία του '40 και η ιστοριογραφία* (Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της «Εστίας», 2008), 178

⁸¹ Ελένη Στριφτόμπολα, «Μαθήματα δημόσιας ιστορίας από το ελληνικό Κοινοβούλιο. Η περίπτωση του νόμου 1285/1982 “Για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης του Ελληνικού Λαού εναντίον των στρατευμάτων κατοχής 1941-1944”», στο Ανδρέας Ανδρέου, Σπύρος Κακουριώτης, Γιώργος Κόκκινος, Έλλη Λεμονίδου, Ζέτα Παπανδρέου και Ελένη Πασχαλούδη (επιμ.), *Η δημόσια ιστορία στην Ελλάδα. Χρήσεις και καταχρήσεις της ιστορίας* (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2015), 239-249.

⁸² Βαγγέλης Καραμανωλάκης, «Ιστορία και ιδεολογία στη δεκαετία του 1960», στο Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Σεφεριάδης, Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες* (Αθήνα: Καστανιώτης, 2008), 92-94.

⁸³ Ernest Renan, «Τι είναι έθνος;», *Ο Πολίτης* 121 (1993): 33.

Οι διαμάχες σχετικά με το παρελθόν συνδέονται τόσο με το παρόν όσο και με το μέλλον. Οι άνθρωποι επιλέγουν το τι θυμούνται και το τι ξεχνούν, το πώς το θυμούνται και πώς το ξεχνούν ανάλογα με τις υπάρχουσες σχέσεις εξουσίας, τις ιδεολογίες, τις στρατηγικές νοσηματοδότησης και ανανοσηματοδότησης.⁸⁴ Η δεκαετία του 1940 επέδρασε καταλυτικά στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης. Η πολιτική και ιδεολογική σύγκρουση που έλαβε χώρα στην πραγματικότητα είχε τις ρίζες της στους διαφορετικούς κόσμους που είχαν αναδυθεί ήδη από τον Εμφύλιο.⁸⁵ Η διάσταση ανάμεσα στη Δεξιά και την Αριστερά ή τη Δεξιά και την Αντιδεξιά παρέπεμπε σε διαφορετικά συστήματα αντιλήψεων σχετικά με τη δημοκρατία, την κοινωνική δικαιοσύνη και το πολιτικό σύστημα και συμπύκνωνε τις διαιρέσεις του παρελθόντος.⁸⁶

Κατά τη διάρκεια της γερμανικής Κατοχής η πλειοψηφία του ελληνικού λαού ήταν αντίθετη στον ξένο δυνάστη. Ωστόσο, ακόμη και στην Αντίσταση υπήρξαν συγκρούσεις ανάμεσα στους αριστερούς και τους υποστηρικτές των αστικών δυνάμεων. Η διάσταση αυτή γιγαντώθηκε στον Εμφύλιο και τα μετεμφυλιακά χρόνια, όταν οι Έλληνες χωρίστηκαν σε αριστερούς και δεξιούς, σε εθνικόφρονες και μη. Η επικράτηση των αστικών δυνάμεων οδήγησε στη δημιουργία του «κράτους της Δεξιάς»⁸⁷ και στον αποκλεισμό των αντιπάλων τους από την πολιτική, οικονομική και κοινωνική ζωή. Μάλιστα, στους αποκλεισμένους δεν βρέθηκαν μόνο οι αριστεροί αλλά και όλοι όσοι δεν συντάσσονταν με το μετεμφυλιακό καθεστώς. Ορόσημο της διαίρεσης αποτελούν τα «Ιουλιανά του 1965» με τη σύγκρουση ανάμεσα στη μοναρχία και την Ένωση Κέντρου.⁸⁸ Συνακόλουθα, η σύγκρουση Δεξιά vs Αριστερά σταδιακά έλαβε τη διάσταση Δεξιά vs Αντιδεξιά.⁸⁹

Έτσι, επικράτησε μια διπολική και μανιχαϊστική αντίληψη για την κοινωνία και την πολιτική. Η σύγκρουση, η οποία ήταν αναπόφευκτη για τον χώρο του Κέντρου, κυριάρχησε κατά τη διάρκεια της πρώιμης Μεταπολίτευσης και ξεθώριασε από τα

⁸⁴ Μάγδα Φυτιλή, «Λωτοφάγοι και ηρόστρατοι: Μήνες του '40 στον πολιτικό λόγο των κομμάτων κατά τη δεκαετία του '80», στο Μάνος Αυγερίδης, Έφη Γαζή και Κωστής Κορνέτης (επιμ.), *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων* (Αθήνα: Θεμέλιο, 2015), 29.

⁸⁵ Γεράσιμος Μοσχονάς, «Η διαιρετική τομή Δεξιάς-Αντιδεξιάς στη Μεταπολίτευση (1974-1990)», στο Νίκος Δεμερτζής (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα* (Αθήνα: Οδυσσέας, 1994), 162.

⁸⁶ Ηλίας Νικολακόπουλος, «Η εκλογική επιρροή των πολιτικών δυνάμεων», στο Χρήστος Λυριντζής και Ηλίας Νικολακόπουλος (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80. Εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος* (Αθήνα, ΕΕΠΕ/Θεμέλιο, 1990), 205.

⁸⁷ Στέλιος Αλεξανδρόπουλος, *Συλλογική δράση και αντιπροσώπευση συμφερόντων πριν και μετά τη μεταπολίτευση στην Ελλάδα* (Αθήνα: Κριτική, 2010), 146.

⁸⁸ Γιάννης Βούλγαρης, *Η μεταπολιτευτική Ελλάδα...*, ό.π., 36.

⁸⁹ Γεράσιμος Μοσχονάς, «Η διαιρετική τομή Δεξιάς-Αντιδεξιάς...», ό.π., 167.

μέσα της δεκαετίας του 1980. Στη μια πλευρά τοποθετούνταν το «κεφάλαιο», τα «μονοπώλια», οι ευνοημένοι και προνομιούχοι της Δεξιάς, οι Αμερικανοί, η Δύση και ο καπιταλισμός. Στην άλλη ο «λαός», οι μη προνομιούχοι, η Σοβιετική Ένωση, τα τριτοκοσμικά απελευθερωτικά κινήματα του «σοσιαλισμού».⁹⁰ Η Αντιδεξιά περιλάμβανε, εκτός από τους αριστερούς, και όλες τις άλλες πολιτικές δυνάμεις, όπως τις κεντρώες, οι οποίες αποστασιοποιούνταν από τη Δεξιά.⁹¹ Η αριστερή-δημοκρατική πλευρά πρέσβευε τη λαϊκότητα, την εθνική αυθεντικότητα και ανεξαρτησία, τον πατριωτισμό που αποστασιοποιούνταν από την ξενοκίνητη Δεξιά. Βασίστηκε σε έναν απλοϊκό μαρξισμό που αποτέλεσε τη βάση για τη συγκρότηση μιας ισχυρής προοδευτικής συλλογικής συνείδησης η οποία αποτελούσε τον αντίποδα του συντηρητικού χώρου.

Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής, παρά το γεγονός ότι ο ίδιος ήταν αντικομμουνιστής, τόσο στις εκλογές όσο και αμέσως μετά κράτησε αποστάσεις από την αντικομμουνιστική ρητορική, η οποία είχε ταυτιστεί με τη Δικτατορία και το έλλειμμα δημοκρατικότητας. Ο Δημήτρης Ψύλλας συνδέει το δημοψήφισμα του 1974⁹² που οδήγησε στην κατάργηση της μοναρχίας με την προσπάθεια αποκλιμάκωσης του αντικομμουνισμού,⁹³ καθώς η βασιλεία «είχε ταυτιστεί με τον ακραίο αντικομμουνιστικό πολιτικό λόγο και νομιμοποιούσε άμεσα ή έμμεσα τον νομοθετικό και υλικό αντικομμουνισμό».

Η μετριοπάθεια αυτή του Καραμανλή συνδέεται με την εξυπηρέτηση των πολιτικών συμφερόντων της ΝΔ. Το κόμμα του, όμως, βασίστηκε περισσότερο στην πολιτική συνείδηση των οπαδών της παλιάς ΕΡΕ (Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση) και στην ικανότητα διαχείρισης της εξουσίας παρά σε κάποια ισχυρή πολιτική ιδεολογία. Ο αρχηγός της παράταξης υποστήριζε την ιδεολογική ευρύτητα του κόμματος το οποίο κινούνταν ανάμεσα στα άκρα, πρέσβευε την εθνική ενότητα και αποστασιοποιούνταν από τη διαίρεση Δεξιά, Κέντρο και Αριστερά, την οποία—κατ' όνομα τουλάχιστον—θεωρούσε ξεπερασμένη.⁹⁴ Βασικό μέλημα της παράταξης έγινε η απαγκίστρωση από

⁹⁰ Γιάννης Βούλγαρης, *Η μεταπολιτευτική Ελλάδα...*, ό.π., 400-401.

⁹¹ Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία...*, ό.π., 285-323.

⁹² Για τη θέση της μοναρχίας για το δημοψήφισμα βλ. Σπύρος Θεοτόκης, *Πολιτικά Αναμνήσεις* (Αθήνα: Επτάλοφος, 1986), 241-247.

⁹³ Δημήτρης Ψύλλας, «Μεταπολίτευση και αποκλιμάκωση...», ό.π., 10.

⁹⁴ Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα από τη Μεταπολίτευση στην Παγκοσμιοποίηση* (Αθήνα: Πόλις 2008), 227.

τα «δεξιά βαρίδια» αλλά και τους διχασμούς του παρελθόντος. Επιπρόσθετα, δεν επιθυμούσε καμιά ανάμιξη με όσους είχαν σχετιστεί με τη δικτατορία.⁹⁵

Η ΝΔ, αν και βίωνε αντιφάσεις στην κομματική και ιδεολογική της ταυτότητα, στο πλαίσιο του λεγόμενου ριζοσπαστικού φιλελευθερισμού⁹⁶ επικοινωνούσε τη ρήξη με τη μετεμφυλιακή Δεξιά. Παρά τις εσωκομματικές αντιπαραθέσεις και διαφοροποιήσεις που συχνά την οδηγούσαν στην αμηχανία⁹⁷ και το γεγονός ότι στοιχεία αντικομμουνισμού και αντισοβιετισμού εξακολουθούσαν να υπάρχουν στο κόμμα,⁹⁸ η αποστασιοποίηση από την προδικτατορική Δεξιά, τον συντηρητισμό, τον φίλοαμερικανισμό και τον αντικομμουνισμό την οδήγησε αναγκαστικά στην «παρασιώπηση της πρόσφατης ιστορίας». Στη ρητορική της εντάχθηκαν όροι όπως «εθνική ανεξαρτησία» και «λαϊκή κυριαρχία».⁹⁹

Από την άλλη πλευρά, σε εποχές εντάσεων όπως τον Μάιο του 1976, όταν κυριαρχούσαν οι διεκδικήσεις, οι πορείες και οι διαδηλώσεις των εργατών, επανερχόταν στη ρητορική του Καραμανλή ο αντικομμουνισμός, που ανακαλούσε έως και την αντίστοιχη ρητορεία του Μεσοπολέμου. Ο πρωθυπουργός θεωρούσε ότι για τις κινητοποιήσεις ήταν υπεύθυνη η Αριστερά που ενθάρρυνε τις απεργίες και τις διαδηλώσεις και επιθυμούσε την ανατροπή του καθεστώτος.¹⁰⁰ Αργότερα, στις 17 Αυγούστου 1982 στη συνεδρίαση της Βουλής για την «Αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης του Ελληνικού Λαού εναντίον των στρατευμάτων κατοχής 1941-1944» ο σταθερά αντικομμουνιστής Ευάγγελος Αβέρωφ, τότε ηγέτης της ΝΔ, και οι βουλευτές της ΝΔ με μοναδική εξαίρεση τον Π. Κανελλόπουλο, αποχώρησαν από τη συζήτηση. Η ΝΔ έκανε λόγο για ανέδειξε την αντεθνική δράση και τα εγκλήματα του ΚΚΕ και του ΕΑΜ, καταψήφισε το νομοσχέδιο και ο ηγέτης της προανήγγειλε την κατάργηση του νόμου της εθνικής συμφιλίωσης, όταν το κόμμα του θα βρισκόταν ξανά στην εξουσία.¹⁰¹ Το αφήγημα της Δεξιάς για τον Εμφύλιο ουσιαστικά αναπαρήγαγε την ίδια «εμφυλιοπολεμική ρητορική» που χρησιμοποιήθηκε στα μετεμφυλιακά χρόνια και που

⁹⁵ Γεώργιος Ράλλης, *Πολιτικές εκμυστηρεύσεις 1950-1989* (Αθήνα: Προσκήνιο, 1990), 212.

⁹⁶ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Ελληνικός φιλελευθερισμός...*, ό.π., 477-542.

⁹⁷ Γιάννης Λούλης, *Τα είκοσι χρόνια που άλλαξαν την Ελλάδα. Κερδισμένοι και χαμένοι* (Αθήνα: Νέα Σύνορα-Λιβάνης, 2001).

⁹⁸ Ζηνοβία Λιαλιούτη, «Αντιαμερικανισμός και Ελληνική Δεξιά στη Μεταψυχροπολεμική Εποχή», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 35 (Ιούλιος 2010): 89-129.

⁹⁹ Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης...*, ό.π., 57.

¹⁰⁰ Αναστασία Ι. Μητσοπούλου, *Ο ελληνικός αντικομμουνισμός στο «σύντομο 20^ο αιώνα»: Όψεις του δημόσιου λόγου στην πολιτική, στην εκπαίδευση και στη λογοτεχνία* (Διδακτορική διατριβή) (Θεσσαλονίκη: Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, 2013), 175-176.

¹⁰¹ Κώστας Παπαγεωργίου, *Η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης 1941-1944, Χρονικό από τα Πρακτικά της Βουλής* (Αθήνα, 1984), 55-65.

ερχόταν σε σύγκρουση με το κλίμα συμφιλίωσης της εποχής.¹⁰² Ο αντίπαλος ήταν ακόμη ο «εαμβούλγαρος», ο «σλαβόφιλος», ο «συμμορίτης», ο εχθρός του κράτους,¹⁰³ ο απόγονος των ληστών και ο ξενοκίνητος συμμορίτης. Σε αυτό το αφήγημα, που χαρακτηριζόταν από ιδεολογική σκλήρυνση και παλινδρόμηση, αναζήτησε τη συσπείρωση η ΝΔ επί Αβέρωφ. Έτσι, το 1982 η δεξιά παράταξη έδωσε δυναμικό παρών στο Μνημόσυνο του Μελιγαλά, απαντώντας στην επίσημη αναγνώριση της ΕΑΜικής αντίστασης, και απείχε από τον εορτασμό του Γοργοπόταμου. Η στάση αυτή της ΝΔ κράτησε μέχρι και το 1985. Από την επόμενη χρονιά έγινε σαφές ότι η επίκληση των παλαιών διχασμών και το παρελθόν της εθνοφροσύνης συνεπάγεται απώλεια ψήφων για την παράταξη και κλονισμό της εθνικής συνοχής.

Από την άλλη πλευρά, το ΠΑΣΟΚ προσπαθούσε να κρατήσει τις ισορροπίες «ανάμεσα στο αντικομμουνιστικό παρελθόν της ηγεσίας του Κέντρου και στη συγκρότηση μια νέας αριστερής ταυτότητας, ανατρεπτικής και επαναστατικής».¹⁰⁴ Το Κέντρο κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '40 και έως τα μέσα της δεκαετίας του '50 από τη μια πλευρά συνδέθηκε με τους εθνικόφρονες, αλλά από την άλλη διεκδικούσε και τις ψήφους της μη κομμουνιστικής Αριστεράς.¹⁰⁵ Δεκαετίες αργότερα, το ΠΑΣΟΚ επικαλούμενο τη δεκαετία του '40 πρόταξε την αντιδεξιά ιδεολογία στην πολιτική του σύγκρουση με τη Δεξιά.¹⁰⁶ Η μνήμη και το αφήγημα για το παρελθόν άλλαξε μαζί με την αλλαγή του πολιτικού κλίματος. Ο Ανδρέας Παπανδρέου με το σύνθημα «Ο λαός δεν ξεχνά τι σημαίνει Δεξιά» αξιοποίησε όσο κανείς άλλο το δίπολο Δεξιά – Αντιδεξιά στην προσπάθειά του για άνοδο και παραμονή στην εξουσία. Πρόβαλε το «ένοχο» παρελθόν της Δεξιάς, με την οποία συνδέονταν οι προδότες, οι δωσίλογοι, οι δολοφόνοι του λαού, οι σφαγείς του Πολυτεχνείου και οι προδότες της Κύπρου.¹⁰⁷ Ταυτόχρονα, το ΠΑΣΟΚ διακήρυττε τη σχέση του με την Εθνική Αντίσταση¹⁰⁸ και την παράδοση του ΕΑΜ και σύνδεσε τις αριστερές του ρίζες με το αίτημα του εκδημοκρατισμού, προσελκύνοντας πολλούς από τους ψηφοφόρους της Αριστεράς. Συγχρόνως, ο Μ. Βαφειάδης, ηγέτης του ΔΣΕ, εκλέχθηκε βουλευτής με το ΠΑΣΟΚ,

¹⁰² Μάγδα Φυτιλή, «Λωτοφάγοι και ηρόστρατοι...», *ό.π.*, 31.

¹⁰³ Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974). Όψεις της ελληνική εμπειρίας* (Αθήνα: Θεμέλιο, 1995).

¹⁰⁴ Μάγδα Φυτιλή, «Λωτοφάγοι και ηρόστρατοι...», *ό.π.*, 33.

¹⁰⁵ Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία...*, *ό.π.*, 33-39.

¹⁰⁶ Γεράσιμος Μοσχονάς, «Η διαιρετική τομή Δεξιάς-Αντιδεξιάς...», *ό.π.*, 179.

¹⁰⁷ Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα από τη Μεταπολίτευση...*, *ό.π.*, 332.

¹⁰⁸ Ανδρέας Πανταζόπουλος, *Η στιγμή Ανδρέα Παπανδρέου 1965-1989* (Αθήνα: Πόλις, 2001), 169-170.

το Πολυτεχνείο αναδείχτηκε σε ιδρυτικό μύθο της Μεταπολίτευσης και η 17^η Νοεμβρίου καθιερώθηκε ως σχολική εορτή.

Ο χώρος της Αριστεράς βίωσε τον αποκλεισμό μετά την ήττα στον Εμφύλιο. Η ρητορική της για μεγάλο διάστημα εγκλωβίστηκε στην προσπάθεια να απαντά στις κατηγορίες περί εθνικών και αντεθνικών δυνάμεων του ιδεολογικού της αντιπάλου. Από τη δεκαετία του 1960 και μετά επίκεντρο του αφηγήματος της Αριστεράς έγινε η ΕΑΜική Αντίσταση. Έτσι, προβλήθηκε η πατριωτική της διάσταση, επιχειρήθηκε η προσέλκυση των υποστηρικτών της ΕΑΜικής παράταξης, η αποκήρυξη της βίαιης κατάληψης της εξουσίας και η στροφή προς τον κοινοβουλευτισμό. Το 1982 και τα δύο κομμουνιστικά κόμματα τάχθηκαν υπέρ της «εθνικής συμφιλίωσης» που διακήρυξε το ΠΑΣΟΚ αναγνωρίζοντας την Εθνική Αντίσταση. Εντούτοις, η παλλαϊκή διάσταση που έδωσε το ΠΑΣΟΚ στην Αντίσταση υποβάθμισε την κομμουνιστική της απόχρωση. Η αντιστασιακή ταυτότητα διαχωρίστηκε από την κομμουνιστική και εμφανίστηκε ως παλλαϊκό φαινόμενο, στο οποίο συμμετείχαν Έλληνες και Ελληνίδες από όλες τις παρατάξεις, τάξεις και κοινωνικά στρώματα.¹⁰⁹ Για τον λόγο αυτό το 1985 το ΚΚΕ άρχισε να την τονίζει, προκειμένου να πλήξει το αριστερό προφίλ του ΠΑΣΟΚ και να προσελκύσει τους ψηφοφόρους του.

Η οικονομική κατάσταση

Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960 ο δυτικός κόσμος βίωνε σημαντική οικονομική ανάπτυξη, η οποία βασίστηκε στη φτηνή ενέργεια και τις σταθερές νομισματικές ισοτιμίες. Η επόμενη δεκαετία σημαδεύτηκε, ωστόσο, από δύο πετρελαϊκές κρίσεις, του 1972-1973 και του 1979.

Η πρώτη πετρελαϊκή κρίση ήταν αποτέλεσμα του τετραπλασιασμού της τιμής του πετρελαίου. Έθεσε τέρμα στην περίοδο οικονομικής ευημερίας, τη λεγόμενη «Χρυσή Τριακονταετία»,¹¹⁰ και προκάλεσε στασιμοπληθωρισμό, αύξηση της ανεργίας και ύφεση.¹¹¹ Η διεθνής πραγματικότητα επηρέασε και την Ελλάδα. Το 1974 το ΑΕΠ της χώρας υπέστη μείωση της τάξης του 6,4%,¹¹² ο κατασκευαστικός τομέας

¹⁰⁹ Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης, Ηλίας Νικολακόπουλος και Χάγκεν Φλάισερ ((επιμ.), «*Εχθρός*» εντός των *τειχών. Όψεις δωσιλογισμού στην Ελλάδα της Κατοχής* (Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2006).

¹¹⁰ Μάνος Ματσαγγάνης, «Η πολιτική οικονομία του κοινωνικού κράτους στη μακρά περίοδο», στο Γιάννης Βούλγαρης, Κώστας Κωστής και Σωτήρης Ριζάς (επιμ.), *Ο μεγάλος μετασχηματισμός. Κράτος και πολιτική στην Ελλάδα του 20^{ου} αιώνα* (Αθήνα: Πατάκης, 2020), 574.

¹¹¹ Giovanni Covi, "Puzzling Out The First Oil Shock: History, Politics and the Macroeconomy in a Forty- 2 Year Retrospective", *History of Economic Thought and Policy* 4, no.2 (September 2015): 57-91.

¹¹² Γιάννης Βούλγαρης, «Η δημοκρατική Ελλάδα...», *ό.π.*, 107.

υποχώρησε κατά 33% και ο πληθωρισμός αυξήθηκε μέσα σε έναν χρόνο κατά δέκα ποσοστιαίες μονάδες. Στα χρόνια που ακολούθησαν η ελληνική οικονομία παρουσίαζε μια εικόνα που προκαλούσε ανησυχία. Το 1977 η αύξηση του ΑΕΠ ήταν πολύ μικρή, η βιομηχανική παραγωγή περιοριζόταν, τα ελληνικά προϊόντα χαρακτηρίζονταν από χαμηλή ανταγωνιστικότητα και οι εισαγωγές ξεπερνούσαν κατά πολύ τις εξαγωγές¹¹³ αυξάνοντας τις πιέσεις στο εμπορικό ισοζύγιο. Οι ιδιωτικές τράπεζες χρηματοδοτούσαν τις επιχειρήσεις ανεξάρτητα από την παραγωγικότητα και τις επιδόσεις τους και οι κρατικές κάλυπταν τα ελλείμματα του δημόσιου τομέα. Ταυτόχρονα, η ένταση στις ελληνοτουρκικές σχέσεις επιβάρυνε τον προϋπολογισμό λόγω της αύξησης των δαπανών για εξοπλισμούς, ενώ αυξημένες ανάγκες παρουσιάζονταν στην παιδεία και την υγεία.¹¹⁴

Η κυβέρνηση της ΝΔ επέλεξε ένα κενσονικό μοντέλο αντιμετώπισης της κρίσης¹¹⁵ σε συνδυασμό με μια προσπάθεια εξυγίανσης του παραγωγικού συστήματος με την ενίσχυση των υγιών παραγωγικών δυνάμεων, την ανάπτυξη της βιομηχανίας, την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας και την αύξηση των εξαγωγών. Η ενεργειακή κρίση έδωσε το έναυσμα για έρευνες για την ανακάλυψη κοιτασμάτων πετρελαίου από αμερικανικές κυρίως εταιρίες, όπως στη θαλάσσια περιοχή της Θάσου, οι οποίες όμως οδήγησαν και στην ενεργοποίηση της Τουρκίας που άρχισε να προβάλλει αξιώσεις στο Αιγαίο και την Κύπρο, για να αποτρέψει το μονοπώλιο της Ελλάδας σε πιθανά ενεργειακά κοιτάσματα του Αιγαίου.¹¹⁶ Παράλληλα, η κυβέρνηση στράφηκε σε έναν έντονο κρατικό παρεμβατισμό με την επέκταση του δημόσιου τομέα και τη δημιουργία νέων επιχειρηματικών φορέων για την ανάπτυξη βασικών βιομηχανικών κλάδων.¹¹⁷ Συνολικά οι κοινωνικές δαπάνες αυξήθηκαν στο 13,5% του ΑΕΠ έναντι 12,5% της προηγούμενης επταετίας.¹¹⁸ Αυτές οι πρωτοβουλίες της κυβέρνησης προκάλεσαν την αντίδραση του Συνδέσμου Επιχειρήσεων και Βιομηχανιών (ΣΕΒ), ο οποίος

¹¹³ Κώστας Κωστής, *Ο Πλούτος της Ελλάδας. Η ελληνική οικονομία από τους Βαλκανικούς Πολέμους μέχρι σήμερα* (Αθήνα: Πατάκης, 2019), 438.

¹¹⁴ Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης...*, ό.π., 131-134.

¹¹⁵ Για την οικονομική πολιτική βλ. Παναγής Παπαληγούρας, *Ομιλίες, άρθρα* (Αθήνα, Αίολος, 1996).

¹¹⁶ Άγγελος Συρίγος, *Ελληνοτουρκικές σχέσεις* (Αθήνα: Πατάκης, 2015), 236-240.

¹¹⁷ Γιάννης Βούλγαρης, «Η δημοκρατική Ελλάδα...», ό.π., 107.

¹¹⁸ Δημήτρης Σωτηρόπουλος, «Όψεις Βαβυλωνίας: Ερμηνείες της μεταπολεμικής ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα», στο Δημήτρης Βενιέρης και Χρήστος Παπαθεοδώρου (επιμ.), *Η Κοινωνική πολιτική στην Ελλάδα: προκλήσεις και προοπτικές* (Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003), 89-131.

παραδοσιακά στήριζε τη Δεξιά, αλλά τώρα κατηγόρησε την κυβέρνηση για «Σοσιαλμανία».¹¹⁹

Το 1974 στη χώρα υπήρχαν ακόμη μεγάλες οικονομικοκοινωνικές ανισότητες, οι οποίες δεν διορθώνονταν ούτε από το φορολογικό σύστημα.¹²⁰ Τα ποσοστά φτώχειας ήταν υπερδιπλάσια από τα αντίστοιχα στην Ευρώπη.¹²¹ Εργάτες και αγρότες άρχισαν να διεκδικούν την αύξηση των εισοδημάτων και τη βελτίωση του βιοτικού τους επιπέδου μέσω των δυναμικών κινητοποιήσεών τους.¹²² Χαρακτηριστικές υπήρξαν οι εργοστασιακές κινητοποιήσεις της περιόδου 1975-1978,¹²³ από τις μεγαλύτερες της ιστορίας της Ελλάδας,¹²⁴ με κυριότερα αιτήματα την αύξηση των μισθών και των συνδικαλιστικών ελευθεριών που συνέβαλαν στην καλλιέργεια ενός ριζοσπαστικού μεταπολιτευτικού κλίματος. Οι κινητοποιήσεις είχαν ως αποτέλεσμα η κυβέρνηση της ΝΔ να προβεί σε αυξήσεις μισθών κατά την περίοδο 1975-1979, βελτιώνοντας το βιοτικό επίπεδο των πολιτών και μειώνοντας τα ποσοστά της απόλυτης φτώχειας από 23,5% το 1974 στο 8,8% το 1981-1982.¹²⁵

Τέλος, στη Μεταπολίτευση καθοριστικός για την οικονομία υπήρξε και ο ανταγωνισμός των κομμάτων για την εξουσία, γεγονός που οδήγησε στην προσοδοθηρία.¹²⁶ Κυριάρχησε το φαινόμενο του λαϊκισμού,¹²⁷ σύμφωνα με το οποίο τα κόμματα χειραγωγούσαν πολιτικά την οικονομία με παροχές προς τους ψηφοφόρους για την εξασφάλιση των ψήφων τους.¹²⁸ Έτσι, αντί να ακολουθήσουν πολιτικές που θα ενίσχυαν την ανταγωνιστικότητα της χώρας, στράφηκαν σε ένα κεϋνσιανού τύπου

¹¹⁹ Αντώνης Λιάκος, *Ο ελληνικός 20^{ος}...*, ό.π., 449-450.

¹²⁰ Σάκης Καράγιωργας, «Η φορολογική εκμετάλλευση στην Ελλάδα», *Πολίτης* 16 (1978): 18-19.

¹²¹ Σάκης Καράγιωργας, *Διαστάσεις της φτώχειας στην Ελλάδα*, τόμος Α' (Αθήνα: ΕΚΚΕ, 1990), 141-142· Στέργιος Μπαμπανάσης, «Η διαμόρφωση της φτώχειας στην Ελλάδα του 20^{ου} αιώνα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 42-43 (1984): 138· Δημήτρης Καραντινός, «Η κατάσταση της φτώχειας στην Ελλάδα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 56 (1985): 186-192.

¹²² Σπύρος Σακελλαρόπουλος, *Η Ελλάδα στη Μεταπολίτευση*, ό.π., 44-45.

¹²³ Χρήστος Ιωάννου, *Μισθωτή απασχόληση και συνδικαλισμός στην Ελλάδα* (Αθήνα: Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, 1989), 85-104.

¹²⁴ Σπύρος Σακελλαρόπουλος, *Η Ελλάδα στη Μεταπολίτευση*, ό.π., 59.

¹²⁵ Κώστας Κωστής, «Η διαμόρφωση του κράτους στην Ελλάδα κατά τον 20^ο και 21^ο αιώνα. Μερικές σκέψεις και παρατηρήσεις», στο Γιάννης Βούλγαρης, Κώστας Κωστής και Σωτήρης Ριζάς (επιμ.), *Ο μεγάλος μετασχηματισμός. Κράτος και πολιτική στην Ελλάδα του 20^{ου} αιώνα* (Αθήνα: Πατάκης, 2020), 701.

¹²⁶ Λουδοβίκος Κωτσονόπουλος, «Οι δημοσιονομικές βάσεις της πολιτικής νομιμοποίησης και η κρίση το κράτους της Μεταπολίτευσης», στο Μάνος Αυγερίδης, Έφη Γαζή και Κωστής Κορνέτης (επιμ.), *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων* (Αθήνα: Θεμέλιο, 2015), 58.

¹²⁷ Πάνος Καζάκος, «Οικονομική πολιτική και εκλογές: Ο πολιτικός έλεγχος της Οικονομίας στην Ελλάδα: 1979-1989», στο Χρήστος Λυριντζής και Ηλίας Νικολακόπουλος (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80* (Αθήνα: ΕΕΠΕ/Θεμέλιο, 1990), 129-164· Χρήστος Λυριντζής, «Λαϊκισμός: Έννοιες και πρακτικές», στο Λυριντζής Χρήστος και Νικολακόπουλος Ηλίας (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80* (Αθήνα: ΕΕΠΕ/Θεμέλιο, 1990), 45.

¹²⁸ Steven Sheffrin, *The Making of Economic Policy* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998).

κράτος πρόνοιας με έναν διευρυμένο κρατικό μηχανισμό και δίκτυα πατρωνίας,¹²⁹ γεγονός που οδήγησε σε δημοσιονομικά ελλείμματα και εκτροπή.¹³⁰

Η εξωτερική πολιτική

Οι σχέσεις με τις ΗΠΑ

Η δικτατορία και η κατάληψη του βόρειου τμήματος της Κύπρου επηρέασαν και την οπτική των Ελλήνων για τη Δύση. Πριν τη δικτατορία, για τον δεξιό χώρο η Δύση ταυτιζόταν με τον αμερικανικό αντικομμουνισμό. Μετά τη δικτατορία, συνδέθηκε περισσότερο με την ΕΟΚ (Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα), με την εγγύηση των δημοκρατικών θεσμών και την προσπάθεια εξισορρόπησης των σχέσεων με τις ΗΠΑ. Συνολικά, όμως, ο ελληνικός λαός στράφηκε για πολλά χρόνια σε έναν αντιαμερικανισμό, καθώς στις ΗΠΑ αποδίδονταν ευθύνες για τη δικτατορία, για τα γεγονότα στην Κύπρο και για μεροληψία υπέρ της Τουρκίας.¹³¹

Μετά την πρώτη τουρκική εισβολή στην Κύπρο η αμερικανική πλευρά έχασε ένα σημαντικό κομμάτι του κύρους¹³² και της αξιοπιστίας της.¹³³ Το καθεστώς των αμερικανικών βάσεων τέθηκε σε αμφισβήτηση για πρώτη φορά. Πολύ νωρίς, η κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας ενημέρωσε τις ΗΠΑ ότι η Ελλάδα θα επανεξέταζε το καθεστώς των αμερικανικών βάσεων με κριτήριο την ασφάλεια και την ακεραιότητα της χώρας¹³⁴ και όχι «την εξυπηρέτηση της στρατηγικής άλλων χωρών».¹³⁵ Οι ελληνο-αμερικανικές σχέσεις και το ζήτημα των βάσεων μπήκαν στο μικροσκόπιο της κυβέρνησης της Νέας Δημοκρατίας αμέσως μετά τις εκλογές στις 17 Νοεμβρίου 1974. Η ελληνική πλευρά επιδίωξε να ασκήσει πιέσεις στις ΗΠΑ ζητώντας τη βελτίωση της υπάρχουσας συμφωνίας, προκειμένου να εξυπηρετούνται οι αμυντικές ανάγκες της χώρας. Μέσω του ζητήματος των βάσεων προσπάθησε να πείσει την αμερικανική πλευρά ότι έπρεπε να αντιμετωπιστεί η τουρκική απειλή και να αποκατασταθεί η

¹²⁹ Πάνος Καζάκος, «Οικονομική πολιτική και εκλογές...», *ό.π.*, 148.

¹³⁰ Πάνος Καζάκος, *Από τον ατελή εκσυγχρονισμό στην κρίση: Μεταρρυθμίσεις, χρέη και αδράνειες στην Ελλάδα (1993-2010)* (Αθήνα: Πατάκης, 2010), 31-33.

¹³¹ Για τον Αντιαμερικανισμό βλ. Τζένη Λιαλιούτη, *Ο Ελληνικός Αντιαμερικανισμός 1947-1989* (Διδακτορική διατριβή) (Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2010). Ζηνοβία (Τζένη) Λιαλιούτη, *Ο αντιαμερικανισμός στην Ελλάδα 1947-1989* (Αθήνα: Ασίνη, 2016). Γιάννης Βούλγαρης, *Η μεταπολιτευτική Ελλάδα...*, *ό.π.*, 99.

¹³² Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης...*, *ό.π.*, 28-33.

¹³³ Κυριάκος Μητσοτάκης, *Οι συμπληγάδες της εξωτερικής πολιτικής: εσωτερικές και διεθνείς πιέσεις στις ελληνο-αμερικανικές διαπραγματεύσεις για τις βάσεις, 1974-1985* (Αθήνα: Πατάκης, 2006), 84.

¹³⁴ Κυριάκος Μητσοτάκης, *Οι συμπληγάδες της εξωτερικής πολιτικής...*, *ό.π.*, 66.

¹³⁵ Γιάννης Βαληνάκης *Εισαγωγή στην ελληνική εξωτερική πολιτική, 1949-1988* (Αθήνα: Παρατηρητής, 1989), 276.

ισορροπία των στρατιωτικών δυνάμεων στο Αιγαίο για τη διατήρηση της σταθερότητας στην Ανατολική Μεσόγειο.¹³⁶

Η στάση των ΗΠΑ κατά τη δεύτερη τουρκική επίθεση στην Κύπρο τον Αύγουστο του 1974 προκάλεσε απογοήτευση και έντονη δυσαρέσκεια στην ελληνική πολιτική ηγεσία αλλά και στον ελληνικό λαό. Ο πρωθυπουργός Κωνσταντίνος Καραμανλής, παρά το «ανήκομεν εις την Δύσιν», αποφάσισε την πρόσκαιρη αποχώρηση της Ελλάδας από το στρατιωτικό σκέλος του ΝΑΤΟ.¹³⁷ Θεώρησε «εθνικώς επιβεβλημένη» την κίνηση αυτή, για να εκτονωθεί η συσσωρευμένη λαϊκή αγανάκτηση. Ωστόσο, η απόφαση αξιολογήθηκε ως λανθασμένη από την πλειοψηφία του πολιτικού κόσμου, καθώς άφηνε τη χώρα εκτεθειμένη απέναντι στις διεκδικήσεις της Τουρκίας.¹³⁸ Περιλαμβάνεται, εντούτοις, στη μετατόπιση του κέντρου βάρους από τον άξονα «Ελλάδα – ΗΠΑ» στον άξονα «Ελλάδα – Δυτική Ευρώπη».¹³⁹ Από την άλλη πλευρά, η Ελλάδα παρέμεινε στο πολιτικό σκέλος του ΝΑΤΟ, διατηρώντας τον δυτικό της προσανατολισμό.¹⁴⁰ Η τουρκική επιθετικότητα οδήγησε στην επιστροφή της Ελλάδας στο ΝΑΤΟ τον Οκτώβριο του 1980,¹⁴¹ παρά τις αντιδράσεις της κοινής γνώμης.

Ο Ανδρέας Παπανδρέου είχε ήδη από την περίοδο της Δικτατορίας υιοθετήσει μια νεομαρξιστική προσέγγιση, σύμφωνα με τη Σχολή της Εξάρτησης του 1970.¹⁴² Η Ελλάδα κατά την άποψή του αποτελούσε μέρος της περιφέρειας του καπιταλιστικού συστήματος και συγκεκριμένα του Τρίτου Κόσμου¹⁴³ και αποτελούσε αντικείμενο εκμετάλλευσης της ιμπεριαλιστικής Δύσης. Το γεγονός αυτό απαιτούσε την ανάληψη δράσης για την πολιτική και οικονομική ανεξαρτητοποίηση της χώρας. Το ΠΑΣΟΚ υιοθέτησε, λοιπόν, και έναν έντονα εθνικιστικό πολιτικό λόγο, με συνθήματα όπως «η Ελλάδα στους Έλληνες»,¹⁴⁴ που αναδείκνυε τον πατριωτισμό του, απέβλεπε στη

¹³⁶ Κυριάκος Μητσοτάκης, *Οι συμπληγάδες της εξωτερικής πολιτικής...*, ό.π., 88.

¹³⁷ Dionysios Chourchoulis and Lykourgos Kourkouvelas, "Greek perceptions of NATO during the Cold War", *Southeast European and Black Sea Studies* 12, no. 4 (2012): 497-514.

¹³⁸ Γεώργιος Ράλλης, *Πολιτικές εκμυστηρεύσεις...*, ό.π., 197.

¹³⁹ Χρήστος Ροζάκης, «Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1974-1985», στο Αριστόβουλος Μάνεσης (επιμ.), *Les Temps Modernes: Η Ελλάδα σε εξέλιξη* (Αθήνα: Εξάντας, 1986), 115.

¹⁴⁰ John O. Iatrides, "Challenging the Limitations of the Atlantic Community, Konstantinos Karamanlis and NATO", στο Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, Κωνσταντίνα Μπότσιου και Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον 20ό αιώνα*, τόμος Β' (Αθήνα: Ίδρυμα «Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής», 2008), 17-36.

¹⁴¹ Γιάννης Βαλινάκης, *Εξωτερική πολιτική και εθνική άμυνα 1974-1987* (Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 1987) 112-128.

¹⁴² Nikolaos A. Stavrou, "Ideological Foundations of the Panhellenic Socialist Movement," in Stavrou (ed.), *Greece under Socialism: a NATO Ally Adrift* (New Rochelle, NY: Orpheus Publishing, 1988), 13-17.

¹⁴³ Ανδρέας Παπανδρέου, *Η Δημοκρατία στο...*, ό.π., 532.

¹⁴⁴ Ανδρέας Πανταζόπουλος, *Η στιγμή Ανδρέα Παπανδρέου...*, ό.π., 104-116· Μιχάλης Σπουρδαλάκης, *ΠΑΣΟΚ. Δομή, εσωκομματικές κρίσεις και συγκέντρωση εξουσίας* (Αθήνα: Εξάντας, 1988), 46-48.

συγκρότηση μιας νέας εθνικής ταυτότητας¹⁴⁵ και συνέβαλε στην άνοδό του στην εξουσία.¹⁴⁶

Ο αντιαμερικανισμός

Η Μεταπολίτευση συνδέθηκε με ένα νέο εθνικό αφήγημα για την εθνική ταυτότητα και την ιστορική πορεία του ελληνικού έθνους. Το γεγονός αυτό απαίτησε μια ρήξη με το παρελθόν σε επίπεδο θεσμών, λόγου και συμβόλων.¹⁴⁷ Η νέα εποχή απαιτούσε τη διαμόρφωση μιας «συμπεριληπτικής εκδοχής της εθνικής ταυτότητας».¹⁴⁸

Η δεκαετία του '40, η μυθολογία της και σημασιοδοτήσεις που έλαβε¹⁴⁹ καθώς και η ψυχροπολεμική ατμόσφαιρα που επικρατούσε στην Ελλάδα κατά τη μεταπολεμική περίοδο, με τη διάκριση των πολιτών σε εθνικόφρονες και μη, έπαιξαν καθοριστικό ρόλο. Οι νικητές του Εμφυλίου επέλεξαν στα μετεμφυλιακά χρόνια την «οικειοθελή αμνησία»,¹⁵⁰ με την οποία αποσιωπούσαν τα δεινά που προκάλεσε η τριπλή κατοχή της χώρας και η εαμική αντίσταση.¹⁵¹

Ο Γιάννης Γούναρης εντάσσει τον αντιαμερικανισμό στον γενικότερο αντιδυτικισμό του 20^{ου} αιώνα. Σημειώνει ότι για την Αριστερά οι Γερμανοί και Ιταλοί βρίσκονταν στο «πυρ το εξώτερον» μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, οι Άγγλοι συνδέονταν με το «Μαύρο Μέτωπο» των μοναρχοφασιστών και των δωσίλογων που προσπαθούσαν να κάνουν την Ελλάδα αγγλική αποικία, ενώ οι όροι «Αμερικανοί αφέντες», «Αμερικανοκρατία» και «Αμερικάνικος ιμπεριαλισμός» παρέπεμπαν στην καταλυτική ανάμιξή τους στον Εμφύλιο και στην πολιτική ζωή της Ελλάδας από τα μετεμφυλιακά χρόνια έως και τη Μεταπολίτευση.¹⁵²

¹⁴⁵ Ανδρέας Γ. Παπανδρέου, *Δημοκρατία και Εθνική Αναγέννηση* (Αθήνα: Φέξης, 1966), 71-79.

¹⁴⁶ Nikiforos P. Diamandouros, "PASOK and State-Society Relations in Post-authoritarian Greece, 1974-1988", in Spyros Vryonis Jr. (ed.), *Greece on the Road to Democracy: From the Junta to PASOK, 1974-1986* (New York: Arist. D. Caratzas, 1991), 22-23.

¹⁴⁷ Για το ζήτημα της επανεμφάνισης της εθνικής ταυτότητας βλ. Bjørn Thomassen and Rosario Forlenza, "Re-narrating Italy, reinventing the nation: assessing the presidency of Ciampi", *Journal of Modern Italian Studies* 16, no. 5 (2011): 705-725.

¹⁴⁸ Τζένη Λιαλιούτη, «Ο Αντιαμερικανισμός και το εθνικό αφήγημα...», *ό.π.*, 198.

¹⁴⁹ Νίκος Δεμερτζής, «Ο Εμφύλιος Πόλεμος...», *ό.π.*, 71-73· Ελένη Πασχαλούδη, «Η δεκαετία του 1940 στον πολιτικό λόγο...», *ό.π.*, 122-128.

¹⁵⁰ Tony Just, "The Past Is Another Country: Myth and Memory in Postwar Europe", *Daedalus* 121, no. 4 (Fall, 1992): 83-118.

¹⁵¹ Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων. Η Συντηρητική Σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967* (Αθήνα, Σαββάλας, 2006), 178-207.

¹⁵² Βασίλης Γούναρης, «Η Ελλάς ανήκει εις την Δύση; Αποτιμώντας τον ελληνικό αντιδυτικισμό κατά τον 20^ο αιώνα», στο Γιάννης Βούλγαρης, Κώστας Κωστής και Σωτήρης Ριζάς (επιμ.), *Ο μεγάλος μετασχηματισμός. Κράτος και πολιτική στην Ελλάδα του 20^{ου} αιώνα* (Αθήνα: Πατάκης, 2020), 609.

Αυτή η διαρκής αμερικανική επέμβαση στα ελληνικά πράγματα οδήγησε σε μια νέα μορφή πατριωτισμού ο οποίος ήρθε σε αντίθεση με τον πατριωτισμό των εθνικοφρόνων.¹⁵³ Πρόκειται για τον «πατριωτικό αντιαμερικανισμό», σύμφωνα με τον οποίο ο πατριωτισμός συνδέεται με την αντίσταση απέναντι στον Αμερικανό κατακτητή.¹⁵⁴

Ήδη από τη δεκαετία του '60 στη Δυτική Ευρώπη καταγγελλόταν ο αμερικανικός ιμπεριαλισμός από διάφορα αριστερά κινήματα.¹⁵⁵ Στην Ελλάδα η σύγκρουση με τον ξένο παράγοντα παρέμεινε παρούσα τόσο στην ιδεολογία όσο και στον λόγο της Αριστεράς. Έκδηλη ήταν η πεποίθηση ότι το σχέδιο Marshall, η εξαγορά συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων, η κυριαρχία του αμερικανικού παράγοντα στην ελληνική οικονομία και στην πολιτική σκηνή από το 1947 και μετά έθεσαν την Ελλάδα σε «υποτέλεια», την κατέστησαν υπό αμερικανική κατοχή.

Στα έντυπα του κεντροαριστερού χώρου κυριάρχησε η άποψη ότι η κατοχή της χώρας δεν σταμάτησε το 1944, αλλά συνεχίστηκε μέχρι το 1974. Ευθύνες αποδίδονταν στις ΗΠΑ για ορισμένα από τα σημαντικότερα δεινά του ελληνικού λαού,¹⁵⁶ όπως ο Εμφύλιος, οι διαρκείς παρεμβάσεις στην πολιτική της μετεμφυλιακής Ελλάδας, η κρίση των Ιουλιανών (1965), η δικτατορία των συνταγματαρχών και ιδιαίτερα το Κυπριακό.¹⁵⁷ Τον όρο «κατοχή» χρησιμοποιούσε και ο Ανδρέας Παπανδρέου σε άρθρα του τον Ιούλιο του 1973, κάνοντας λόγο για «αμερικανική κατοχή» και την ανάγκη για έναν «εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα»,¹⁵⁸ και τον Δεκέμβριο του ίδιου έτους, όταν σημείωνε ότι η Ελλάδα είναι «χώρα υπό αμερικανική κατοχή με αποικιακά δεσμά στο πλαίσιο της Ατλαντικής Συμμαχίας».¹⁵⁹ Επιπρόσθετα, το αφήγημα της Κεντροαριστεράς προσπάθησε να βασίσει την ηθική ανωτερότητά της στην

¹⁵³ Τζένη Λιαλιούτη, *Ο Ελληνικός Αντιαμερικανισμός 1947-1989* (Διδακτορική διατριβή) (Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2010), 180-189.

¹⁵⁴ Τζένη Λιαλιούτη, «Ο Αντιαμερικανισμός και το εθνικό αφήγημα...», *ό.π.*, 198.

¹⁵⁵ Dan Diner, *America in the Eyes of the Germans. An Essay on Anti Americanism* (Princeton: Markus Wiener Publishers, 1996), 118-130.

¹⁵⁶ Ζηνοβία Λιαλιούτη, «Ο αντιαμερικανισμός στον λόγο του ΠΑΣΟΚ (1974-2018): Δημόσια ιστορία, ταυτότητα και ιδεολογία», στο Βασίλης Ασημακόπουλος και Χρυσάνθος Τάσσης (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ 1974-2018. Πολιτική οργάνωση. Ιδεολογικές μετατοπίσεις. Κυβερνητικές πολιτικές* (Αθήνα: Gutenberg, 2018), 393-394.

¹⁵⁷ Ιωάννης Στεφανίδης, *Εν ονόματι του έθνους. Πολιτική κουλτούρα, αλτρωτισμός και αντιαμερικανισμός στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1945 – 1967* (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2010).

¹⁵⁸ Ανδρέας Παπανδρέου, «Τέλος στις ψευδαισθήσεις», στο Χρήστος Χαλαζίας (επιμ.), *Ανδρέας Γ. Παπανδρέου: 31 χρόνια πολιτικής δημιουργίας* (Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1996), 59-62.

¹⁵⁹ Βασίλης Ασημακόπουλος, *Πρώτη φορά Αριστερά. Αντιθέσεις, αντιφάσεις, εσωτερικές συγκρούσεις στο ΠΑΣΟΚ την περίοδο 1974-1990 και οι βάσεις του πολιτικού μεταμορφισμού του* (Αθήνα: Α. Ρ. Publications, 2017), 144. Τάκης Παππάς, *Το χαρισματικό κόμμα. ΠΑΣΟΚ, Παπανδρέου, εξουσία* (Αθήνα: Πατάκης, 2009), 34-35.

ενοχοποίηση της Δεξιάς για την υποδούλωση της χώρας στους Αμερικανούς.¹⁶⁰ Ο αντιαμερικανισμός του ΠΑΣΟΚ αποτέλεσε αναπόσπαστο κομμάτι του δημόσιου λόγου του και συνδέθηκε με το αντιδεξιό επιχείρημα.¹⁶¹

Με τον αντιαμερικανισμό συνδέθηκε και ο χώρος της Δεξιάς. Ήδη από το 1958 στο περιοδικό «Γνώσεις», το οποίο κυκλοφορούσε από κρατικές μυστικές υπηρεσίες, δημοσιεύτηκε κείμενο στο οποίο διατυπωνόταν η άποψη ότι η μίμηση της αμερικανικής κουλτούρας αποτελούσε κίνδυνο για την ελληνική παράδοση.¹⁶² Η Δεξιά πρέσβευε την ανωτερότητα του ελληνικού έθνους, ζητούσε την επιστροφή στις ρίζες και τις παραδόσεις και την ηθική αναγέννηση των νέων. Για τον λόγο αυτό, θεωρούσε εμπόδιο την υιοθέτηση ξένων συνηθειών που μετέτρεπαν τους νέους σε «τεντιμπόηδες», συχνά τους οδηγούσαν σε «έκνομες ενέργειες»¹⁶³ και τους απομάκρυναν από τον ελληνοχριστιανισμό.¹⁶⁴ Σταδιακά, στα πλαίσια της αναθεώρησης του ιστορικού παρελθόντος ακόμη και ο δεξιός χώρος απέρριψε τη σύνδεση με τους νικητές του Εμφυλίου και τον αντικομμουνιστικό αγώνα και αναγνώρισε ως περίοδο αμερικανικής κηδεμονίας και περιορισμένης εθνικής ανεξαρτησίας την περίοδο που ακολούθησε.¹⁶⁵ Στην εφημερίδα «Καθημερινή» το 1974 σημειώνονται τα ακόλουθα για την Ελλάδα: «Η ανεξαρτησία της ήταν εικονική: περιωρίζετο από την αμερικανική κηδεμονία. Η κυριαρχία της ήταν πλασματική: την ευνούχιζε η αμερικανική στρατιωτική παρουσία με τις διάφορες μορφές της. Η εξωτερική πολιτική καθωρίζεται στην Ουάσιγκτων. Η εξωτερική πολιτική της ηλέγχεται από την CIA. Η οικονομία της εξυπηρετούσε περισσότερο τα συμφέροντα των ξένων επενδύσεων – κυρίως αμερικανικά – παρά τα εθνικά».¹⁶⁶

Στα χρόνια της Δικτατορίας το καθεστώς δεν άφησε μεγάλα περιθώρια στην έκφραση αντιαμερικανικών τάσεων. Στη Μεταπολίτευση, όμως, η τάση επέστρεψε ισχυρή, γενικευμένη και αποδεκτή από το σύνολο του πολιτικού κόσμου. Ταυτίστηκε

¹⁶⁰ Τζένη Λιαλιούτη, «Ο Αντιαμερικανισμός και το εθνικό αφήγημα...», *ό.π.*, 200.

¹⁶¹ Γεράσιμος Μοσχονάς, «Η διαιρετική τομή Δεξιάς-Αντιδεξιάς...», *ό.π.*, 157-216.

¹⁶² Ιωάννης Στεφανίδης, *Εν ονόματι του έθνους...*, *ό.π.*, 404-405.

¹⁶³ Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων...*, *ό.π.*, 283-284.

¹⁶⁴ Για το θέμα βλ. Μελέτης Μελετόπουλος, *Ιδεολογία του δεξιού κράτους 1949-1967. Επίσημος πολιτικός λόγος και κυρίαρχη ιδεολογία στη μετεμφυλιακή Ελλάδα* (Αθήνα: Παπαζήσης, 1993). Γιώργος Κόκκινος, «*Άξια*» και «*Ανάξια*» *Ζωή* (Αθήνα: Ταξιδευτής, 2021), 729-740. Γιάννης Κολοβός, «*Κοινωνικά απόβλητα; Άγρια νεολαία!*»: Η συμμετοχή στη σκηνή πανκ της Αθήνας ως πολιτισμική δήλωση, πολιτική υπαγωγή, κοινωνική εμπειρία και αυτοβιογραφική αφήγηση», στο Κώστας Κατσάπης (επιμ.), *Οι απείθαρχοι. Κείμενα για την ιστορία της νεανικής αναίδειας τη μεταπολεμική περίοδο* (Αθήνα: Οκτώ, 2018), 207-231.

¹⁶⁵ Τζένη Λιαλιούτη, «Ο Αντιαμερικανισμός και το εθνικό αφήγημα...», *ό.π.*, 203.

¹⁶⁶ *Απογευματινή*, 7.9.1974, 6

με τον λόγο περί ανεξαρτησίας και με την κριτική στον αμερικανικό πολιτισμό. Ο αντιαμερικανισμός με βάση τα παραπάνω ξεπέρασε τις κομματικές και ιδεολογικές διαφορές και αποτέλεσε στοιχείο εθνικής ενότητας.¹⁶⁷ Ταυτόχρονα, μετατράπηκε σε μέσο εξαγνισμού από λάθη του παρελθόντος αλλά και «εθνεγερσίας», σύμφωνα και με τη δήλωση του Νικηφόρου Βρεττάκου το καλοκαίρι του 1974: «Ξαναγινόμαστε έθνος για πρώτη φορά μετά το 1821».¹⁶⁸

Οι σχέσεις με την Ευρωπαϊκή Ένωση

Τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης λόγω και της ύφεσης του ψυχροπολεμικού κλίματος, παρουσιάστηκε ένας αναπροσανατολισμός της χώρας από τη μονομερή εξάρτηση από τις ΗΠΑ στην ενίσχυση των σχέσεων με τη Δυτική Ευρώπη. Η πρόθεση για μια πιο ανεξάρτητη και ισορροπημένη εξωτερική πολιτική¹⁶⁹ συνδεόταν και με τη βούληση της μεγάλης πλειοψηφίας των πολιτικών και κοινωνικών δυνάμεων της χώρας μετά το 1974.

Σύμφωνος με το κλίμα της εποχής ήταν και ο Κωνσταντίνος Καραμανλής, ο οποίος υποστήριζε τη γεωπολιτική ένταξη της χώρας στη Δύση, αλλά αναζητούσε νέες ισορροπίες σε αυτήν. Μάλιστα, κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησής του πραγματοποίησε ανοίγματα και προς τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, τον Τρίτο Κόσμο και τους Άραβες. Ωστόσο, πρότασε την ενσωμάτωση της Ελλάδας στην ΕΟΚ. Πίστευε στην πολιτική ενοποίηση της Ευρώπης την οποία αντιμετώπιζε ως εθνικό στόχο. Θεωρούσε ότι η ένταξη στην ΕΟΚ θα λειτουργούσε ως εξισορροπητικός παράγοντας απέναντι στην αμερικανική επιρροή.¹⁷⁰ Μάλιστα, τη συνέδεε και με την εθνική ανεξαρτητοποίηση, τη δημοκρατική ομαλότητα και την οικονομική ευημερία, όπως φανερώνεται από το συνθηματικό τρίπτυχο «ασφάλεια, ευημερία, δημοκρατία».¹⁷¹ Αποτελούσε μέσο αντιμετώπισης του κινδύνου απομόνωσης της χώρας μετά την αποχώρηση από το ΝΑΤΟ και τις τεταμένες σχέσεις με τις ΗΠΑ¹⁷²

¹⁶⁷ Τζένη Λιαλιούτη, «Ο Αντιαμερικανισμός και το εθνικό αφήγημα...», *ό.π.*, 201.

¹⁶⁸ «Ξαναγινόμαστε έθνος για πρώτη φορά μετά το 1821»: Ξαναγύρισε ο Νικηφόρος Βρεττάκος, *Η Πρωϊνή*. 28.8.1974.

¹⁶⁹ Για την ελληνική εξωτερική πολιτική βλ. Χρήστος Ροζάκης, *Ελληνική εξωτερική πολιτική 1974-1981* (Θεσσαλονίκη: Μάλλιαρης- Παιδεία, 1986).

¹⁷⁰ Γιάννης Βούλγαρης, «Η δημοκρατική Ελλάδα...», *ό.π.*, 106.

¹⁷¹ Κωνσταντίνος Μπότσιου, «Μια άλλη Ελλάδα μέσω Ευρώπης. Η συμμετοχή της Ελλάδας στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση τον 20^ο αιώνα», στο Γιάννης Βούλγαρης, Κώστας Κωστής και Σωτήρης Ριζάς (επιμ.), *Ο μεγάλος μετασχηματισμός. Κράτος και πολιτική στην Ελλάδα του 20^{ου} αιώνα* (Αθήνα: Πατάκης, 2020), 114-115.

¹⁷² Christos Kassimeris, *Greece and the American Embrace, Greek foreign Policy Towards Turkey, The US And The Western Alliance* (London-New York, I.B.Tauris, 2010), 164.

αλλά και λύση απέναντι στα προβλήματα ασφάλειας της Ελλάδας. Η οικονομική ευμάρεια αποτελούσε πρωταρχικό στόχο της ευρωπαϊκής προοπτικής στα πλαίσια της ανερχόμενης επιχειρηματικότητας και της εργαλειοποίησης της οικονομίας. Συγχρόνως, ενίσχυε την εθνική ενότητα και τοποθετούσε στο επίκεντρο τον στόχο της δημοκρατίας, που είχε τεθεί από το 1962 από τον Willi Birkelbach.¹⁷³

Εντούτοις, και για την ευρωπαϊκή προοπτική της χώρας δεν υπήρχε στην Ελλάδα ομοφωνία. Απέναντι στο αίτημα του ευρωπαϊσμού ορθωνόταν ένας ισχυρός ευρωσκεπτικισμός,¹⁷⁴ ο οποίος συνδεόταν με τη δυσπιστία του κεντροαριστερού χώρου απέναντι στο αναδυόμενο ιμπεριαλιστικό κατεστημένο. Έτσι, η ευρωπαϊκή προοπτική της Ελλάδας αποτέλεσε πεδίο αντιπαράθεσης ανάμεσα στο ΠΑΣΟΚ και τη ΝΔ. Η ΝΔ θεωρούσε την ένταξη στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα μοναδική ευκαιρία που αξιοποιήθηκε λόγω της διορατικότητας του Κωνσταντίνου Καραμανλή και μεμφόταν την αντιευρωπαϊκή στάση του ΠΑΣΟΚ που έθετε εμπόδια στην ενταξιακή πολιτική της χώρας.¹⁷⁵ Το ΠΑΣΟΚ θεωρούσε ότι η χώρα ήταν ανέτοιμη για ένταξη το 1981¹⁷⁶ και ότι έπρεπε να υπάρξει μέριμνα για τις ιδιαίτερες κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες που επικρατούσαν στην Ελλάδα.¹⁷⁷ Έβλεπε στην ένταξη τον κίνδυνο εκμετάλλευσης της χώρας από τα διεθνή μονοπώλια αλλά και περιορισμούς στην εφαρμογή του οικονομικού και κοινωνικού προγράμματός του.¹⁷⁸ Ο Παπανδρέου, ο οποίος καθόριζε την πολιτική του κόμματος απέναντι στην ευρωπαϊκή προοπτική,¹⁷⁹ πρότασσε την εξασφάλιση της εθνικής κυριαρχίας και τον εκδημοκρατισμό της χώρας, δημιουργώντας την εντύπωση ενός αγώνα για την εθνική υπόσταση.¹⁸⁰ Απέναντι στο

¹⁷³ Willi Birkelbach, *Report on the political and institutional aspects of accession to or association with the Community* (Brussels, 1961).

¹⁷⁴ Γιάννης Μπαλαμπανίδης, “Ρηχός εξευρωπαϊσμός: Η ρηχή υποδοχή της Ευρώπης ως κληρονομιά της Μεταπολίτευσης”, στο Μάνος Αυγερίδης, Έφη Γαζή και Κωστής Κορνέτης (επιμ.), *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων* (Αθήνα: Θεμέλιο, 2015), 226-227.

¹⁷⁵ Πέτρος Μολυβιάτης, «Στρατηγικοί στόχοι και εξουδετέρωση των αντιδράσεων», στο *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής και η ευρωπαϊκή πορεία της Ελλάδας* (Αθήνα: Πατάκης, 2000), 72-77.

¹⁷⁶ Σουζάνα Βέρνυ, «Η ευρωπαϊκή εξέλιξη του Ανδρέα Παπανδρέου», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ο Ανδρέας Παπανδρέου και η εποχή του: Βιογραφικό σχεδιάσμα, μελετήματα και μαρτυρίες*, τόμος Β' (Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2006), 175-202.

¹⁷⁷ Susana Verney, “From the Special Relationship to Europeanism: PASOK and the European Community 1981-1989”, in Richard Clogg (ed.), *Greece 1981-1989: The Populist Decade* (London: Macmillan, 1993), 131-158.

¹⁷⁸ Σουζάνα Βέρνυ, «Τα πολιτικά κόμματα και η ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ», *Σύγχρονα Θέματα* 38 (1989): 61-68.

¹⁷⁹ Τάκης Παπάς, *Το χαρισματικό κόμμα...*, ό.π., 138-150.

¹⁸⁰ Χρήστος Ροζάκης, «Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1974-1985: εκσυγχρονισμός και διεθνής ρόλος ενός μικρού κράτους», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΣΤ' (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 2000), 371-391.

«ανήκομεν εις τη Δύσιν» του Καραμανλή αντέτεινε το «Η Ελλάδα ανήκει στους Έλληνες».¹⁸¹

Λόγω της προτίμησης του ΠΑΣΟΚ για μια «ειδική σχέση» με την Ευρωπαϊκή Κοινότητα¹⁸² και υπό τον φόβο της αυξανόμενης δυναμικής του και της ενδεχόμενης αντιευρωπαϊκής στάσης του, οι ευρωπαϊκές πρωτοβουλίες επιταχύνθηκαν, προκειμένου να μην μπορούν να ανατραπούν.¹⁸³ Στις 12 Ιουνίου του 1975 ο Καραμανλής ενημέρωσε τους πρεσβευτές των εννέα κρατών-μελών της Κοινότητας ότι: «Η Ελλάς ανήκει και επιθυμεί να ανήκη εις την Ευρώπην, όπου την έχουν τοποθετήσει η γεωπολιτική της θέσις, η ιστορία της και η παράδοσίς της, που είναι κοινή με την πολιτιστική κληρονομίαν των χωρών σας [...]. Η σημερινή πρωτοβουλία της κυβερνήσεώς μου αποτελεί την φυσική συνέχειαν της πολιτικής που είχα χαράξει προ 15 και πλέον ετών [...]. Θα ήθελα, πάντως, να τονίσω ότι η Ελλάς δεν επιθυμεί την ένταξιν της αποκλειστικώς και μόνον για λόγους οικονομικούς. Την επιδιώκει προ πάντων για λόγους πολιτικούς, που αναφέρονται εις την σταθεροποίησιν της δημοκρατίας και εις το μέλλον του έθνους».¹⁸⁴ Έτσι, η ελληνική υποψηφιότητα διαφοροποιήθηκε από τις αντίστοιχες της Πορτογαλίας και της Ισπανίας, που υπέβαλαν αίτηση δύο χρόνια αργότερα και οι ενταξιακές τους διαπραγματεύσεις διήρκησαν πολύ περισσότερο.¹⁸⁵ Ο ίδιος ο πρωθυπουργός ανέπτυξε έντονη διπλωματική δράση από το 1975 έως και το 1978 και κατόρθωσε, με επισκέψεις και αλληλογραφία με τους ευρωπαίους ομολόγους του, να εξασφαλίσει την υποστήριξη που χρειαζόταν, για να ξεπεραστούν οι δυσκολίες της ένταξης.¹⁸⁶

Η ενσωμάτωση της χώρας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα επιτεύχθηκε πρώτα με τη Συνθήκη Προσχώρησης της Ελλάδας στην ΕΟΚ στις 28 Μαΐου 1979 και έπειτα με την πλήρη ένταξη τον Ιανουάριο του 1981. Μάλιστα, η χώρα ακολούθησε ένα Πενταετές Πρόγραμμα Οικονομικής Ανάπτυξης (1976-1980), το οποίο αναθεωρήθηκε το 1977 και επεκτάθηκε ως το 1982.

¹⁸¹ Κωνσταντίνα Μπότσιου, «Ν.Δ. και ΠΑΣΟΚ...», *ό.π.*, 216.

¹⁸² Ανδρέας Παπανδρέου, *Από το ΠΑΚ στο ΠΑΣΟΚ. Λόγοι Άρθρα Συνεντεύξεις Δηλώσεις Του Ανδρέα Παπανδρέου Εθνική Ανεξαρτησία Λαϊκή Κυριαρχία* (Αθήνα: Λαδιά, 1976), 338.

¹⁸³ Κωνσταντίνα Μπότσιου, «Αναζητώντας τον χαμένο χρόνο...», *ό.π.*, 103.

¹⁸⁴ Κώστας Κωστής, «Η διαμόρφωση του κράτους στην Ελλάδα...», *ό.π.*, 699.

¹⁸⁵ David Rudnick, "Spain's Long Road to Europe", *The World Today* 32, no. 4 (1976): 134-141· Christopher Lacoara, "Portugal: Toiling Toward the EEC", *Harvard International Review* 6, no. 3 (1983): 36-37.

¹⁸⁶ Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Η Ελληνική Εξωτερική Πολιτική, 1945-1981* (Αθήνα: Εστία, 2001), 262-269.

Η στάση του ΠΑΣΟΚ μετατράπηκε σε ήπιο ευρωσκεπτικισμό,¹⁸⁷ όταν βρέθηκε για πρώτη φορά στην εξουσία το 1981, αν και υπήρξαν συχνά διαφωνίες με την Ευρωπαϊκή Κοινότητα για θέματα οικονομικής¹⁸⁸ και εξωτερικής πολιτικής, οι οποίες κλόνισαν τη συνοχή της Κοινότητας και έπληξαν το κύρος της χώρας.¹⁸⁹ Μετά το 1985, την αποτυχία του οικονομικού προγράμματος της πρώτης τετραετίας και τα μέτρα λιτότητας που ακολούθησαν¹⁹⁰ το ΠΑΣΟΚ στράφηκε προς «φιλοευρωπαϊκές» και φιλοδυτικές πολιτικές.¹⁹¹ Σε αυτό συνέβαλαν και οι πολιτικές περιφερειακής ανάπτυξης της Ευρωπαϊκής Κοινότητας που εξυπηρετήσαν και την πολιτική αναδιανομής εισοδημάτων και νομής εξουσίας της κυβέρνησης¹⁹² αλλά και η αδυναμία των ΗΠΑ και NATO να προσφέρουν κάποια λύση στα ελληνοτουρκικά.

Οι αλλαγές σε κοινωνικό επίπεδο

Στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης η κοινωνία χαρακτηριζόταν από τις κινητοποιημένες μάζες και τις αυξημένες προσδοκίες. Ήδη από τη δεκαετία του 1960 είχε αρχίσει να γίνεται ορατή μια άνοδος του βιοτικού επιπέδου (ίσως και λόγω των εμβασμάτων των μεταναστών). Οι γεννήσεις ήταν διπλάσιες από τους θανάτους, οι άνθρωποι άρχισαν να εγκαταλείπουν την ύπαιθρο και την αγροτική οικονομία και να οδηγούνται στις πόλεις και στις αστικές δραστηριότητες. Ο δυτικός τρόπος ζωής, οι νέες αντιλήψεις της δεκαετίας του '60,¹⁹³ η υιοθέτηση του καταναλωτικού μοντέλου και της μαζικής κατανάλωσης,¹⁹⁴ η αύξηση των μεταναστευτικών ροών προς τη Δυτική Ευρώπη, η ανάπτυξη του τουρισμού και ο κινηματογράφος μετέφεραν τις νέες συνήθειες και στην Ελλάδα.

Έτσι, με μια μικρή καθυστέρηση σε σχέση με τη Δύση η εμφάνιση των ανθρώπων άλλαξε, οι νέοι άρχισαν να ανεξαρτητοποιούνται ταχύτερα και να

¹⁸⁷ Dimitri Sotiropoulos, “Triumph and collapse: PASOK in the wake of the crisis in Greece (2009-13)”, in David Bailey, Jean-Michel De Waele and Fabien Escalona (eds), *European social democracy during the global economic crisis: Renovation or Resignation?* (Manchester: Manchester University Press, 2014), 193-212.

¹⁸⁸ Σουζάνα Βέρνυ, «Η ευρωπαϊκή εξέλιξη του Ανδρέα Παπανδρέου», *ό.π.*, 189, 192.

¹⁸⁹ Γιάννης Βαληνάκης, «Η ελληνική συμμετοχή στην Ευρωπαϊκή Πολιτική Συνεργασία, 1981-1985», στο Πάνος Καζάκος και Κωνσταντίνος Στεφάνου (επιμ.), *Η Ελλάδα στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα: Η πρώτη πενταετία* (Αθήνα, Σάκκουλας, 1987), 322.

¹⁹⁰ Πάνος Καζάκος, *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά. Οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1944-2000* (Αθήνα, Πατάκης, 2001), 375-389.

¹⁹¹ Κωνσταντίνα Μπότσιου, «Ν.Δ. και ΠΑΣΟΚ...», *ό.π.* 221.

¹⁹² Euclid Tsakalotos, “The Political Economy of Social Democratic Economic Policies: The PASOK Experiment in Greece”, *Oxford Review of Economic Policy* 14, no. 1 (1998), 114-138.

¹⁹³ Arthur Marwick, “The Cultural Revolution of the Long Sixties: Voices of Reaction, Protest, and Permeation”, *The International History Review* 27, no. 4 (December 2005): 780-806.

¹⁹⁴ Για την αύξηση της κατανάλωσης βλ. Βασίλης Καραποστόλης, *Η καταναλωτική συμπεριφορά στην ελληνική κοινωνία 1960-1975* (Αθήνα: ΕΚΚΕ, 1984), 332-339.

αμφισβητούν τις παλιότερες γενιές. Στις πόλεις άρχισαν να δεσπόζουν οι πολυκατοικίες, οι δρόμοι κατακλύζονταν από αυτοκίνητα και μοτοσυκλέτες, οι άνθρωποι μετακινούνταν όλο και περισσότερο, και κυρίως μετά την εκλογική νίκη του ΠΑΣΟΚ σύχναζαν σε καφετέριες, μπουάτ, ντίσκο, ενώ άλλοι σε ταβέρνες με λαϊκή ή ρεμπέτικη μουσική. Ο ελεύθερος χρόνος και η διασκέδαση απέκτησαν σημαίνουσα θέση στη ζωή των ανθρώπων, δόθηκε έμφαση στο «ευ ζην», στον καταναλωτικό ευδαιμονισμό, ο οποίος συχνά ακολούθησε τα δυτικά πρότυπα.¹⁹⁵ Ξεκίνησε η σεξουαλική απελευθέρωση,¹⁹⁶ εμφανίστηκαν οι πρώτες gay κοινότητες όπως και το γυμνό στο θέατρο, τον κινηματογράφο και τις ελληνικές παραλίες.¹⁹⁷ Στη διάδοση των νέων τάσεων συνέβαλαν εκδοτικοί οίκοι, θεατρικές ομάδες, μουσικά συγκροτήματα, δισκοπωλεία.¹⁹⁸

Σημαντικό ήταν το αίσθημα ασφάλειας που επικράτησε στην καθημερινή ζωή των πολιτών, οι οποίοι ένιωθαν ότι δεν κινδυνεύει η ζωή, η σωματική ακεραιότητα, η υγεία και η περιουσία τους. Η μητροπολιτική ζωή στη Μεταπολίτευση ήρθε ως αποτέλεσμα μιας μεταπολεμικής περιόδου ανάπτυξης. Η ελληνική οικογένεια εγκαταστάθηκε στις αθηναϊκές πολυκατοικίες, η κοινωνική συνοχή αποτελούσε πραγματικότητα παρά την κοινωνική διαστρωμάτωση, όπως και η κοινή χρήση των δημόσιων χώρων και ο εκδημοκρατισμός των καταναλωτικών συνηθειών.¹⁹⁹

Όλες αυτές οι αλλαγές γέννησαν την προσδοκία μιας ακόμη μεγαλύτερης βελτίωσης της ζωής των ανθρώπων. Οι άνθρωποι πίστευαν ότι το μέλλον θα ήταν ακόμη καλύτερο. Οι διεκδικήσεις τους, οι οποίες δεν μπορούσαν να εκφραστούν κατά την περίοδο της δικτατορίας, άρχισαν να εκφράζονται μέσα από την πολιτική και συνδικαλιστική δράση. Εδώ εντάχθηκαν και τα αιτήματα των αποκλεισμένων, των καταπιεσμένων αριστερών από το μετεμφυλιακό κράτος, που επίσης διεκδικούσαν καλύτερα εισοδήματα, θέσεις και προνόμια στη μεταπολιτευτική κοινωνία. Όλα αυτά, σε συνδυασμό με τη γενικότερη πολιτική και οικονομική συγκυρία, οδήγησαν σε μια

¹⁹⁵ Παναγής Παναγιωτόπουλος, «Πίτσα: Διατροφικές αλλαγές και αναδιάταξη των οικογενειακών συναισθημάτων», στο Βασίλης Βαμβακάς και Παναγής Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα στη Δεκαετία του '80, Κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό* (Αθήνα: Το Πέρασμα, 2010), 459-460.

¹⁹⁶ Guya Accornero, "Preface", in Kostis Kornetis, Nikolaos Papadogiannis, Eirini Kotsovili (eds), *Consumption and Gender in Southern Europe since Long 1960s*, (London: Bloomsbury, 2016), xii-xvi· Κωστής Κορνέτης, *Τα παιδιά της δικτατορίας* (Αθήνα: Πόλις, 2015)· Έφη Αβδελά, «*Νέοι εν κινδύνω*»: *επιτήρηση, αναμόρφωση και δικαιοσύνη ανηλίκων μετά τον πόλεμο* (Αθήνα: Πόλις, 2013).

¹⁹⁷ Ηλίας Καφάογλου, *Η δημοκρατία στην παραλία. Μικρό δοκίμιο για το μπικίνι* (Αθήνα: Πόρτες, 2018).

¹⁹⁸ Αντώνης Λιάκος, *Ο ελληνικός 20^{ος}... , ό.π.*, 412-413.

¹⁹⁹ Παναγής Παναγιωτόπουλος, «Από την προστατευόμενη στην ανασφαλή δημοκρατία. Κοινωνιολογία της Μεταπολίτευσης υπό το φως της κρίσης», στο Μάνος Αυγερίδης, Έφη Γαζή και Κωστής Κορνέτης (επιμ.), *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων* (Αθήνα: Θεμέλιο, 2015), 336.

κοινωνία υψηλών απαιτήσεων «ευεπίφορη στη δημαγωγία και στον μαξιμαλισμό», όπως σημειώνει ο Γιάννης Βούλγαρης.²⁰⁰

²⁰⁰ Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης...*, ό.π., 121-128.

Ο Εμφύλιος και τα μετεμφυλιακά χρόνια στις ελληνικές ταινίες μυθοπλασίας.

Στη μεταπολεμική Ελλάδα ο διχασμός του ελληνικού λαού και η επικράτηση του συντηρητισμού και του εθνικισμού επηρέασαν και την τέχνη ως τη Μεταπολίτευση²⁰¹. Ο ελληνικός κινηματογράφος βρισκόταν υπό τον έλεγχο του κράτους και του στρατού και επιβλήθηκε αυστηρή λογοκρισία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα υπήρξε η ταινία του Φ. Φίνου «Τελευταία Αποστολή» η οποία μέσα σε μια βδομάδα από την προβολή της στις κινηματογραφικές αίθουσες της Αθήνας απαγορεύτηκε μετά από απαίτηση του Υπουργείου Ασφαλείας και του Γενικού Επιτελείου Στρατού, γιατί αποτελούσε «δυσφήμιση για την Ελλάδα»²⁰².

Ελάχιστες υπήρξαν οι ταινίες για τον Εμφύλιο μέχρι τη Δικτατορία των Συνταγματαρχών²⁰³. Τη δεκαετία του 1940 εξαίρεση αποτέλεσε η ταινία «Οι Γερμανοί ξανάρχονται» του Αλέκου Σακελλάριου (1948), στην οποία όμως αποφεύγεται η αναζήτηση των αιτίων της σύγκρουσης και «αποτελεί ένα κήρυγμα συμφιλίωσης» που είχε ανάγκη ο ελληνικός λαός μετά από μια μακρά περίοδο συγκρούσεων²⁰⁴.

Στη δεκαετία του 1950²⁰⁵, στην οποία ο κινηματογράφος ταυτίστηκε με τη μαζική ψυχαγωγία²⁰⁶ ξεχωρίζει η ταινία «Οι Παράνομοι» (1958) του Νίκου Κούνδουρου, μια ιστορία με αντάρτες στην οποία ο δημιουργός εφάρμοσε αυτολογοκρισία αποφεύγοντας κάθε ξεκάθαρη αναφορά στον Εμφύλιο.

Και τη δεκαετία του 1960 οι αναφορές στον Εμφύλιο ήταν ελάχιστες. Η Γιάννα Αθανασάτου κάνει λόγο για μια πάλι μνήμη και λήθη στον ελληνικό κινηματογράφο κατά τις δύο πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες,²⁰⁷ ενώ η Άννα Βιδάλη συνδέει τη λήθη αυτή με την αποσιώπηση του παρελθόντος από τους γονείς προς τα παιδιά²⁰⁸. Η

²⁰¹ Λάμπρος Φλιτούρης, «Ο εμφύλιος στο σέλιλοϊντ», στο Ρίκα Βαν Μπουσχότεν, Τασούλα Βερβενιώτη, Ευτυχία Βουτυρά, Βασίλης Δαλκαβούκης και Κωνσταντίνα Μπάδα (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου* (Αθήνα: Επίκεντρο, 2008), 389.

²⁰² Νίκος Θεοδοσίου, *Πόλεμος και κινηματογράφος στην Ελλάδα* (Καλαμάτα: Διεθνές Φεστιβάλ Ντοκιμαντέρ Καλαμάτας, 2002), 25- 28.

²⁰³ Λάμπρος Φλιτούρης, «Ο εμφύλιος στο σέλιλοϊντ», *ό.π.*, 390.

²⁰⁴ Γιώργος Ανδρίτσος, *Η Κατοχή και η αντίσταση στον ελληνικό κινηματογράφο (1945-1966)* (Αθήνα: Αιγόκερως, 2004), 23-24.

²⁰⁵ Γιάννης Σολδάτος, *Ιστορία του ελληνικού κινηματογράφου* (Αθήνα: Αιγόκερως, 1982), 52-56.

²⁰⁶ Pierre Sorlin, *Ευρωπαϊκός κινηματογράφος, Ευρωπαϊκές Κοινότητες 1939-1990*, μτφ. Έφη Λατίφη (Αθήνα: Νεφέλη, 2004), 148.

²⁰⁷ Γιάννα Αθανασάτου, *Ελληνικός κινηματογράφος (1950-1967). Λαϊκή μνήμη και πολιτισμός* (Αθήνα: Finatec, 2001), 381-382.

²⁰⁸ Άννα Βιδάλη, «Ιστορία, μνήμη, σιωπή: Μαρτυρίες από τον Ελληνικό Εμφύλιο», στο Ρίκα Μπενβενίστε και Θεωδωρή Παραδέλλης (επιμ.), *Διαδρομές και τόποι της Μνήμης. Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις* (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1999), 89-104.

λεγόμενη «χρυσή εποχή» του ελληνικού κινηματογράφου αποθέωνε το νέο καταναλωτικό πρότυπο, που καθόριζε και τη θεματολογία του²⁰⁹. Παράγονταν χαμηλής ποιοτικής στάθμης αισθηματικές, μελοδραματικές ταινίες ή εύπεπτες κωμωδίες²¹⁰ και musicals,²¹¹ κατά το πρότυπο του αμερικανικού κινηματογράφου, χωρίς κάποιον κοινωνικό ή πολιτικό προβληματισμό. Τα τραυματικά γεγονότα του εμφυλιακού και μετεμφυλιακού παρελθόντος αποκλείονταν, καθώς επανέφεραν δυσάρεστες μνήμες και ήταν επικίνδυνα για τη δημόσια τάξη.²¹² Όσες ταινίες σχετιζόνταν με την Κατοχή και την Αντίσταση αποσιωπούσαν τον διχασμό και εστίαζαν στον ηρωισμό και την Εθνική Αντίσταση που περιλάμβανε το σύνολο του ελληνικού λαού με στόχο την εθνική ενότητα.²¹³

Κατά τη διάρκεια της Δικτατορίας των συνταγματαρχών κάθε καλλιτεχνική δραστηριότητα βρισκόταν υπό τον έλεγχο του καθεστώτος²¹⁴ και τα εμπόδια που είχαν να αντιμετωπίσουν οι ανεξάρτητοι κινηματογραφιστές ήταν πολλά²¹⁵. Γυρίστηκαν 40 πολεμικές ταινίες²¹⁶, οι περισσότερες με την υποστήριξη του στρατού,²¹⁷ τον οποίο και πρόβαλαν²¹⁸. Σχετικές με τον Εμφύλιο είναι οι ταινίες «Στα σύνορα της προδοσίας» (1968), «Οι δραπέτες του Μπούλκες» (1969), «Δώστε τα χέρια» (1971) και «Ο Γράμμος» (1971), που παρουσιάζουν τους αριστερούς ως ανήθικους και εγκληματίες, ενώ τους αντιπάλους τους συμπονετικούς και συμφιλίωτικούς.²¹⁹ Ο Θεοδωρίδης σημειώνει ότι ο Εμφύλιος σε αυτές τις ταινίες «αποτελεί ξενοκίνητη ανταρσία και

²⁰⁹ Χρυσάνθη Σωτηροπούλου, *Ελληνική κινηματογραφία 1965-1975. Θεσμικό πλαίσιο-οικονομική κατάσταση* (Αθήνα: Θεμέλιο, 1989), 93.

²¹⁰ Αγλαΐα Μητροπούλου, *Ελληνικός Κινηματογράφος* (Αθήνα: Παπαζήση, 2006), 39, 133.

²¹¹ Elli Lemonidou, "World War II and the Greek Civil War in Cinema", in Peter Tame, Dominique Jeannerod and Manuel Bragança (eds), *Mnemosyne and Mars: Artistic and Cultural Representations of Twentieth-century Europe at War* (Newcastle, Cambridge Scholars Publishing, 2013), 221.

²¹² Βασίλης Κεχαγιάς, «Σε αναζήτηση της ελληνικότητας», στο Διαμαντής Λεβεντάκος (επιμ.), *Όψεις του Νέου Ελληνικού Κινηματογράφου* (Αθήνα: Εταιρεία Ελλήνων σκηνοθετών. Κέντρο Οπτικοακουστικών Μελετών, 2002), 153

²¹³ Έλλη Λεμονίδου, *Η Ιστορία στη Μεγάλη Οθόνη. Ιστορία, κινηματογράφος και εθνικές ταυτότητες* (Αθήνα: Ταξιδευτής, 2017), 186.

²¹⁴ Βλάσης Κομνηνός, *Κινηματογράφος και προπαγάνδα: Ιστορικές και πολεμικές ταινίες στην Ελλάδα κατά την περίοδο της δικτατορίας (1967- 1974)* (Διδακτορική διατριβή) (Αθήνα: ΕΚΠΑ, 2012), 92-110.

²¹⁵ Στάθης Βαλούκος, *Νέος Ελληνικός Κινηματογράφος (1965-1981) Ιστορία και πολιτική* (Αθήνα: Αιγόκερως, 2011), 33-39.

²¹⁶ Πολυμέρης Βόγλης, *Η αδύνατη επανάσταση. Η κοινωνική δυναμική του εμφυλίου πολέμου*, (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2014), 103-122.

²¹⁷ Πολυμέρης Βόγλης, «Από τις κάγκες στις κάμερες: ο Εμφύλιος στον ελληνικό κινηματογράφο», στο Φωτεινή Τομαή (επιμ.), *Αναπαραστάσεις του Πολέμου* (Αθήνα: Παπαζήση, 2006), 104.

²¹⁸ Γρηγόρης Θεοδωρίδης, «Ο κινηματογράφος ως "ιστοριογραφία για την αντιμετώπιση των εχθρών του Έθνους": οι ταινίες για τη "σλαβοκομμουνιστική επιβουλή" κατά την περίοδο της δικτατορίας των συνταγματαρχών (1967-1974)», στο Φωτεινή Τομαή (επιμ.), *Αναπαραστάσεις του πολέμου* (Αθήνα: Παπαζήση, 2006), 191-198.

²¹⁹ Elli Lemonidou, "World War II...", *ό.π.*, 225.

μέρος ενός σχεδίου που προετοιμάστηκε από την Κατοχή για την υποδούλωση ολόκληρης της χώρας στους Σλάβους»²²⁰. Σταθμό αποτελεί η ταινία «Κιέριον» του σκηνοθέτη Δήμου Θεού, μια κόπια της οποίας φυγαδεύτηκε στο εξωτερικό και προβλήθηκε στο φεστιβάλ Βενετίας το 1968.

Στη Μεταπολίτευση η γενιά του Νέου Ελληνικού Κινηματογράφου (Θ. Αγγελόπουλος, Δ. Θεός, Π. Βούλγαρης, Θ. Μαραγκός κ.ά.) επιχείρησε να μεταφέρει μια διαφορετική διάσταση του Εμφυλίου²²¹. Οι αριστερές καταβολές των κινηματογραφιστών άλλαξαν την οπτική γωνία των ταινιών,²²² ενώ αξιοποιήθηκαν νέοι εκφραστικοί τρόποι, για να ξεπεραστούν τα εμπόδια της λογοκρισίας και να μεταφερθεί στην οθόνη το νέο αφήγημα για τα γεγονότα.²²³ Παρά τη στροφή προς την τηλεόραση που αντικατέστησε τη μεγάλη οθόνη, παρουσιάστηκαν ταινίες, όπως το «Δι' ασήμαντον αφορμή» (1974) και «Το κελί μηδέν» (1975). Ορόσημο για τον ελληνικό κινηματογράφο και για τις ταινίες που γυρίστηκαν στη συνέχεια²²⁴ αποτέλεσε η ταινία «Ο Θίασος» του Θόδωρου Αγγελόπουλου, στην οποία παρουσιάζεται ο Εμφύλιος, ο χώρος της Αριστεράς μέσα από τους πολιτικοποιημένους ανθρώπους της ελληνικής επαρχίας και «η προσπάθεια για απόδοση ευθυνών για τον Εμφύλιο, στον ξένο παράγοντα»²²⁵. Ακολούθησαν και άλλες ταινίες, όπως το γυρισμένο στη Μακρόνησο «Happy Day» (1976) του Παντελή Βούλγαρη, «Οι κυνηγοί» (1977) του Θόδωρου Αγγελόπουλου που «μεταφέρει τις μνήμες αλλά και τους εφιάλτες του Εμφυλίου στο προσκήνιο»²²⁶ και «Ο άνθρωπος με το γαρύφαλλο» (1980) του Νίκου Τζίμα, για τη δίκη και την εκτέλεση του ηγετικού στελέχους της Αριστεράς Νίκου Μπελογιάννη, που σημείωσε μεγάλη εμπορική επιτυχία.

Τη δεκαετία του 1980, μετά την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία (1981) αυξήθηκαν οι ταινίες που σχετίζονται με τον Εμφύλιο. Ενδεικτικά αναφέρονται «Το κόκκινο τρένο» του Τάκη Σιμονετάτου (1982), «Τα χρόνια της θύελλας» του Γιώργου Τζίμα (1984), «Η κάθοδος των εννιά» του Χρήστου Σιοπαγά (1984), η βραβευμένη

²²⁰ Γρηγόρης Θεοδωρίδης, «Ο κινηματογράφος ως...», *ό.π.*, 196-229.

²²¹ Στάθης Βαλούκος, *Νέος Ελληνικός Κινηματογράφος...*, *ό.π.*, 40-44.

²²² Elli Lemonidou, "World War II...", *ό.π.*, 229.

²²³ Στο ίδιο, 31, 41, 71.

²²⁴ Λάμπρος Φλιτούρης, «Ο εμφύλιος στο σέλιλοϊντ», *ό.π.*, 397.

²²⁵ Κωνσταντίνος Χατζηφωτιάδης, *Ιστορική εκπαίδευση και κινηματογράφος. Μια διδακτική πρόταση σε σχέση με ταινίες που αναφέρονται στον Εμφύλιο Πόλεμο* (Μεταπτυχιακή εργασία: Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, 2018), 81. <https://bit.ly/3zmMhKj> (πρόσβαση 01/01/2023).

²²⁶ Νίνος Φενέκ-Μικελίδης, «Ιστορία και ελληνικός κινηματογράφος», στο Φ. Τομαή-Κωνσταντοπούλου (επιμ.), *Η μαρτυρία της κινηματογραφημένης εικόνας: πηγή και σχολιασμός της Ιστορίας από το κινηματογραφικό έργο του Λάκη Παπαστάθη* (πρακτικά ημερίδας 6 Απριλίου 2001) (Αθήνα: Αιγόκερως, 2001), 21.

ταινία του Θόδωρου Αγγελόπουλου «Ταξίδι στα Κύθηρα», «Τα Πέτρινα Χρόνια» (1986) του Παντελή Βούλγαρη, το «Καραβάν Σαράι» του Τάσου Ψαρρά (1986) και «Τα παιδιά της χελιδόνας» (1987) του Κώστα Βρεττάκου.

Τη δεκαετία του 1990 ο κινηματογράφος εγκατέλειψε τις ιστορικές ταινίες και στράφηκε σε ψυχαγωγικού περιεχομένου δημιουργίες. Ταινίες σχετικές με τον Εμφύλιο είναι «Ο Ηνίοχος» του Αλέξη Δαμιανού (1995), η «Βασιλική» του Βαγγέλη Σερδάρη (1997) και το «Ούλοι εμείς, εφέντη» (1998) του Λεωνίδα Βαρδαρού.

Στην επόμενη δεκαετία ξεχωρίζουν «Η σκόνη που πέφτει» (2004) του Τάσου Ψαρρά, «Το λιβάδι που δακρύζει» (2004) του Θοδώρου Αγγελόπουλου και ιδιαίτερα το «Ψυχή Βαθιά» (2009) του Παντελή Βούλγαρη που επανέφερε στο προσκήνιο τον Εμφύλιο.

Το 2011 παρουσιάστηκε η ταινία «Δεμένη κόκκινη κλωστή» του Κώστα Χαραλάμπους, στην οποία κυριαρχεί η εκδίκηση και η βία, και το 2015 το «Fils de Grèce- Τα παιδιά του Εμφυλίου» του Διονύση Γρηγοράτου.

B. Η ταινία

Ο άνθρωπος με το γαρύφαλλο

Ο τίτλος

Το έργο «Ο άνθρωπος με το γαρύφαλλο» αποτελεί μια ελληνική δραματική, ιστορική, βιογραφική κινηματογραφική ταινία του 1980 με διάρκεια 125'. Παρουσιάζει την τελευταία περίοδο της ζωής του κομμουνιστή Νίκου Μπελογιάννη. Συγκεκριμένα, η ταινία πραγματεύεται το διάστημα από την επιστροφή του στην Ελλάδα, το 1950, μέχρι και την καταδίκη και εκτέλεσή του το 1952 για εσχάτη προδοσία. Ο τίτλος της ταινίας, λοιπόν, παραπέμπει στον Νίκο Μπελογιάννη, ο οποίος κατά τη διάρκεια της δίκης του κρατούσε ένα γαρύφαλλο.²²⁷

Η ζωή του Νίκου Μπελογιάννη

Ο Νίκος Μπελογιάννης, γιος του Γιώργου και της Βασιλικής Μπελογιάννη, γεννήθηκε στην Αμαλιάδα Ηλείας στις 27 Οκτωβρίου 1915. Η οικογένειά του ζούσε κυρίως από το ξενοδοχείο «Ολυμπία» στο κέντρο της Αμαλιάδας, το οποίο είχε χτίσει ο πατέρας του με χρήματα που είχε εξοικονομήσει μεταναστεύοντας στην Αμερική.²²⁸ Τα μέλη της οικογένειάς του υπέστησαν «κυνηγητά» και «κακουχίες» λόγω των πολιτικών τους πεποιθήσεων.²²⁹

Ο Μπελογιάννης υπήρξε καλός μαθητής με έφεση στη λογοτεχνία και το θέατρο.²³⁰ Έγραψε και ανέβασε - σε συνεργασία με τη συμμαθήτριά του Βικτωρία Φραγκογιαννοπούλου - θεατρικές παραστάσεις. Καθοριστική αποδείχτηκε η επιρροή του γυμνασιάρχη Ανδρέα Παπαθεοδώρου, ο οποίος του γνώρισε την κομμουνιστική ιδεολογία. Έτσι, δεν άργησε να πρωτοστατήσει μαζί με συμμαθητές του στην πρώτη μαθητική απεργία, ζητώντας «δωρεάν παιδεία», «καθηγητές για όλα τα μαθήματα» και «φωτεινές αίθουσες διδασκαλίας».²³¹

Το 1931 διετέλεσε αρχισυντάκτης στην εφημερίδα *Νέοι Καιροί* και έναν χρόνο αργότερα εντάχθηκε στην Ομοσπονδία Κομμουνιστικών Νεολαιών Ελλάδος (ΟΚΝΕ).²³² Το 1932 ως αριστούχος μπήκε με εξετάσεις στη Νομική Σχολή Αθηνών.

²²⁷ Ο αγγλικός τίτλος της ταινίας είναι *The Man with the Carnation*.

²²⁸ Γιώργος Καραγιάννης, «Από τους μαθητικούς κομμουνιστικούς πυρήνες στην τελευταία αποστολή», στο Αρτέμης Ψαρμηλίγκος (επιμ.), *Οι μεγάλες δίκες. Η δίκη του Μπελογιάννη* (Αθήνα: *Ελευθεροτυπία*, 2011), 9.

²²⁹ Παναγιώτης Φρούντζος, «Νίκος Μπελογιάννης: Μια ζωή στον αγώνα», *Documento*, 12.01.2021, <https://bit.ly/3wVCGJ6> (πρόσβαση 01/01/2023).

²³⁰ Στάθης Κουτρουβίδης, «Η νεανική δράση του Νίκου Μπελογιάννη», *Η εφημερίδα των Συντακτών*, 29.03.2020, <https://bit.ly/3Ndg0nQ> (πρόσβαση 01/01/2023).

²³¹ Παναγιώτης Φρούντζος, «Νίκος Μπελογιάννης: Μια ζωή...», *ό.π.*

²³² Παντελής Μούτουλας, *Πελοπόννησος 1940-45. Η περιπέτεια της επιβίωσης, του διχασμού και της απελευθέρωσης* (Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2004), 516.

Τον Μάιο του ίδιου έτους δημοσίευσε στο περιοδικό *Εξπρές* το έμμετρο «Το λέν' αγάπη». Επίσης, πρωταγωνίστησε στις διαδηλώσεις των σταφιδοπαραγωγών της Αμαλιάδας, συνελήφθη αλλά τελικά αφέθηκε ελεύθερος.²³³ Το 1933 εξέδωσε στη γενέτειρά του το φιλολογικό περιοδικό *Χαραυγή* και δημοσίευσε λογοτεχνικά κείμενα στην Αθήνα.

Από το 1934 έγινε επίσημα μέλος του ΚΚΕ και από το 1935 γραμματέας του κόμματος στην Αμαλιάδα. Συνελήφθη και εξορίστηκε στην Ίο μέχρι το 1936, ενώ τον Μάιο καταδικάστηκε ερήμην σε 2 χρόνια φυλακή για τη συμμετοχή του σε μαθητικές διαμαρτυρίες στην Αμαλιάδα. Στο διάστημα 1936 - 1938 συμμετείχε ενεργά στην προώθηση των κομμουνιστικών ιδεών στην Πάτρα, τον Πύργο και το Αίγιο και ήταν ο βασικός συντάκτης της αριστερής εφημερίδας *Λαϊκή Γνώμη*, η οποία ασκούσε κριτική στην πολιτική του Μεταξά.²³⁴ Στις 10 Φεβρουαρίου 1937 καταδικάστηκε από το Στρατοδικείο Πατρών για παράβαση του νόμου 117/1936 «Περί μέτρων προς καταπολέμησιν του κομμουνισμού και των εκ τούτου συνεπειών» σε φυλάκιση τριών μηνών και εξάμηνη εκτόπιση στη Φολέγανδρο.²³⁵ Τον Ιούνιο διαγράφηκε για τις κομμουνιστικές ιδέες του από τη Νομική Σχολή.²³⁶ Το 1938 καταδικάστηκε σε 4,5 χρόνια φυλακή και σε 2 χρόνια εξορίας. Εξέτισε την ποινή του στις φυλακές της Πάτρας και της Αίγινας.²³⁷ Έπειτα μεταφέρθηκε στο στρατόπεδο συγκέντρωσης της Ακροναυπλίας, στο ιταλικό στρατόπεδο της Κατούνας και μετά στη Βόνιτσα και την Κέρκυρα, όπου ολοκλήρωσε τη μελέτη του «Το ξένο κεφάλαιο στην Ελλάδα» το 1942.²³⁸ Επίσης, έγραψε το «Σχέδιο για μια Ιστορία της Ελληνικής Λογοτεχνίας». Και τα δύο πονήματα, τα οποία γράφτηκαν μέσα στη φυλακή με ελάχιστα μέσα, φανερώνουν την ποιότητα του λόγου και τις γνώσεις του συγγραφέα. Ο Βασίλης Μπαρτζιώτας, ηγετικό στέλεχος του ΚΚΕ θεωρεί ότι στην Ακροναυπλία ο Μπελογιάννης «ανδρώθηκε και μέστωσε ως κομμουνιστής», διακρίθηκε για το μαχητικό του πνεύμα, τη σαφήνεια των θέσεών του και τον αγώνα του απέναντι στις δηλώσεις μετανοίας.²³⁹

²³³ Μιχαήλ Βίτιν, *Νίκος Μπελογιάννης. Ζωή καταπληκτικών ανθρώπων* (Αθήνα: 1974), 19-20.

²³⁴ Γιώργος Καραγιάννης, «Από τους μαθητικούς κομμουνιστικούς πυρήνες...», *ό.π.*, 11.

²³⁵ Παναγιώτης Φρούντζος, «Νίκος Μπελογιάννης: Μια ζωή...», *ό.π.*

²³⁶ Στάθης Κουτροβίδης, «Από τη μεταξική δικτατορία ως την εκτέλεση», *Η εφημερίδα των Συντακτών*, 30.03.2020, <https://bit.ly/3taoviv> (πρόσβαση 01/01/2023).

²³⁷ Σπύρος Λιναρδάτος, *4^η Αυγούστου* (Αθήνα: Θεμέλιο, 1988), 445.

²³⁸ Νίκος Μπελογιάννης, *Το ξένο κεφάλαιο στην Ελλάδα* (Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 1998), 355.

²³⁹ Βασίλης Μπαρτζιώτας, *Κι άστραψε φως η Ακροναυπλία* (Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 1977), 157-159.

Το 1943 μεταφέρθηκε στο σανατόριο «Σωτηρία», επειδή αρρώστησε από φυματίωση. Στη συνέχεια απέδρασε, εντάχθηκε στην 3η Ταξιαρχία του ΕΛΑΣ και έγινε καπετάνιος του 8ου Συντάγματος. Αποτέλεσμα της αποφασιστικότητας, της οργανωτικότητας και της άριστης συνεργασίας του με τον Άρη Βελουχιώτη ήταν η καταστροφή της γερμανικής βάσης στα Βουρλά, η κατάληψη της Καλαμάτας, της Σπάρτης και της Τρίπολης.²⁴⁰ Μέλη του ΕΑΜ τον θυμούνται «ως μια ευγενική φυσιογνωμία, χαμογελαστό και ήρεμο συζητητή, που προδιέθετε θετικά όσους τον άκουγαν».²⁴¹ Το 1944 έγινε μέλος του γραφείου του ΚΚΕ Πελοποννήσου και επικεφαλής της διαφώτισης.²⁴² Εξέδωσε την εβδομαδιαία εφημερίδα *Λεύτερος Μωριάς* της Επιτροπής Πελοποννήσου του ΕΑΜ και οργάνωσε διαλέξεις. Διετέλεσε διευθυντής της Σχολής Κομματικών Στελεχών στην Τρίπολη και έγραφε στην εφημερίδα *Ελεύθερη Αχαΐα* της Νομαρχιακής Επιτροπής του ΕΑΜ Αχαΐας. Το 1945 ανέλαβε τη Γραμματεία της Περιφερειακής Επιτροπής Πελοποννήσου και Δυτικής Ελλάδος του ΚΚΕ. Δημοσίευσε το φυλλάδιο «Τι πρέπει να γίνει για να ζήσουν οι σταφιδοπαραγωγοί» και άλλα κείμενα ανάλογου περιεχομένου. Την ίδια χρονιά φέρεται να έχει παντρευτεί την Όρσα Αναστασίου, η οποία ήταν επίσης στέλεχος του κόμματος.

Το 1946 σύμφωνα με απόρρητο έγγραφο της ασφάλειας διέφυγε τη σύλληψη και τον εκτοπισμό στη Φολέγανδρο και εντάχθηκε στις δυνάμεις του Δημοκρατικού Στρατού Πελοποννήσου. Το 1947 ανέλαβε ταγματάρχη Πεζικού. Το 1948 τραυματίστηκε σε μάχη στον Γράμμο και έπειτα έγινε αντισυνταγματάρχη του ΔΣΕ. Αν και ήταν τραυματίας, δημοσίευσε στο περιοδικό *Δημοκρατικός Στρατός* το άρθρο «Μερικά διδάγματα για τη μάχη του Γράμμου» για τις κινήσεις των ανταρτών, το οποίο φανερώνει τις στρατιωτικές ικανότητες του.²⁴³ Το 1949 έγινε πολιτικός επίτροπος στη 10η και μετά και στην 1^η Μεραρχία του ΔΣΕ. Τον Αύγουστο του ίδιου έτους συγκρότησε μαζί με τον Χαρίλαο Φλωράκη επίλεκτο σώμα με στόχο την περισυλλογή αποκομμένων ανταρτών στην περιοχή από τον Γράμμο έως τα Άγραφα. Τον Οκτώβριο κατόρθωσε με λιγιστές στρατιωτικές δυνάμεις του ΔΣΕ να προκαλέσει αντιπερισπασμό στη Θεσσαλία, επιτρέποντας στους εγκλωβισμένους αντάρτες στη

²⁴⁰ «Νίκος Μπελογιάννης: «Έτσι αγαπάμε εμείς την Ελλάδα», *alfavita*, 30.03.2021, <https://bit.ly/3PTyBOX> (πρόσβαση 01/01/2023).

²⁴¹ Γιώργος Καραγιάννης, «Από τους μαθητικούς κομμουνιστικούς πυρήνες...», *ό.π.*, 15.

²⁴² Για τη διαφώτιση βλ. «Η διαφώτιση στο Δημοκρατικό Στρατό», *Ριζοσπάστης*, 09.07.2006, <https://bit.ly/3QKP5cx> (πρόσβαση 01/01/2023).

²⁴³ Γιώργος Καραγιάννης, «Από τους μαθητικούς κομμουνιστικούς πυρήνες...», *ό.π.*, 20.

Μακεδονία να διαφύγουν για τις χώρες του ανατολικού μπλοκ.²⁴⁴ Η επιχείρηση ήταν πολύ επικίνδυνη και η επιλογή των Μπελογιάννη και Φλωράκη δεν ήταν τυχαία, καθώς και οι δύο είχαν κερδίσει την αποδοχή και την εκτίμηση των συντρόφων τους στο πεδίο της μάχης.²⁴⁵ Ο Μπελογιάννης κατέφυγε στην Αλβανία, μόνο αφού πρώτα βεβαιώθηκε πως όλοι οι άλλοι ήταν ασφαλείς.²⁴⁶

Στο διάστημα 14-18 Μαΐου 1950 εκλέχτηκε αναπληρωματικό μέλος στην 7^η Ολομέλεια της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ στη Ρουμανία. Η ζωή στην ξενιτιά περιγράφεται από τον ίδιο με μελανά χρώματα: «μια ζωή μονότονη, πληχτική, χωρίς σοβαρό περιεχόμενο [...] Ο καιρός περνάει με το διάβασμα και την προσμονή να ριχτούμε από μέρα σε μέρα στη δουλειά και στη δράση».²⁴⁷

Το 1950 επέστρεψε με απόφαση της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ στην Ελλάδα με τη βοήθεια μελών του ΚΚΕ,²⁴⁸ χρησιμοποιώντας διαβατήριο Αργεντινής και το ψευδώνυμο Ερρίκος Πανόζ. Στόχος ήταν να συμβάλει με την αρωγή του Νίκου Πλουμπίδη στην ανασυγκρότηση των οργανώσεων του ΚΚΕ που είχαν διαλυθεί μετά την ήττα της Αριστεράς στον Εμφύλιο²⁴⁹. Επρόκειτο για πολύ επικίνδυνη αποστολή σε περίοδο που πολλά μέλη της παράταξης βρίσκονταν στις φυλακές και τις εξορίες, είχαν καταδικαστεί σε θάνατο και περίμεναν μέρα με τη μέρα να οδηγηθούν στο εκτελεστικό απόσπασμα.²⁵⁰

Κατά το πρώτο διάστημα ο Μπελογιάννης έμεινε στο ξενοδοχείο «Μέγα» στην οδό Σταδίου και στη συνέχεια μετακόμισε στην Κυψέλη, στο σπίτι του παλιού μέλους της οργάνωσης λογοτεχνών του ΕΑΜ Κούλη Ζαμπαθά. Το διάστημα αυτό γνωρίστηκε και συνδέθηκε με την Έλλη Ιωαννίδου (Παππά)²⁵¹, η οποία ήταν στέλεχος της ΚΟΑ (Κομματική Οργάνωση Αθήνας), υπεύθυνη διαφώτισης των στελεχών της οργάνωσης και παντρεμένη με το στέλεχος του κόμματος Ηλία Ιωαννίδη, που βρισκόταν τότε στο εξωτερικό.

²⁴⁴ «Νίκος Μπελογιάννης: «Έτσι αγαπάμε εμείς...», *ό.π.*

²⁴⁵ Τριαντάφυλλος Α. Γεροζήσης, *Επίλεκτο απόσπασμα 1^{ης} Μεραρχίας ΔΣΕ Φλωράκη – Μπελογιάννη – Παπαγεωργίου* (Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 2004), 92.

²⁴⁶ Στάθης Κουτρουβίδης, «Η νεανική δράση...». *ό.π.*

²⁴⁷ Γιώργος Καραγιάννης, «Από τους μαθητικούς κομμουνιστικούς πυρήνες...», *ό.π.*, 22.

²⁴⁸ Τάσος Βουρνάς, *Υπόθεση Μπελογιάννη* (Αθήνα: Τολίδη, 1989), 8-9.

²⁴⁹ Παναγής Παναγιωτόπουλος, «Άνθρωπος με το γαρίφαλο. Η εκτέλεση του Μπελογιάννη στον κινηματογράφο υπό το φως της ηγεμονίας του ΠΑΣΟΚ», στο Βασίλης Βαμβακάς και Παναγής Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του 1980: Κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό* (Αθήνα: Επίκεντρο, 2010): 32.

²⁵⁰ Βασιλική Λάζου, «Από την επιστροφή στην Ελλάδα μέχρι τη θανατική καταδίκη», *Documento*, 30.03.2020, <https://bit.ly/3ajx83t> (πρόσβαση 01/01/2023).

²⁵¹ Στο εξής Έλλη Παππά.

Ο Μπελογιάννης συνελήφθη στις 20 Δεκεμβρίου του 1950 στην οικία του Καλοφωλιά στην οδό Πλαπούτα στα Εξάρχεια. Ακολούθησε η σύλληψη της Έλλης Παππά αλλά και δεκάδων άλλων αριστερών με αόριστες κατηγορίες. Ανάμεσά τους βρίσκονταν διανοούμενοι, δημοσιογράφοι, καθηγητές της Αριστεράς, ακόμη και ο ιστορικός Γιάννης Κορδάτος, ο οποίος κατηγορήθηκε ότι προσέγγιζε ανθρώπους της «καλής κοινωνίας» με στόχο να αποσπά πληροφορίες και να τις μεταφέρει στον Νίκο Ζαχαριάδη.

Στις 19 Οκτωβρίου 1951 ξεκίνησε η δίκη των 93 κατηγορουμένων στο Έκτακτο Στρατοδικείο Αθηνών με την κατηγορία ότι προπαγάνδιζαν απόψεις υπέρ του ΚΚΕ και επιδίωκαν την εφαρμογή ιδεών με σκοπό τη βίαιη ανατροπή του πολιτεύματος. Παρά τις διεθνείς πιέσεις και την προσπάθεια του υπουργού Δικαιοσύνης Δημήτριου Παπασπύρου για διακοπή της δίκης το δικαστήριο στις 16 Νοεμβρίου του 1951 καταδίκασε σε θάνατο τους Νίκο Μπελογιάννη και άλλους 11. Ο πρωθυπουργός Νικόλαος Πλαστήρας σε μια προσπάθεια πολιτικού ελιγμού δήλωσε ότι η απόφαση δεν θα εκτελεστεί. Πράγματι, οι 12 θανατικές ποινές που εκδόθηκαν μετατράπηκαν σε ισόβια κάθειρξη λόγω των «μέτρων ειρηνεύσεως» που είχε υιοθετήσει η κυβέρνηση Πλαστήρα.

Ωστόσο, τον Νοέμβριο του 1951 μετά την αποκάλυψη των ασυρμάτων του ΚΚΕ στη Γλυφάδα και την Καλλιθέα οι κατηγορούμενοι παραπέμφθηκαν σε νέα δίκη μέσω της μετατροπής της αρχικής κατηγορίας σε άσκηση κατασκοπίας με βάση τον ΑΝ 375 του 1936. Ο Μπελογιάννης εστίασε την απολογία του στην κατηγορία για προδοσία, σημειώνοντας ότι οι κομμουνιστές «δώσανε το αίμα τους για το ψωμί και τις ελευθερίες του λαού» και προσθέτοντας ότι, εάν έκανε δήλωση αποκήρυξης θα αθωνόταν, αλλά επέλεγε να πεθάνει, παραμένοντας πιστός στις πεποιθήσεις και την ιδεολογία του²⁵². Σύμφωνα με την απόφαση του Στρατοδικείου την 1η Μαρτίου 1952 από τους 29 συνολικά κατηγορούμενους ο Νίκος Μπελογιάννης και ο Ηλίας Αργυριάδης καταδικάστηκαν δύο φορές σε θάνατο, οι Δημήτρης Μπάτσης, Έλλη Παππά, Τάκης Λαζαρίδης, Νίκος Καλούμενος, Χαράλαμπος Τουλιάτος και Μιλτιάδης Μπισμπιάνος μια φορά σε θάνατο, τέσσερις καταδικάστηκαν σε ισόβια, δύο σε 20 χρόνια κάθειρξη, τέσσερις σε 15 χρόνια κάθειρξη, δύο σε φυλάκιση 10 χρόνων, δύο σε 1, ενώ 7 απαλλάχτηκαν. Μετά την ανακοίνωση της απόφασης ο Νίκος Πλουμπίδης με επιστολή

²⁵² Αλέξανδρος Πηγαδάς, «Νίκος Μπελογιάννης: "Με ένα γαρύφαλλο ξεκλείδωσε όλη την αθανασία"», *News247*, 30/03/2020, <https://bit.ly/3t9wvQA> (πρόσβαση 01/01/2023).

του επιχείρησε να αποτρέψει την εκτέλεση αναλαμβάνοντας την ευθύνη του παράνομου κομματικού μηχανισμού και δηλώνοντας πρόθυμος να παραδοθεί στις αρχές. Ωστόσο, ο ραδιοσταθμός *Ελεύθερη Ελλάδα* του ΚΚΕ χαρακτήρισε πλαστή την επιστολή και κατηγορήσε για προδοσία τον Πλουμπίδη. Το Συμβούλιο Χαρίτων απέρριψε τις αιτήσεις απονομής χάριτος για τους Μπελογιάννη, Αργυριάδη, Καλούμενο και Μπάτση, ενώ έκανε δεκτές τις αιτήσεις των Έλλη Παππά, Τάκη Λαζαρίδη, Μιλτιάδη Μπισμπιάνου και Χαράλαμπου Τουλιάτου. Τα ξημερώματα της Κυριακής 30 Μαρτίου του 1952 οι θανατοποινίτες μεταφέρθηκαν στην περιοχή του Γουδή, στην πίσω πλευρά του νοσοκομείου «Σωτηρία» και εκτελέστηκαν στις 4.12 π.μ. υπό το φως των προβολέων των στρατιωτικών οχημάτων.

Μετά τις εκτελέσεις οι κινητοποιήσεις που στόχευαν στην ακύρωσή τους μετατράπηκαν σε εκδηλώσεις διαμαρτυρίας και καταδίκης. Ο Αρχιεπίσκοπος,²⁵³ ο Pyla Ehrenburg, ο Pablo Picasso,²⁵⁴ αλλά και προσωπικότητες όπως ο Paul Éluard, ο πρόεδρος της Εθνικής Επιτροπής των Συγγραφέων της Γαλλίας Λουί Μαρτέν Σοφιέ και ο Αμερικανός συγγραφέας ο Howard Fast εξέφρασαν τη διαμαρτυρία τους.

Η εκτέλεση του Νίκου Μπελογιάννη και των συντρόφων του είχε σημαντικές πολιτικές συνέπειες. Καταρχάς, κάθε επικοινωνία ανάμεσα στον χώρο του Κέντρου και της Αριστεράς σταμάτησε, ο Πλαστήρας και η ΕΠΕΚ (Εθνική Προοδευτική Ένωση Κέντρου) έχασαν ένα σημαντικό μέρος από το πολιτικό αλλά και το ηθικό τους κύρος, ενώ ο Παπάγος παρουσιάστηκε ως εγγυητής της ειρήνευσης, κατηγορώντας την κυβέρνηση για πολιτική αφερεγγυότητα.²⁵⁵ Τελικά, ο νόμος «περί μέτρων ειρηνεύσεως» ψηφίστηκε στις 18 Απριλίου του 1952 και, παρόλο που τα περισσότερα δεν εφαρμόστηκαν στην πράξη, η θανατική ποινή μετατράπηκε σε ισόβια και 5.500 περίπου πολιτικοί κρατούμενοι απολύθηκαν.²⁵⁶

²⁵³ Φωτεινή Τομαή, «Οι αντιδράσεις για τη δίκη Μπελογιάννη», *Το Βήμα*, 12.02.2006. <https://bit.ly/3xo20ZY> (πρόσβαση 01/01/2023).

²⁵⁴ Γιάννης Σκαλιδάκης, «Το παγκόσμιο κίνημα συμπαράστασης. Θέμα έμπνευσης για καλλιτέχνες – μουσικούς – κινηματογραφιστές - εικαστικούς», στο Αρτέμης Ψαρομηλίγκος (επιμ.), *Οι μεγάλες δίκες. Η δίκη του Μπελογιάννη* (Αθήνα: *Ελευθεροτυπία*, 2011), 198.

²⁵⁵ Μιχάλης Λυμπεράτος, «Οι δίκες και η εκτέλεση του Νίκου Μπελογιάννη και των συντρόφων του», στο Αρτέμης Ψαρομηλίγκος (επιμ.), *Οι μεγάλες δίκες. Η δίκη του Μπελογιάννη* (Αθήνα: *Ελευθεροτυπία*, 2011), 151-154.

²⁵⁶ Ρούσσο Σ. Κούνδουρος, *Η Ασφάλεια Του Καθεστώτος. Πολιτικοί κρατούμενοι, εκτοπίσεις και τάξεις στην Ελλάδα 1924-1974* (Αθήνα: Καστανιώτης, 1978), 149-150.

Ο Νίκος Μπελογιάννης στην τέχνη

Αρκετοί δημιουργοί εμπνεύστηκαν έργα τους από τον Μπελογιάννη και το θάνατό του. Ο Γιάννης Ρίτσος²⁵⁷ και ο Τούρκος ποιητής Nazim Hikmet²⁵⁸ έγραψαν ποιήματα με τίτλο «Ο άνθρωπος με το γαρύφαλλο» μετά την εκτέλεση του Μπελογιάννη. Ποιήματα για τον Νίκο Μπελογιάννη έγραψαν και άλλοι δημιουργοί, όπως ο Αλέξης Πάρνης²⁵⁹, ο οποίος τιμήθηκε με το βραβείο Παγκόσμιας Ποίησης της Νεολαίας για το επικό ποίημα «Μπελογιάννης», ο Ελβετός καθηγητής Ελληνικής Γλώσσας και Λογοτεχνίας στο Πανεπιστήμιο της Λοζάνης Αντρέ Μπονάρ, ο Απόστολος Σπήλιος, η Μέλπω Αξιώτη²⁶⁰ και ο Αλέκος Ρεπάντας. Η εκτέλεση του Νίκου Μπελογιάννη ενέπνευσε αριστερούς δημιουργούς, οι οποίοι δημοσίευσαν ποιήματα και πεζά στο συλλογικό έργο *Η καρδιά των λαών* τον Οκτώβριο του 1952.²⁶¹

Μετά την πτώση της Δικτατορίας συνθέτες άρχισαν να κυκλοφορούν τραγούδια για τον Μπελογιάννη. Το πιο γνωστό είναι το «Ο Μπελογιάννης ζει» σε μουσική του Λάκη Χατζή και στίχους του Δημήτρη Ραβάνη, το οποίο ερμήνευσε η Μαρία Δημητριάδη.²⁶² Το 1977 κυκλοφόρησε το τραγούδι «Μπελογιάννης» σε στίχους του Αλβανού ποιητή Μωϋσή Ζαλόσνια από τη χορωδία της Προοδευτικής Πανσπουδαστικής Συνδικαλιστικής Παράταξης. Ο Γιώργος Νταλάρας τραγούδησε το κομμάτι «Μπελογιάννης» σε μουσική του Μίκη Θεοδωράκη και στίχους του Γιάννη Θεοδωράκη για την ταινία «Ο άνθρωπος με το γαρύφαλλο» (1980).

Έκθεση με προσωπικά και ιστορικά κειμήλια του Νίκου Μπελογιάννη εγκαινιάστηκε το 2017 στο ιστορικό κτίριο της οικίας Μπελογιάννη στην Αμαλιάδα, που μετατράπηκε σε Μουσείο για τον Νίκο Μπελογιάννη.²⁶³

Ο Μπελογιάννης ενέπνευσε ακόμη και διάσημους ζωγράφους, όπως ο Pablo Picasso. Ο Πικάσο είχε δείξει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τον Μπελογιάννη και τη δίκη του. Τον ενέπνευσε η προσωπικότητά του και κυρίως η φωτογραφία του με το κόκκινο γαρύφαλλο. Για τον λόγο αυτό ζωγράφισε και δημοσίευσε ένα σκίτσο, ένα πορτρέτο του Μπελογιάννη με το γαρύφαλλο στο χέρι, ως αντίδραση και διαμαρτυρία απέναντι

²⁵⁷ Γιάννης Ρίτσος, *Ο άνθρωπος με το γαρύφαλλο* (Αθήνα: Κέδρος, 1990). Ολόκληρο το ποίημα του Γιάννη Ρίτσου βρίσκεται στον ακόλουθο σύνδεσμο: <https://bit.ly/3ab1G7C> (πρόσβαση 01/01/2023).

²⁵⁸ Το ποίημα του Ναζίμ Χικμέτ αντλήθηκε από τον ακόλουθο σύνδεσμο: <https://bit.ly/3N9ymge> (πρόσβαση 01/01/2023).

²⁵⁹ Αλέξης Πάρνης, *Μπελογιάννης* (Αθήνα: Εκδοχή, 2001).

²⁶⁰ Μέλπω Αξιώτη, «Το φονικό», *Σύντροφοι Καλημέρα!* (Αθήνα: Κέδρος), 271-290

²⁶¹ *Η καρδιά των λαών*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1952.

²⁶² Πηγή: <https://bit.ly/3nd8jta> (πρόσβαση 01/01/2023).

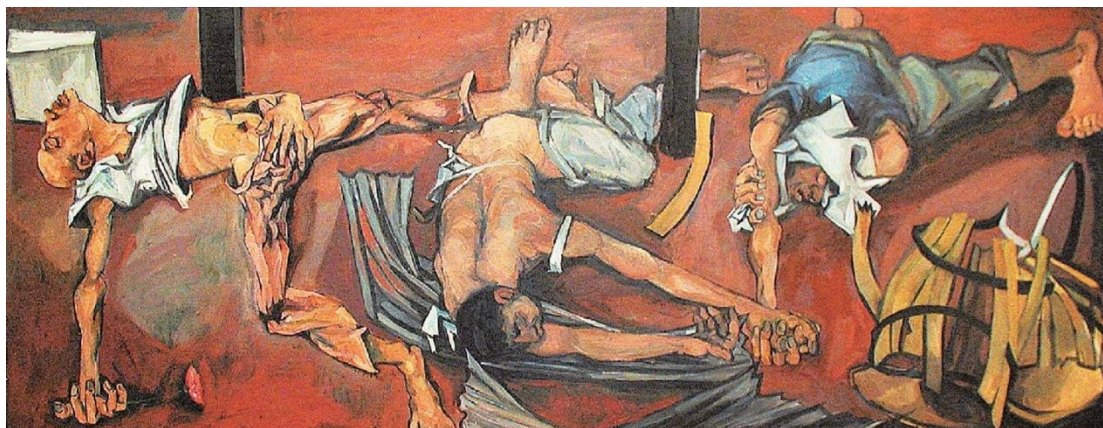
²⁶³ ΤοΒΗΜΑ Team, «Λουκέτο στο Μουσείο Μπελογιάννη;» *tovima.gr*, 24.06.2019 <https://bit.ly/3WUTueB> (πρόσβαση 01/01/2023).

στην απόφαση του δικαστηρίου. Μάλιστα, ο Πικάσο άφησε εσκεμμένα το πορτρέτο ανοιχτό στη μια άκρη του, καθώς «έναν τόσο μεγάλο άνθρωπο δεν μπορείς να τον κλείσεις σε ένα πορτρέτο».²⁶⁴

Εικ. 1 Pablo Picasso, *Beloyannis, l, Homme a la Fleur*

Με την εκτέλεση του Μπελογιάννη ασχολήθηκε το 1953 και ο ιταλο-βρετανός ζωγράφος Peter de Francia στον εξπρεσιονιστικού ύφους πίνακά του «Η εκτέλεση του Νίκου Μπελογιάννη» «υπό τη συναισθηματική επιρροή των ίδιων των γεγονότων»²⁶⁵.

Εικ. 2 Peter de Francia, *The Execution of Beloyannis*, 1953-4, Tate Modern

Artist and Society: Civil War (Room 3)

Άγαλμα του Νίκου Μπελογιάννη υπάρχει στο Βερολίνο, στον περίβολο της Ανώτατης Σχολής Οικονομικών (Hochschule für Ökonomie), που πλέον έχει μετονομαστεί σε Hochschule für Technik und Wirtschaft Berlin. Πρόκειται για έργο

²⁶⁴ «Νίκος Μπελογιάννης: Σαν σήμερα, πριν από 70 χρόνια εκτελέστηκε ο άνθρωπος με το γαρύφαλλο – Τον φοβούνταν ακόμα και νεκρό», *Έθνος*, 30.03.2022, <https://bit.ly/38YQESA> (πρόσβαση 01/01/2023).

²⁶⁵ Ίσμα Μ. Τουλάτου, «Μια «Γκερνίκα» για τον Μπελογιάννη», *Το Βήμα*, 20 Μαρτίου 2011, <https://bit.ly/3afC9dl> (πρόσβαση 01/01/2023).

του γλύπτη René Graetz. Στη βάση του αγάλματος αναγράφεται με μπρούτζινα κεφαλαία γράμματα: Νίκος Μπελογιάννης / Γεννημένος το 1915 / στην Αμαλιάδα της Πελοποννήσου / εκτελέστηκε στις 30.3.1952 / στο Γουδί της Αθήνας. Και από κάτω: «Αγωνιζόμαστε για να έρθουν στη χώρα μας καλύτερες μέρες, χωρίς πείνα και πόλεμο. Για αυτό το σκοπό αγωνιζόμαστε και αν χρειαστεί, θα θυσιάσουμε ακόμη και τη ζωή μας».²⁶⁶ Το έργο, όπως σχολιάζει η ιστορικός τέχνης Barbara Barsch «ήταν κάτι το πρωτόγνωρο για την εποχή. Για πρώτη φορά καλλιτέχνης της Ανατολικής Γερμανίας ασχολούνταν με ένα διεθνιστικό θέμα και κυρίως: έφτιαχνε άγαλμα για κάποιον που δεν ήταν Γερμανός».²⁶⁷

Εικ.3 René Graetz, *Νίκος Μπελογιάννης*, 1952-1956, μπρούτζινος ανδριάντας, Βερολίνο- Karlshorst
Μνημείο στη μνήμη του υπάρχει και στο Κροσκιενκο της Πολωνίας, όπως και στη γενέτειρά του, την Αμαλιάδα, στην πλατεία Μπελογιάννη.

²⁶⁶ Ηρακλής Κακαβάνης, «Ο άγνωστος ανδριάντας του Νίκου Μπελογιάννη στο Βερολίνο», *Παντιέρα*, <https://bit.ly/3NjYxAs> (πρόσβαση 01/01/2023).

²⁶⁷ Παναγιώτης Κουπαράνης, «Το άγαλμα του Νίκου Μπελογιάννη στο Βερολίνο», *DW*, 17.10.2010, <https://bit.ly/3n8LkQa> (πρόσβαση 01/01/2023).

Εικ.4 Μνημείο Νίκου Μπελογιάννη, Αμαλιάδα

Αποτύπωση του Μπελογιάννη στην τέχνη αποτελεί και η ταινία του Νίκου Τζίμα «Ο άνθρωπος με το γαρούφαλλο».

Υπόθεση

Οι πρώτες σκηνές της ταινίας μεταφέρουν τις διώξεις των κομμουνιστών στη Μακρόνησο και το μετεμφυλιακό κλίμα στη χώρα. Στη συνέχεια παρουσιάζεται η άφιξη του Μπελογιάννη στην Ελλάδα και οι επαφές του με τους συντρόφους του με στόχο την οργάνωση του παράνομου μηχανισμού του ΚΚΕ και την εξασφάλιση συνεργασιών με τις υπόλοιπες δημοκρατικές δυνάμεις. Ο πρωθυπουργός Νικόλαος Πλαστήρας προβαίνει σε δηλώσεις για την ειρήνευση, προκαλώντας την αντίδραση των συντηρητικών δυνάμεων και των ΗΠΑ, που ελέγχουν μέσω του δεξιού κράτους πολιτικά και οικονομικά τη χώρα. Σε αυτές τις δύσκολες συνθήκες ξεκινά η σχέση ανάμεσα στον Νίκο Μπελογιάννη και την Έλλη Παππά. Ακολουθούν οι συλλήψεις, η απομόνωση και η πρώτη δίκη του Μπελογιάννη και των συντρόφων του, η καταδίκη τους σε θάνατο και οι δηλώσεις του Πλαστήρα στους εκπροσώπους του Τύπου ότι οι εκτελέσεις δεν θα πραγματοποιηθούν. Ωστόσο, η ανακάλυψη των ασυρμάτων οδηγεί τους κατηγορούμενους σε δεύτερη δίκη και στην καταδίκη τους για προδοσία. Από τις δύο δίκες καθίσταται σαφές ότι δεν έχουν διαπράξει κάποιο έγκλημα, αλλά καταδικάζονται για τις ιδέες τους. Οι παθιασμένες απολογίες του Μπελογιάννη και των συντρόφων του δεν αρκούν, για να αποτρέψουν την καταδικαστική απόφαση. Την ίδια κατάληξη έχει και η επιστολή Πλουμπίδη, με την οποία προσπαθεί να αποτρέψει την εκτέλεση του Μπελογιάννη, αναλαμβάνοντας την ευθύνη για τον παράνομο μηχανισμό του ΚΚΕ στην Ελλάδα και δηλώνοντας την πρόθεση να παραδοθεί. Την εκτέλεση

γλιτώνουν η Έλλη Παππά λόγω του ανήλικου παιδιού της και ο Τάκης Λαζαρίδης λόγω του νεαρού της ηλικίας του. Ο Μπελογιάννης και άλλοι τρεις οδηγούνται στο εκτελεστικό απόσπασμα και εκτελούνται υπό το φως των προβολέων των καμιονιών. Η ταινία ολοκληρώνεται με τον λαό να ρίχνει κόκκινα γαρύφαλλα στους εκτελεσθέντες, ενώ στο φόντο παρουσιάζονται σκηνές, όπως η δολοφονία του Γρηγόρη Λαμπράκη, τα τανκς έξω από το Πολυτεχνείο και η διχοτόμηση της Κύπρου.

Εικ.5 Ο άνθρωπος με το Γαρύφαλλο, αφίσα ταινίας

Συντελεστές, αποδοχή και κριτική της ταινίας

Η παραγωγή της ταινίας έγινε από την «Άρμα Φίλμ». Διευθυντής παραγωγής ήταν ο Άρης Χατζόπουλος. Η σκηνοθεσία ανήκει στον Νίκο Τζίμα, ο οποίος έγραψε και το σενάριο σε συνεργασία με τον δημοσιογράφο της *Ελευθεροτυπίας* Πότη Παρασκευόπουλο και τον σκηνοθέτη και ηθοποιό Τάσο Λέρτα. Βοηθοί του ήταν ο Γιώργος Ζωγράφος και ο Γιώργος Αναστασιάδης. Κινηματογραφιστής της ταινίας ήταν ο Νίκος Καβουκίδης και μοντέρ ο Πέτρος Λύκας. Υπεύθυνοι για τη σκηνογραφία ήταν οι Τάσος Ζωγράφος και Έρση Δρίνη, η οποία επιμελήθηκε και την ενδυματολογία. Υπεύθυνη μακιγιάζ ήταν η Αργυρώ Κουρουπού.

Ο σκηνοθέτης εξηγεί ότι έκανε την ταινία για δύο λόγους: «Πρώτον, για την ακτινοβόλα προσωπικότητα του ίδιου του Μπελογιάννη, ενός διανοούμενου, ενός

ηγέτη, ενός αληθινού αγωνιστή, που πέθανε με το χαμόγελο στα χείλη για μια καλύτερη Ελλάδα. Ο δεύτερος λόγος ήταν η ιστορική στιγμή στην οποία έλαβαν χώρα τα γεγονότα. Ο Πλαστήρας ήταν μια χαρισματική προσωπικότητα, που διέκρινε ότι η ματωμένη Ελλάδα του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και του Εμφυλίου ήθελε ειρήνευση και συμφιλίωση. Αυτό, όμως, δεν βόλευε τους Αμερικανούς. Οι Γερμανοί μάς κατέκτησαν με τα τανκς και τον στρατό, οι Αμερικανοί με τους πράκτορες και τα δολάρια. Όπως περίπου συνεχίζουν να κάνουν και σήμερα. Αυτό ήθελα να πω, όσο πιο απλά μπορούσα».²⁶⁸

Ο Νίκος Τζίμας μετά την αποχώρηση του Ιταλού ηθοποιού Gian Maria Volonté λόγω ασθένειας στράφηκε στον Φοίβο Γκικόπουλο, ο οποίος μόλις είχε επιστρέψει από την Ιταλία, όπου είχε ολοκληρώσει τις σπουδές του στην Ιταλική φιλολογία στο Πανεπιστήμιο της Πίζας. Αν και ο Γκικόπουλος ούτε ήταν ούτε ήθελε να γίνει ηθοποιός, ο σκηνοθέτης τελικά τον έπεισε να αναλάβει τον πρωταγωνιστικό ρόλο λόγω της μεγάλης του ομοιότητας με τον Μπελογιάννη. Παρά το γεγονός ότι ο πρωταγωνιστής δεν είχε καμία προηγούμενη εμπειρία από τον κινηματογράφο,²⁶⁹ κατάφερε με την υποστήριξη των άλλων ηθοποιών²⁷⁰ να κερδίσει την αποδοχή των κριτικών. Η ταινία «Ο άνθρωπος με το γαρύφαλλο» αποτελεί τη μοναδική εμφάνιση του Γκικόπουλου στον κινηματογράφο. Μετά την ταινία αφιερώθηκε ξανά στην επιστήμη. Το 1981 προσλήφθηκε στο Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας και ακολούθως έγινε κοσμήτορας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Οι υπόλοιποι ηθοποιοί που πλαισίωσαν τον πρωταγωνιστή ήταν καταξιωμένοι καλλιτέχνες, όπως ο Μάνος Κατράκης, ο Αλέκος Αλεξανδράκης, ο Στέφανος Στρατηγός, ο Πέτρος Φυσσούν, ο Σπύρος Καλογήρου, ο Άγγελος Αντωνόπουλος, ο Κώστας Καζάκος, η Αιμιλία Υψηλάντη, ο Βαγγέλης Καζάν, ο Αντώνης Αντωνίου και η Μίρκα Παπακωνσταντίνου. Ορισμένοι από τους ηθοποιούς συμμετείχαν χωρίς αμοιβή λόγω της αριστερής ιδεολογίας τους.²⁷¹

Τη μουσική της ταινίας συνέθεσε ο Μίκης Θεοδωράκης. Οι στίχοι είναι του Γιάννη Θεοδωράκη. Ερμηνευτές είναι η Μαργαρίτα Ζορμπαλά, η χορωδία του

²⁶⁸ Γιάννης Ζουμπουλάκης, «Ο Νίκος Μπελογιάννης μάς έδειξε τον δρόμο», *Το Βήμα*, 17.06.2009, <https://bit.ly/3Ndjugg> (πρόσβαση 01/01/2023).

²⁶⁹ Γιάννης Ζουμπουλάκης, «Φοίβος Γκικόπουλος. 'Είχα μόνο το ένστικτό μου'», *Το Βήμα*, 28.06.2009, <https://bit.ly/3N90nUw> (πρόσβαση 01/01/2023).

²⁷⁰ Cityportal Team T, «Ο Άνθρωπος με το Γαρύφαλλο»: Ο καθηγητής που ενσάρκωσε τον Νίκο Μπελογιάννη», *Cityportal*, 24/11/2021, <https://bit.ly/3tRH9vF> (πρόσβαση 01/01/2023).

²⁷¹ «Ο Άνθρωπος με το γαρύφαλλο», *retrodb*, <https://bit.ly/3yeko8J> (πρόσβαση 01/01/2023).

Πανεπιστημίου Αθηνών και η Ορχήστρα «Λιποτάχτες».²⁷² Στην ταινία ακούγεται και το γνωστό τραγούδι «Εμπρός της γης οι κολασμένοι». Το soundtrack της ταινίας κυκλοφόρησε από τη δισκογραφική εταιρεία «Λίρα»²⁷³.

Η ταινία γνώρισε τεράστια εμπορική επιτυχία. Έλαβε την πρώτη θέση σε εισπράξεις τη σεζόν που προβλήθηκε. Προβλήθηκε για πρώτη φορά τον Νοέμβριο του 1980 και έκοψε επίσημα 618.533 εισιτήρια,²⁷⁴ περισσότερα από 2.000.000 εισιτήρια σύμφωνα με άλλες πηγές.²⁷⁵ Η ταινία προβλήθηκε ξανά στις κινηματογραφικές αίθουσες στις 18 Ιουνίου του 2009.²⁷⁶ Ο πρωταγωνιστής Φοίβος Γκικόπουλος αναζητώντας τα αίτια της επιτυχίας της ταινίας σημειώνει: «την ταινία την ήθελε η εποχή», «καθώς ήταν μια εποχή αλλαγών. Ήταν η εποχή, που ανέβαινε στην πολιτική σκηνή το ΠΑΣΟΚ».²⁷⁷

Η ταινία απέσπασε βραβείο στο 21^ο Φεστιβάλ Κινηματογράφου Θεσσαλονίκης, βραβείο καλύτερης ταινίας από την Ένωση Κριτικών Κινηματογράφου Αθηνών, Μέγα Ειδικό Βραβείο στο Διεθνές Φεστιβάλ Κινηματογράφου της Μόσχας και Βραβείο Καλύτερης Ταινίας FIPRESCI.²⁷⁸ Επιπρόσθετα, προτάθηκε να συμμετάσχει στα βραβεία Όσκαρ για Όσκαρ Καλύτερης Ξενόγλωσσης Ταινίας. Ωστόσο, η πρόταση δεν έγινε αποδεκτή.

Αναφορικά με την υποδοχή που επεφύλαξε η κριτική της εποχής στην ταινία, οι απόψεις των κριτικών παρουσιάζουν σημαντικές διαφοροποιήσεις. Καταρχάς, η ταινία δεν ακολουθεί τα πρότυπα του Νέου Ελληνικού Κινηματογράφου (NEK). Βασίζεται σε παλαιότερους τρόπους έκφρασης και φαίνεται να ανήκει περισσότερο στον Παλιό Ελληνικό Κινηματογράφο (ΠΕΚ), προκαλώντας την απογοήτευση των κριτικών.²⁷⁹ Ο Μπάμπης Κολώνιας χαρακτηρίζει την ταινία «αδιάφορη» και χωρίς «κινηματογραφική πρόταση».²⁸⁰ Ο Μπάμπης Ακτσόγλου βλέπει σε αυτήν έναν κινηματογράφο «της μη έκπληξης, όπου αυτό που έχει σημασία είναι η έκθεση / καταγγελία των πραγμάτων

²⁷² Μίκης Θεοδωράκης και Μαργαρίτα Ζορμπαλά, «Η Μουσική Της Ταινίας Του Ν. Τζίμα "Ο Άνθρωπος Με Το Γαρύφαλο"», *Discogs*, <https://bit.ly/3Nf79It> (πρόσβαση 01/01/2023).

²⁷³ Μίκης Θεοδωράκης και Μαργαρίτα Ζορμπαλά, «Ο Άνθρωπος Με Το Γαρύφαλο», *Youtube*, <https://bit.ly/3ntyufH> (πρόσβαση 01/01/2023).

²⁷⁴ «Ο άνθρωπος με το γαρύφαλλο», *retrodb*, <https://bit.ly/3yckc8J> (πρόσβαση 01/01/2023).

²⁷⁵ Γιάννης Ζουμπουλάκης, «Ο Νίκος Μπελογιάννης μάς έδειξε...», *ό.π.*

²⁷⁶ «Ο Άνθρωπος με το Γαρύφαλλο», *filmy*, <https://bit.ly/3zYkemr> (πρόσβαση 01/01/2023).

²⁷⁷ Γιάννης Ζουμπουλάκης, «Φοίβος Γκικόπουλος...», *ό.π.*

²⁷⁸ Γιώργος Ρούσος, «65 χρόνια από την εκτέλεση του Νίκου Μπελογιάννη: 'Ο Άνθρωπος με το Γαρύφαλλο'», *tnxs*, <https://bit.ly/3tWsEqG> (πρόσβαση 01/01/2023).

²⁷⁹ Γιάννης Σολδάτος, *Ιστορία του Ελληνικού...*, *ό.π.*, 73-75.

²⁸⁰ Μπάμπης Κολώνιας, «Οι ελληνικές ταινίες και το κοινό (αισιόδοξες σκέψεις με απαισιόδοξο μανδύα)», *Σύγχρονος Κινηματογράφος* 27 (1980): 55.

και όχι το ΠΩΣ αυτά θα εκτεθούν».²⁸¹ Ο Λευτέρης Ξανθόπουλος αποκαλεί την ταινία «κακόγουστο σήριαλ, χωρίς ψυχή».²⁸² Στην εφημερίδα *Ακρόπολις* γίνεται λόγος για μια ταινία «χωρίς απαιτήσεις υψηλής Τέχνης»,²⁸³ ενώ στην *Απογευματινή* υπήρξαν απαξιωτικοί χαρακτηρισμοί για την καλλιτεχνική αξία της ταινίας και έγινε προσπάθεια να αποδοθεί η επιτυχία της στους κριτικούς κινηματογράφου.²⁸⁴ Η Ροζίτα Σώκου προέβλεψε ότι «σαν πολιτικό φιλμ δεν θα ευχαριστήσει κανένα κόμμα, αλλά θα ενθουσιάσει τους θεατές».²⁸⁵ Αλλού η ταινία χαρακτηρίζεται ως «απλοϊκό, συναισθηματικά φορτωμένο ιστορικό δράμα».²⁸⁶ Ο Δανίκας, παρά τα θετικά σχόλια,²⁸⁷ θεωρεί ότι η ταινία οδηγείται «στο πολιτικό ολίσθημα να φορτώνει τα πάντα στους “κακούς” Αμερικάνους, δημιουργώντας την εντύπωση πως ήταν διαφοροποιημένες οι αστικές πολιτικές δυνάμεις από τον ξένο καθοδηγητή τους».²⁸⁸ Ο Ισαάκ Ιορδανίδης θεωρεί ότι η ταινία απέχει σημαντικά τόσο από την τότε πολιτική πραγματικότητα όσο και από την ίδια την προσωπικότητα του Νίκου Μπελογιάννη.²⁸⁹ Το επιχείρημα της μέτριας καλλιτεχνικής αξίας χρησιμοποιήθηκε από μερίδα του δεξιού Τύπου ως μομφή απέναντι σε μια ταινία η οποία παρουσίαζε θετικά τον χώρο της Αριστεράς και αρνητικά τον αντίστοιχο της Δεξιάς.²⁹⁰

Από την άλλη πλευρά, στον *Ριζοσπάστη* γίνεται λόγος για αμεσότητα, απλότητα ύφους, επιδέξια σκιαγράφηση των χαρακτήρων και πολύ καλές ερμηνείες των πρωταγωνιστών.²⁹¹ Ο Νίνος Φένεκ - Μικελίδης θεωρεί ότι οι αρετές της ταινίας εντοπίζονται «στην ειλικρίνεια, την αγάπη και τη συγκίνηση με την οποία ο σκηνοθέτης αντιμετωπίζει την ιστορία του».²⁹² Ο Δημήτρης Παναγιωτάτος πιστεύει ότι η ταινία προχωρά πέρα από «τις διχαστικές αναγνώσεις», αποτελώντας μια «αφετηρία για την καλλιέργεια μιας νέας τάσης στην ιστορία του ελληνικού

²⁸¹ Μπάμπης Ακτσόγλου, «Το 21^ο Φεστιβάλ Ελληνικού Κινηματογράφου», *Φιλμ 21* (1980): 16-17.

²⁸² Λευτέρης Ξανθόπουλος, «21^ο Φεστιβάλ Ελληνικού Κινηματογράφου», *Αντί* 163 (1980): 42-43.

²⁸³ *Ακρόπολις*, 25.11.1980, 4

²⁸⁴ «Η κριτική των ταινιών», *Η Απογευματινή*, 9.12.1980

²⁸⁵ Ροζίτα Σώκου, «Κριτική ταινιών», *Η Απογευματινή*, 25.11.1980

²⁸⁶ «Ο Άνθρωπος με το Γαρούφαλλο», *αθηνόραμα*, <https://bit.ly/3zYIrcu>

²⁸⁷ Γιώργος Ανδρίτσος, «Η Κατοχή και η Αντίσταση στις Ελληνικές Ταινίες Μυθοπλασίας Μεγάλου Μήκους από το 1974 μέχρι το 1981», στο Βενετία Αποστολίδου και Γιώργος Αντωνίου (επιμ.), *Η Κατοχή και ο Εμφύλιος στην τέχνη, Νέα Εστία*, τ. 1.845 (Ιούλιος 2011), 1194.

²⁸⁸ Δημήτρης Δανίκας, «Φεστιβάλ Κινηματογράφου», *Ριζοσπάστης*, 03.10.1980.

²⁸⁹ «Με αφορμή την ταινία «Ο άνθρωπος με το γαρούφαλλο». Το παράδειγμα Μπελογιάννη», *Μαρξιστικό - Λενινιστικό Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας*, 30.03.2017, <https://bit.ly/3nbUawy> (πρόσβαση 01/01/2023).

²⁹⁰ Θεοφανώ Οφλίδου, *Βιογραφίες στον ελληνικό...*, ό.π., 69.

²⁹¹ «Νέες Ταινίες», *Ριζοσπάστης* 30.11.1980.

²⁹² Νίνος Φένεκ-Μικελίδης, «Ο άνθρωπος με το γαρούφαλλο», *Ελευθεροτυπία*, 18.06.2009

κινηματογράφου: της “ιστορικής – λαϊκής – αριστερής” ταινίας». ²⁹³ Στον «*Ελεύθερο Κόσμο*» γίνεται λόγος για τον εξαιρετικό ρυθμό, τη «συναρπαστική ατμόσφαιρα, ένταση» και ενδιαφέρον της ταινίας. ²⁹⁴ Ο Γιάννης Φραγκούλης συνδέει την ταινία με τη σύγχρονη πολιτική πραγματικότητα: «Ο άνθρωπος με το γαρύφαλλο» μίλαγε για τις αρχές της δεκαετίας του 1980 και όχι για τη δεκαετία του 1950». ²⁹⁵ Ο Σταύρος Γανωτής, αφού συμφωνεί ότι ο «Τζίμας δεν έχει ενστερνιστεί τον Νέο Ελληνικό Κινηματογράφο», διαπιστώνει ένα «άτυπο ημιντοκιουμενταρίστικο στυλ» το οποίο «λόγω της επιμονής στα κλειστά κοντινά πλάνα, δεν σου αφήνει περιθώρια να την αμφισβητήσεις ιστορικά». ²⁹⁶

Γενικότερα, ωστόσο, παρά το γεγονός ότι η κριτική θεώρησε την ταινία καλλιτεχνικά «κατώτερη των προσδοκιών», εξαιρώντας την «ανθρώπινη και ανεπιτήδευτη εκφραστικότητα του ερασιτέχνη ηθοποιού Φοίβου Γκικόπουλου, η οποία χαίρει ευρείας αποδοχής», η ταινία κέρδισε την ευρεία αποδοχή του κοινού.

Ο Εμφύλιος και τα μετεμφυλιακά χρόνια μέσα από την ταινία

Η ταινία προβλήθηκε στα τέλη του 1980, λίγους μήνες πριν την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία. Η τεράστια εμπορική της επιτυχία συνδέεται αναμφίβολα με το γενικότερο πολιτικό και κοινωνικό κλίμα της εποχής.

Η Δικτατορία των Συνταγματαρχών είχε δώσει τη θέση της στη δημοκρατία. Η ΝΔ είχε αποστασιοποιηθεί από την παλιά Δεξιά, τον συντηρητισμό και την εθνοφροσύνη, ενώ κρατούσε αποστάσεις και από τον αντικομμουνισμό αλλά και από τις ΗΠΑ μετά την τουρκική εισβολή στην Κύπρο. Το ΚΚΕ και οι αριστερές οργανώσεις είχαν ήδη νομιμοποιηθεί, ο ΑΝ 509 και οι διακρίσεις ανάμεσα σε εθνικόφρονες και μη εθνικόφρονες είχαν καταργηθεί, η αστυνομοκρατία είχε περιοριστεί, τα πολιτικά δικαιώματα είχαν αποκατασταθεί και ο λαός ένιωθε ασφάλεια στη μεταπολιτευτική δημοκρατία. Επιπρόσθετα, η μεγάλη αύξηση της εκλογικής δύναμης του ΠΑΣΟΚ, η έντονη αντιαμερικανική ρητορική και οι προεκλογικές εξαγγελίες του Ανδρέα Παπανδρέου για αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης, επιστροφή των πολιτικών προσφύγων και καταστροφή των φακέλων των πολιτών, μαζί

²⁹³ Δημήτρης Παναγιωτάτος, «Για τον «Άνθρωπο με το γαρύφαλο», *Σύγχρονος Κινηματογράφος* 28-29 (1981): 35-36.

²⁹⁴ Φρίξος Ηλιάδης, *Ελεύθερος Κόσμος*, 25.11.1980, 2

²⁹⁵ Γιάννης Φραγκούλης, «Κριτική για την ταινία: Ο άνθρωπος με το γαρύφαλλο», *Cinemainfo*, <https://bit.ly/3tXOhqF> (πρόσβαση 01/01/2023).

²⁹⁶ Σταύρος Γανωτής, «Ο Άνθρωπος με το Γαρύφαλλο», *filmy*, 15.05.2009, <https://bit.ly/3zYkemr> (πρόσβαση 01/01/2023).

με τις υποσχέσεις για βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των λαϊκών στρωμάτων είχαν αλλάξει εντελώς το κλίμα στη χώρα. Ο λαός και τα καταπιεσμένα στρώματα που είχαν βρεθεί για δεκαετίες στο περιθώριο της πολιτικής, κοινωνικής και οικονομικής ζωής εμφορούνταν από την ελπίδα της «Αλλαγής» και ένιωθαν την ανάγκη για δικαίωση. Ταυτόχρονα, ο λαός επιθυμούσε να αφήσει πίσω τις συγκρούσεις και τους διχασμούς τους παρελθόντος.

Η ταινία του Νίκου Τζίμα «Ο άνθρωπος με το γαρύφαλλο» αποτέλεσε αναπόσπαστο κομμάτι της εποχής και της απαίτησης της μεταπολιτευτικής κοινωνίας για ένα διαφορετικό αφήγημα²⁹⁷ από αυτό που κυριαρχούσε από τα χρόνια της μετεμφυλιακής Ελλάδας, για μια μεταφορά της ιστορίας η οποία θα έδινε φωνή σε εκείνους που παρέμειναν για δεκαετίες στο περιθώριο.²⁹⁸ Συγχρόνως, μέσω της πολιτικής ειρήνευσης του Νικόλαου Πλαστήρα, ο οποίος ανάγεται στην ταινία σε δευτεραγωνιστή, πρόβαλε το αίτημα της συμφιλίωσης και της ενότητας του ελληνικού έθνους αλλά και της απεξάρτησης από τον ξένο παράγοντα και τις παρεμβάσεις του στη χώρα.

Οι διώξεις των κομμουνιστών και η φτώχεια στη μετεμφυλιακή Ελλάδα

Στην ταινία από τις πρώτες σκηνές αναπαρίστανται οι διώξεις των κομμουνιστών, η «Λευκή Τρομοκρατία» αλλά και η φτώχεια στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια των μετεμφυλιακών χρόνων.

Το «Γαρύφαλλο» ξεκινά με σκηνές από τη Μακρόνησο. Πολιτικοί κρατούμενοι σκάβουν και μεταφέρουν πέτρες στο πετρώδες, άγονο και άγριο φυσικό περιβάλλον του νησιού φορώντας ελάχιστα ρούχα, μερικοί ακόμη και ξυπόλητοι, κάτω από τις άγριες και απειλητικές φωνές αλλά και τις κλωτσιές των φρουρών τους. Μειωτικοί χαρακτηρισμοί όπως «παλιόσκυλα» και «Βούλγαροι» επιχειρούν να κάμψουν το φρόνημα των κρατούμενων και να τους απομακρύνουν από τη «σλαβική» επιρροή του κομμουνισμού. Ταυτόχρονα από τα μεγάφωνα ακούγονται προτροπές φρονηματισμού, εθνικοπατριωτικά εμβατήρια αλλά και μηνύματα που τους ασκούν ψυχολογική βία, όπως «αν θέλεις να ξαναζήσεις με το παιδί σου, με τη γυναίκα σου, τον γέρο πατέρα σου, κάνε δήλωση». Οι κρατούμενοι εμφανίζονται να κλαίνε και να βογκούν

²⁹⁷ Για το νέο αφήγημα βλ. Τζένη Λιαλιούτη, «Ο Αντιαμερικανισμός και το εθνικό αφήγημα της Μεταπολίτευσης, 1974-1985: Ανορθολογικά στοιχεία, ορθολογικές χρήσεις», στο Μάνος Αυγερίδης, Έφη Γαζή και Κωστής Κορνέτης (επιμ.), *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων* (Αθήνα: Θεμέλιο, 2015), 198

²⁹⁸ Mark Mazower, *Σκοτεινή ήπειρος. Ο ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας* (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2001), 322-323.

εξαθλιωμένοι, αποκαμωμένοι, έτοιμοι να καταρρεύσουν. Ένας βήχει και φτύνει αίμα πάνω σε μια μεγάλη πέτρα. Ένας άλλος εμφανίζεται δεμένος σε έναν στύλο με εμφανή τα σημάδια βίας στο πρόσωπό του. Άλλοι με πρόσωπα και χέρια ματωμένα από τα βασανιστήρια οδηγούνται σε ένα τραπέζι, προκειμένου να υπογράψουν τη «δήλωση μετανοίας», την οποία χαιρέκακα τους προσφέρει ένας αξιωματικός. Ο πρώτος στη σειρά προσπαθεί να υπογράψει, στηρίζοντας το δεξί του χέρι το οποίο τρέμει από τις κακουχίες με το αριστερό. Ο δεύτερος εμφανίζεται με κομμένο το δεξί του χέρι. Οι βασανιστές τους δεν δείχνουν καμιά επιείκεια ή ανθρωπιά απέναντί τους. Τους σπρώχνουν και τους κακομεταχειρίζονται, αδιαφορώντας για την κατάσταση τους.

Οι σκηνές παραπέμπουν στον εκτοπισμό χιλιάδων κομμουνιστών στη Μακρόνησο, τα Γιούρα, το Τρίκερι, τη Χίο και σε άλλα νησιά της χώρας.²⁹⁹ Το Γ΄ Ψήφισμα της Βουλής του 1946, ο νόμος 509³⁰⁰ που έθετε το ΚΚΕ και άλλες αριστερές οργανώσεις, όπως η ΕΠΟΝ (Ενιαία Πανελλαδική Οργάνωση Νέων) και το ΕΑΜ, εκτός νόμου και ο νόμος 375 του 1936 περί κατασκοπίας απέβλεπαν στην εξουδετέρωση του χώρου της Αριστεράς.³⁰¹ Ιδρύθηκαν Έκτακτα Στρατοδικεία που επέβαλλαν με συνοπτικές διαδικασίες σκληρές ποινές,³⁰² όπως εκτελέσεις κομμουνιστών και εκτοπισμό στα νησιά εξορίας.³⁰³ Επικράτησε η «Λευκή Τρομοκρατία», με στόχο τον «ιδεολογικό πειθαναγκασμό» των πολιτών.³⁰⁴ Στη Μακρόνησο³⁰⁵ οι κομμουνιστές θεωρούνταν παραπλανημένοι και εξαπατημένοι, η κομμουνιστική ιδεολογία μεταδοτική ασθένεια και οι οπαδοί της μιάσματα της κοινωνίας.³⁰⁶ Μέχρι την άνοιξη του 1949 η «αναμόρφωση» αφορούσε κυρίως στρατιώτες³⁰⁷ και εξόριστους

²⁹⁹ Δήμητρα Λαμπροπούλου, *Γράφοντας από τη φυλακή* (Αθήνα: Νεφέλη, 1999), 35.

³⁰⁰ Βασιλική Λάζου, «Κρατική βία και πολιτικός αποκλεισμός: το νομοθετικό πλαίσιο του εμφυλιακού και μετεμφυλιακού κράτους και η πολιτική του σημασία», στο Αρτέμης Ψαρομηλίγκος (επιμ.), *Οι μεγάλες δίκες. Η δίκη του Μπελογιάννη* (Αθήνα: Ελευθεροτυπία, 2011), 43.

³⁰¹ Σωτήρης Ριζάς, *Η ελληνική πολιτική μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο. Κοινοβουλευτισμός και δικτατορία* (Αθήνα: Καστανιώτη, 2008), 35.

³⁰² Γιώργος Μαργαρίτης, *Ιστορία του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, τόμος 1 (Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2000), 155-158.

³⁰³ Ιάκωβος Μιχαηλίδης, *Τα πρόσωπα του Ιανού. Οι ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις την περίοδο του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου (1944-1946)* (Αθήνα: Πατάκης, 2004), 176.

³⁰⁴ Γιάννης Γιανουλόπουλος, *Ο μεταπολεμικός κόσμος: ελληνική και ευρωπαϊκή ιστορία, 1945-1963* (Αθήνα: Παπαζήσης, 1992), 225-232.

³⁰⁵ Μπερτ Μπερτλς, *Εξόριστοι στο Αιγαίο*, μτφ. Γιάννης Καστανάρας (Αθήνα: Φιλίστωρ, 2002), 145-146.

³⁰⁶ Στρατής Μπουρνάζος, «Το “Μέγα Εθνικόν Σχολείον Μακρονήσου”, 1947-1950», στο: *Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου* (Αθήνα: Φιλίστωρ, 2000), 116-119, 138-139, 142.

³⁰⁷ Πολυμέρης Βόγλης και Στρατής Μπουρνάζος, «Στρατόπεδο Μακρονήσου 1947-1950. Βία και προπαγάνδα», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Δ2 (Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2009), 53.

αξιωματικούς που είχαν υπηρετήσει στον ΕΛΑΣ,³⁰⁸ ενώ στη συνέχεια αυξανόταν διαρκώς ο αριθμός των πολιτικών εξόριστων και κρατουμένων στο νησί. Για τον σωφρονισμό τους ακολουθούσαν μια διαδικασία εξευτελισμού, διάλυσης της προσωπικότητας και αποκήρυξης του εαυτού τους.³⁰⁹ Στη Μακρόνησο επικρατούσαν συνθήκες ακραίας βίας και τρομοκρατίας, εξαντλητική καταναγκαστική εργασία, βασανιστήρια και αντικομμουνιστική προπαγάνδα, για να υπογράψουν «δηλώσεις μετανοίας» με τις οποίες αποκήρυσσαν τον κομμουνισμό,³¹⁰ περιέγραφαν τις συνθήκες ένταξής τους στο ΚΚΕ και την κομμουνιστική δράση που είχαν αναπτύξει. Ταυτόχρονα, υποχρεώνονταν να καταδίδουν άλλους κομμουνιστές παρέχοντας πληροφορίες. Αρκετοί για τη στάση τους αυτή δεν άντεχαν την καταδίκη του ΚΚΕ και αυτοκτονούσαν.³¹¹ Όσοι δεν έδειχναν διάθεση μεταστροφής υποβάλλονταν σε άγρια βασανιστήρια και εξαντλητικές αγγαρείες,³¹² ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις χρησιμοποιήθηκαν και πυρά με αποτέλεσμα θανάτους και τραυματισμούς των κρατουμένων.³¹³ Αποτέλεσμα όλων αυτών ήταν πολλοί να υπογράψουν «δηλώσεις μετανοίας», να εξαναγκάζονται να διαβάζουν επιστολές αποκήρυξης του κομμουνισμού, να παρακολουθούν αντικομμουνιστικές ομιλίες,³¹⁴ να εκδίδουν εφημερίδες που πρόβαλλαν τα επιτεύγματα της Μακρόνησου, να υποδέχονται με ζητωκραυγές υπουργούς, αξιωματούχους και δημοσιογράφους ακόμη και το βασιλικό ζεύγος που επισκέπτονταν το νησί, δείχνοντάς τους με κάθε τρόπο τον ενθουσιασμό τους για την παραμονή τους εκεί.³¹⁵ Επιπρόσθετα, οι «ανανήψαντες», οι οποίοι θεωρούνταν πια «σαράντα φορές Έλληνες»,³¹⁶ για να αποδείξουν την πραγματική μεταστροφή τους, έπρεπε να προβαίνουν σε επιθέσεις, εξευτελισμούς και βασανιστήρια απέναντι σε όσους αρνούσαν να εγκαταλείψουν τις κομμουνιστικές τους ιδέες.³¹⁷ Στη Μακρόνησο εκτοπίστηκαν σημαντικοί καλλιτέχνες και διανοούμενοι, όπως ο μετέπειτα ακαδημαϊκός Κωνσταντίνος Δεσποτόπουλος, ο

³⁰⁸ Χρυσόστομος Μαυρίδης, «Πρώτο Τάγμα Σκαπανέων – Μακρονήσι 1947-1948», στο *Οι μισοί στα σίδερα* (επιμ.), Βαρθής Βαρδινογιάννης και Παναγιώτης Αρώνης (Αθήνα: Φιλίστωρ, 1996), 153-161.

³⁰⁹ Αντώνης Φλούντζης, *Στο κολαστήριο της Μακρονήσου* (Αθήνα: Φιλιλπότης, 1984), 36· Νίκος Μάργαρης, *Ιστορία της Μακρονήσου*, τόμος 1 (Αθήνα: 1966), 27· Δημήτριος Ζαφειρόπουλος, *Ο αντισυμμοριακός αγών, 1945-1949* (Αθήνα: 1956), 145.

³¹⁰ Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της κατοχής και της αντίστασης* (Αθήνα: Παπαζήση, 1995), 127-128.

³¹¹ Νίκος Δεμερτζής, «Ο Εμφύλιος Πόλεμος...», *ό.π.*, 59-60.

³¹² Αντώνης Φλούντζης, *Στο κολαστήριο της...*, *ό.π.*, 41-44.

³¹³ Νίκος Μάργαρης, *Ιστορία της...*, *ό.π.*, 609-634.

³¹⁴ Constantine P. Rodocanachi, *A Great Work of Civil Readaptation in Greece* (Athens: 1949), 10-11.

³¹⁵ Στρατής Μπουρνάζος, «Το “Μέγα Εθνικόν Σχολείον ...», *ό.π.*, 64.

³¹⁶ Ζοάννος-Σαρρής, *Η αλήθεια για τη Μακρόνησο* (Αθήνα: 1950), 68-71.

³¹⁷ Βασίλης Καραμπάτσος, *Μακρονήσι. Η τρίτη αποστολή* (Αθήνα: 1995), 17.

Γιάννης Ρίτσος, ο Τίτος Πατρίκιος, ο Τάσος Λειβαδίτης, ο Μάνος Κατράκης, ο Μίκης Θεοδωράκης, ο Νίκος Κούνδουρος, ο Γρηγόρης Μπιθικώτσης, ο Θανάσης Βέγγος και πολλοί άλλοι.³¹⁸ Ο συνολικός αριθμός των κρατουμένων είναι πολύ δύσκολο να υπολογιστεί. Ο Αντώνης Λιάκος υπολογίζει ότι στην περίοδο 1947-1950 πέρασαν από τη Μακρόνησο 50.000 άνθρωποι.³¹⁹ Οι Πολυμέρης Βόγλης και Στρατής Μπουρνάζος προκρίνουν έναν αριθμό της τάξης των 50.000 μέχρι τον Απρίλιο του 1950. Ο Π. Κανελλόπουλος δίνει συνολικό αριθμό 46.577: 16.700 πολίτες (13.000 άντρες και 3.700 γυναίκες), 27.777 οπλίτες και 1.100 έφεδροι αξιωματικοί.³²⁰

Εδώ πρέπει να ενταχθούν και οι σκηνές που παρουσιάζουν την κράτηση των κομμουνιστών στις φυλακές πριν τη διεξαγωγή των δικών. Οι αστυνομικές αρχές κρατούν τον Μπελογιάννη και τους άλλους συλληφθέντες για μήνες στην απομόνωση, σε μικρά σκοτεινά κελιά, προσπαθώντας να αποσπάσουν την ομολογία και τη συνεργασία τους. Άλλοτε τους απειλούν με καταδικαστικές αποφάσεις ή το εκτελεστικό απόσπασμα και άλλοτε τους προτείνουν ανταλλάγματα, όπως την απαλλαγή από τις κατηγορίες, για να κάμψουν το φρόνημά τους, να τους αναγκάσουν να αποκηρύξουν τις ιδέες τους και να καταδώσουν τους συντρόφους τους. Η ψυχική δοκιμασία των κρατούμενων είναι τεράστια. Ορισμένοι δεν αντέχουν, χάνουν τα λογικά τους, μιλούν ακατανόητα, ξεσπούν σε αδικαιολόγητα γέλια ή κλάματα. Άλλοι καταρρέουν και ομολογούν.

Οι παραπάνω σκληρές σκηνές παραπέμπουν στις συνθήκες που επικρατούσαν στις φυλακές. Οι κρατούμενοι αναγκάζονταν να παραμένουν σε πολύ παλιά και εντελώς ακατάλληλα κτήρια³²¹ για μεγάλα χρονικά διαστήματα, καθώς παρουσιάζονταν μεγάλες καθυστερήσεις στην εκδίκαση των υποθέσεων.³²² Στις φυλακές επικρατούσε τρομερός συνωστισμός,³²³ άνθρωποι με διαφορετικές καταβολές στοιβάζονταν σε ελάχιστο χώρο³²⁴ υπό άθλιες συνθήκες υγιεινής και σίτισης,³²⁵ γεγονός που αύξανε πολύ τα ποσοστά θνησιμότητας. Βίωναν καθημερινά την

³¹⁸ Πολυμέρης Βόγλης και Στρατής Μπουρνάζος, «Στρατόπεδο...», *ό.π.*, 57-58.

³¹⁹ Αντώνης Λιάκος, *Ο ελληνικός 20^{ος}...*, *ό.π.*, 330.

³²⁰ Δημήτριος Ζαφειρόπουλος, *Ο αντισυμμοριακός...*, *ό.π.*, 211.

³²¹ Πολυμέρης Βόγλης, *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας. Οι πολιτικοί κρατούμενοι στον εμφύλιο πόλεμο*, μτφ. Γιάννης Καστανάρας (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2004), 75.

³²² David Close, «Η ανοικοδόμηση του κράτους της Δεξιάς», στο David Close (επιμ.), *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος, 1943-1950. Μελέτες για την πώλωση* (Αθήνα: Φιλίστωρ, 1993), 200.

³²³ Νίκος Μιχαηλίδης, «Φυλακές Επταπυργίου (Γεντή Κουλέ)», στο *Οι μισοί στα σίδερα* (επιμ.), Βαρδής Βαρδινογιάννης και Παναγιώτης Γ. Αρώνης (Αθήνα: Φιλίστωρ, 1996), 89-95.

³²⁴ Μιχάλης Κύρκος, *Πίσω από τα κάγκελα* (Αθήνα: Φιλίστωρ, 1996), 51-52, 54.

³²⁵ Στο ίδιο, 75.

αυθαιρεσία των φυλακών αλλά και αυστηρές ποινές και βασανιστήρια, που αποσκοπούσαν στο να κάμψουν το φρόνημα, τις φυσικές και ψυχικές αντοχές και να τρομοκρατήσουν, να εξευτελίσουν και να εκμηδενίσουν την προσωπικότητα των κρατούμενων, για να εξασφαλίσουν τις «δηλώσεις μετανοίας» τους.³²⁶ Στον ασφυκτικά περιορισμένο χώρο των κελιών οι φυλακισμένοι αναζητούσαν τρόπους επικοινωνίας είτε μεταξύ τους είτε και με τον κόσμο έξω από τη φυλακή. Έτσι, χτυπούσαν συνθηματικά τον τοίχο του διπλανού κελιού,³²⁷ περνούσαν μηνύματα γραμμένα σε τσιγαρόχαρτο μέσα από τις σχισμές των τοίχων³²⁸, ενώ μερικές φορές κατόρθωναν να μεταφέρουν μηνύματα και επιστολές έξω από τη φυλακή. Τέλος, η ζωή των μελλοθανάτων δηλητηριαζόταν καθημερινά από τη βασανιστική αναμονή και την αγωνία της εκτέλεσής τους.

Η κατάσταση που επικρατεί στη μετεμφυλιακή Ελλάδα και οι διώξεις των κομμουνιστών παρουσιάζονται και μέσα από σκηνές που τοποθετούνται τόσο στο επαρχιακό όσο και στο αστικό περιβάλλον. Σε μια από αυτές παιδιά περιμένουν υπομονετικά κρατώντας στα χέρια ένα μεταλλικό σκεύος (καραβάνα), για να πάρουν συσσίτιο, το οποίο τους μοιράζουν ο δάσκαλος και μια μαυροφορεμένη γυναίκα. Στο πλάνο εισέρχονται τρεις άντρες οι οποίοι κατευθύνονται με ταχύ βήμα απειλητικά προς τον δάσκαλο, τον χτυπούν και να τον σπρώχνουν μπροστά στα παιδιά, φωνάζοντας «εσύ θα μας μάθεις τα παιδιά μας γράμματα ρε Βούλγαρε;». Αφού τον οδηγούν σε έναν διπλανό χώρο, ακούγεται ένας πυροβολισμός. Η σκηνή ολοκληρώνεται με τη γυναίκα που μοίραζε το συσσίτιο να πιάνει το πρόσωπό της αποσβολωμένη από τη δολοφονία του δασκάλου.

Σε μια άλλη σκηνή παρουσιάζεται μια μυστική συνάντηση των κομμουνιστών. Τα λόγια των συντρόφων αποτυπώνουν την πολιτική και οικονομική πραγματικότητα: «Η κατάσταση στην ύπαιθρο είναι δραματική. Ο χωροφύλακας και ο ταγματσαφιλίτης διαφεντεύουν. Ο τόπος ρήμαξε. Ο κόσμος δεν ζητά τίποτα άλλο από ειρήνευση, δουλειά και ψωμί. Η ψυχή τους έφτασε στα δόντια». Ένας από τους συντρόφους προσθέτει: «Και στις πόλεις τα πράγματα δεν είναι καλύτερα. Η ανεργία είναι τρομακτική. Οι καλύτεροι συνδικαλιστές μας είναι μέσα. Τα σωματεία διαλυμένα».

³²⁶ Elaine Scarry, *The body in Pain: The making and unmaking of the word* (Oxford: Oxford University Press, 1987), 36.

³²⁷ Αντώνης Φλούντζης, *Ακροναυπλία και Ακροναυπλιώτες 1937-1943* (Αθήνα: Θεμέλιο, 1979), 184

³²⁸ Βαρδής Βαρδινογιάννης, «Το κελί 13 της Κέρκυρας», στο *Οι μισοί στα σίδερα* (επιμ.), Βαρδής Βαρδινογιάννης και Παναγιώτης Γ. Αρώνης (Αθήνα: Φιλίστωρ, 1996), 472-474.

Η επόμενη σκηνή τοποθετείται στο αστικό περιβάλλον. Άντρες εισβάλλουν βίαια στο σπίτι κάποιου κομμουνιστή. Μια γυναίκα προσπαθεί να τους εμποδίσει. Ένας από αυτούς, ο Απόστολος (Ανέστης Βλάχος) τη ρωτά επιτακτικά: «πού τον κρύβεις παλιοκομμουνίστρια;». Συγχρόνως, ένας άντρας στο διπλανό δωμάτιο ανοίγει το παράθυρο και προσπαθεί να ξεφύγει. Ο Απόστολος οπλισμένος μπαίνει στο δωμάτιο, ενώ εκείνος έχει ήδη βγει. Η γυναίκα προσπαθεί να τον καθυστερήσει, το όπλο του Απόστολου εκπυρσοκροτεί και η γυναίκα πέφτει νεκρή. Ο Απόστολος, σκληρός και άκαρδος, δεν δείχνει κανένα ενδιαφέρον για τον θάνατό της και βγαίνει από το δωμάτιο φωνάζοντας «τρέξτε να τον προλάβουμε».

Χαρακτηριστική είναι και η σκηνή που εκτυλίσσεται σε ένα στρατοδικείο, στο οποίο δικάζονται κομμουνιστές. Ο κατηγορος με τα λόγια του μεταφέρει την πολιτική κατάσταση της εποχής: «Ουκέτι χρείαν έχομεν μαρτύρων περισσοτέρων. Οι κατηγορούμενοι είναι άπαντες εχθροί του έθνους, της θρησκείας και της οικογενείας. Είναι ένοχοι, διότι είναι κομμουνισταί. Πρέπει να αποκώσωμεν τη γάγγραιναν αυτήν από τον εθνικόν κορμόν. Προτείνω την εσχάτην των ποινών». Ο συνήγορος υπεράσπισης εγκαταλείπει απογοητευμένος το δικαστήριο. Μόλις βγαίνει από το στρατοδικείο, τον προσεγγίζει ο Απόστολος και τον πυροβολεί σε δημόσιο χώρο.

Αμέσως μετά ο Απόστολος μαζί με δύο ακόμη άντρες κινούμενοι νευρικά μπαίνουν σε μια συγκέντρωση της ΕΠΕΚ σπρώχνοντας τους παρευρισκόμενους. Οι τρεις άντρες συμπεριφέρονται με αγένεια, σηκώνουν τους καθισμένους στα πρώτα καθίσματα της συγκέντρωσης, οι οποίοι μετακινούνται έντρομοι μπροστά στη θέα τους. Ο Απόστολος και οι άλλοι δύο, κάθονται στις θέσεις με ειρωνικό χαμόγελο, ανοίγουν τα κουστούμια τους επιδεικτικά, ώστε να φανούν τα περίστροφα τα οποία έχουν τοποθετημένα στις ζώνες των παντελονιών τους. Ο ομιλητής κοιτάζει αποσβολωμένος τους τρεις άντρες και ο Απόστολος πιάνει με το δεξί του χέρι το όπλο του. Η εικόνα παγώνει και στην οθόνη εμφανίζεται το μήνυμα: «Ελλάδα 1950. Ένα χρόνο μετά τον Εμφύλιο».

Οι παραπάνω σκηνές πρώτα μεταφέρουν την οικονομική πραγματικότητα που επικρατεί στη μετεμφυλιακή Ελλάδα. Ένα μεγάλο ποσοστό των Ελλήνων είχε ανάγκη οικονομικής στήριξης, καθώς βρισκόταν στα όρια της λιμοκτονίας. Η φτώχεια, η ανέχεια και η εξαθλίωση της χώρας φαίνεται μέσα από τα φτωχικά ντυμένα και πεινασμένα παιδιά, που στέκονται καρτερικά στη γραμμή για το συσσίτιο. Οι οικογένειές τους αδυνατούν να τους προσφέρουν τα αναγκαία με αποτέλεσμα το σχολείο και ο δάσκαλος, πέρα από τη μόρφωσή τους να αναλαμβάνουν και την κάλυψη

μέρους της διατροφής τους. Το οικονομικό αδιέξοδο, η ανεργία και η πείνα αποτυπώνονται παραστατικά και στη συνάντηση των κομμουνιστών μέσα από φράσεις όπως «η κατάσταση στην ύπαιθρο είναι δραματική», «ο τόπος ρήμαξε», «ο κόσμος δεν ζητά τίποτα άλλο από ειρήνευση, δουλειά και ψωμί», «η ψυχή τους έφτασε στα δόντια» και «η ανεργία είναι τρομακτική».

Ταυτόχρονα, οι σκηνές καταγράφουν τις διώξεις του χώρου της Αριστεράς. Οι τρεις άντρες επιτίθενται στον δάσκαλο τη στιγμή που δείχνει ανθρωπιά απέναντι στη φτώχεια και την πείνα των παιδιών. Μπροστά στα αθώα μάτια των μαθητών τον προπηλακίζουν, τον χτυπούν και στη συνέχεια τον δολοφονούν, αδιαφορώντας για το γεγονός ότι ακριβώς δίπλα βρίσκονται αθώες παιδικές ψυχές. Η προσφώνηση «Βούλγαρε» υπονοεί τις κομμουνιστικές πεποιθήσεις του δασκάλου και ταυτίζεται με την άποψη ότι επιδιώκει την προδοσία και την προσπάθεια υποδούλωσης της χώρας στη Σοβιετική Ένωση. Η αναφορά στα γράμματα που θα τους μάθει σχετίζεται με την πεποίθησή τους ότι ο δάσκαλος αποτελεί επικίνδυνη επιρροή για τα παιδιά τους, καθώς πιστεύουν ότι θα τα παρασύρει στον κομμουνισμό. Οι πράξεις του δασκάλου και των διωκτών του δίνουν ένα ξεκάθαρο ηθικό πλεονέκτημα στον πρώτο. Τέλος, η βία και η εν ψυχρώ δολοφονία του παραπέμπουν στη «Λευκή Τρομοκρατία» που υπέστησαν οι κομμουνιστές από τους εθνικόφρονες αντιπάλους τους, παρακρατικές οργανώσεις της άκρας Δεξιάς και τη χωροφυλακή όχι μόνο στους χώρους εξορίας, αλλά σε κάθε γωνιά της Ελλάδας.³²⁹

Οι σκηνές στο αστικό περιβάλλον είναι ακραίες, αλλά φανερώνουν ότι οι κομμουνιστές βρίσκονται σε διαρκή κίνδυνο και αναγκάζονται να κρύβονται. Ο Απόστολος συμβολίζει τη σκληρή και ανοικτίρμονα στάση του δεξιού παρακράτους³³⁰ που επιδιώκει την εξόντωση των αριστερών. Δεν διστάζει να σκοτώσει χωρίς καμιά αναστολή μια αθώα γυναίκα λόγω των πολιτικών της φρονημάτων. Οι περιγραφές των κομμουνιστών για την τρομοκρατία που επιβάλλουν ο «χωροφύλακας και ο ταγματσαφάλης» και τις διώξεις και εκτελέσεις των αριστερών αποτυπώνουν τον κατασταλτικό μηχανισμό με τον οποίο επιδιώκεται η εδραίωση της κυριαρχίας των δεξιών και η εξόντωση των αντιπάλων τους. Τα λόγια του κατηγορού στο στρατοδικείο παραπέμπουν στον αντικομμουνισμό της μετεμφυλιακής περιόδου. Οι κομμουνιστές

³²⁹ Λάμπρος Σταυρόπουλος, «Ήταν αναπόφευκτος ο εμφύλιος πόλεμος; Εικόνες και μνήμες της αναμέτρησης 1946-1949 μέσα από τη διαχρονική «ματιά» της κομμουνιστικής Αριστεράς», *Το Βήμα*, 28.10.2007, <https://bit.ly/3I8HujK> (πρόσβαση 01/01/2023).

³³⁰ Γεώργιος Κατηφόρης, *Η νομοθεσία των βαρβάρων: δοκίμια* (Αθήνα: Θεμέλιο, 1975), 47-48.

σύμφωνα με τον κατηγορο αποτελούν «γάγγραινα», η οποία εξαπλώνεται γρήγορα, πλήττει και εκφυλίζει τον ελληνικό λαό. Για τον λόγο αυτό πρέπει να αποκοπεί. Ως λύση προτείνεται η «εσχάτη των ποινών». Τέλος, η εν ψυχρώ δολοφονία του συνηγόρου υπεράσπισης έξω από το δικαστήριο αλλά και η προκλητική είσοδος και επίδειξη των όπλων από τον Απόστολο και τους ακόλουθούς του στη συγκέντρωση της ΕΠΕΚ εντάσσεται στο κλίμα τρομοκρατίας όχι μόνο όσων ανήκαν στον χώρο της Αριστεράς αλλά και όσων τυχόν τους υποστήριζαν ή έρχονταν σε επαφή μαζί τους. Στόχος ήταν η απομόνωση των αριστερών, ο αποκλεισμός τους από κάθε πλευρά της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής ζωής.

Κατά τα μετεμφυλιακά χρόνια με την υποστήριξη των Αμερικανών, του στρατού και των Σωμάτων Ασφαλείας συγκροτήθηκε ένας ισχυρός κατασταλτικός μηχανισμός με στόχο την εδραίωση της κυριαρχίας των νικητών και της εξόντωσης των κομμουνιστών. Παρά το γεγονός ότι ο Εμφύλιος είχε λήξει από τον Αύγουστο του 1949, σε μεγάλο μέρος της χώρας επικρατούσε ο στρατιωτικός νόμος. Επικράτησε ένα διπλό θεσμικό σύστημα, στο οποίο συνυπήρχαν το επίσημο Σύνταγμα και το «παρασύνταγμα»³³¹ με σαφείς απολυταρχικές τάσεις»,³³² το οποίο τοποθετούσε τον χώρο της Αριστεράς στο περιθώριο της κοινωνικής και πολιτικής ζωής.³³³

Οι αριστεροί θεωρήθηκαν εχθροί της πατρίδας και αντίθετοι στην ιδεολογία της εθνικοφροσύνης, που αποτέλεσε την κυρίαρχη ιδεολογία του δεξιού κράτους³³⁴ και συνδύαζε στοιχεία του παραδοσιακού εθνικισμού και των συντηρητικών, παραδοσιακών αξιών μαζί με τον αντικομμουνιστικό λόγο.³³⁵ Βασίστηκε στο τρίπτυχο «πατρίς, θρησκεία, οικογένεια», υιοθετώντας στοιχεία από τον εθνικισμό, τον πολιτικό συντηρητισμό και τη νομιμοφροσύνη προς το βασιλιά.³³⁶ Κατά την περίοδο αυτή ταυτίστηκε με την ιδεολογική, πολιτική και κοινωνική εξαφάνιση των κομμουνιστών. Οι εθνικόφρονες παρουσιάζονταν ως αποκλειστικοί εγγυητές του έθνους που κινδύνευε από τον κομμουνισμό τόσο στο εξωτερικό - τους «Σλάβους» και τους

³³¹ Γιάννης Βούλγαρης, *Η μεταπολιτευτική Ελλάδα...*, ό.π., 41-42.

³³² Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση...*, ό.π., 173-190.

³³³ Αθανάσιος Αγγελίδης, «Ο Εμφύλιος πόλεμος στην ιστοριογραφία: το αφιέρωμα στην εφημερίδα 'Η Αυγή'», στο Τζαγκαρουλάκη Χρύσα (επιμ.), *Επετηρίδα 2015-2016, ΠΜΣ Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας* (Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2016), 10.

³³⁴ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Η πρόσληψη της Αριστεράς από τους αντιπάλους της, 1949-1967: Παρατηρήσεις για τη λειτουργία του ελληνικού αντικομμουνισμού», στο Γρηγόρης Ψαλλίδας (επιμ.), *Γρηγόρης Φαράκος: Διαδρομές στην Ιστορία* (Κέρκυρα: Ιόνιο Πανεπιστήμιο, 2011), 157-167.

³³⁵ Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Από το λαό των νομιμοφρόνων...*, ό.π., 209-213

³³⁶ Αγγελος Ελεφάντης, «Εθνικοφροσύνη: η ιδεολογία του τρόμου και της ενοχοποίησης», στο *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)* (Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1994), 648-650.

«Βούλγαρους» - όσο και στο εσωτερικό της χώρας.³³⁷ Για την πραγματοποίηση των στόχων αυτών επιστράτευσαν συλλόγους, ενώσεις, οργανώσεις, συλλογικότητες και τοπικούς φορείς σε τέτοια έκταση, ώστε να αποτελεί «η εθνικοφροσύνη το κυρίαρχο και ουσιαστικά νομιμοποιημένο, πεδίο κοινωνικής δράσης».³³⁸ Έτσι, «η πολιτική, το κράτος, η νομοθεσία, η ερμηνεία του Συντάγματος και η διοικητική πρακτική εμφορούνταν και έδιναν υλική υπόσταση στην ιδεολογία της εθνικοφροσύνης». Επρόκειτο για το κράτος της Δεξιάς, το «κράτος της εθνικής ιδέας»,³³⁹ που κυριάρχησε στη μετεμφυλιακή Ελλάδα.³⁴⁰

Στην ύπαιθρο ένοπλες κρατικές και παρακρατικές ομάδες λεηλατούσαν και εκβίαζαν τους πολίτες. Τα Τάγματα Ασφαλείας, η Χωροφυλακή και η Αστυνομία Πόλεων προέβαιναν σε κατάχρηση εξουσίας και εκφοβισμούς, διώκοντας σε κάθε ευκαιρία τους αριστερούς,³⁴¹ που αντιμετωπίζονταν σαν «πράκτορες ξένων δυνάμεων και κατά συνέπεια έθεταν τον εαυτό τους έξω από την εθνική κοινότητα».³⁴² Κάθε απόκλιση από την επικρατούσα γραμμή θεωρούνταν διολίσθηση προς τον κομμουνισμό.³⁴³ Η θανατική ποινή παραπέμπει στις δεκάδες χιλιάδες καταδίκες των κομμουνιστών από έκτακτα στρατοδικεία κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου και κατά τα μετεμφυλιακά χρόνια.³⁴⁴ Ο Πολυμέρης Βόγλης υπολογίζει ότι περίπου 36.920 άνδρες και γυναίκες δικάστηκαν από έκτακτα στρατοδικεία, 8.000 από αυτούς καταδικάστηκαν σε θάνατο και τουλάχιστον 3.500 οδηγήθηκαν στο εκτελεστικό απόσπασμα.³⁴⁵

Συνακόλουθα, με τις παραπάνω σκηνές ο σκηνοθέτης επιχειρεί να μεταφέρει τη δεινή οικονομική κατάσταση του λαού και το αντικομμουνιστικό κλίμα που επικρατούσε στην Ελλάδα του 1950. Ο λαός παρουσιάζεται να στενάζει κάτω από τη φτώχεια, την πείνα και την ανεργία. Ο χώρος της Αριστεράς υφίσταται τη λεγόμενη «Λευκή Τρομοκρατία», σωματική και ψυχολογική βία, καταδίκες για τις ιδέες του τόσο σε χώρους εξορίας, όπως είναι η Μακρόνησος, όσο και στην επαρχία, τις πόλεις και τα

³³⁷ Βασίλης Γούναρης, *Εγνωσμένων κοινωνικών φρονημάτων. Κοινωνικές και άλλες όψεις του αντικομμουνισμού στη Μακεδονία του εμφυλίου πολέμου* (Αθήνα: Επίκεντρο, 2005), 57-59.

³³⁸ Στρατής Μπουρνάζος, «Το κράτος των εθνικοφρόνων: αντικομμουνιστικός λόγος και πρακτικές», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα*, τόμος Δ2' (Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2009), 12, 22-34

³³⁹ Γιάννης Ζ. Δρόσος, *Δοκίμιο ελληνικής συνταγματικής ιστορίας* (Αθήνα: Σάκκουλας, 1996), 389 κ.ε.

³⁴⁰ Γιάννης Βούλγαρης, *Η μεταπολιτευτική Ελλάδα...*, ό.π., 52-53.

³⁴¹ Μιχάλης Λυμπεράτος, *Μετά τον εμφύλιο* (Αθήνα: Νότιος Άνεμος, 2015), 62-64.

³⁴² Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση...*, ό.π., 522.

³⁴³ Σωτήρης Ριζάς, *Η ελληνική πολιτική μετά τον Εμφύλιο...*, ό.π., 35.

³⁴⁴ Tony Judt, *Post-war: A History of Europe Since 1945* (London: Vintage 2005), 42.

³⁴⁵ Πολυμέρης Βόγλης, *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας...*, ό.π., 93, 228-230.

στρατοδικεΐα. Το μετεμφυλιακό καθεστώς εφαρμόζε τους νόμους για τους «εθνικόφρονες» και τους παραβίαζε κατά βούληση για τους αντιφρονούντες.³⁴⁶ Οι νόμοι που εφαρμόστηκαν κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου αλλά και κατά τα μετεμφυλιακά χρόνια ποινικοποίησαν την πολιτική ζωή και απέκλεισαν πολιτικά τον χώρο της Αριστεράς. Ο πολιτικός αποκλεισμός προκάλεσε στέρηση των πολιτικών δικαιωμάτων με βάση τα πολιτικά φρονήματα και τον διαχωρισμό των πολιτών σε εθνικόφρονες και μη εθνικόφρονες πολίτες β' κατηγορίας.³⁴⁷

Η οπτική αυτή της ταινίας συνδέεται και με την Ελλάδα της Μεταπολίτευσης. Στο οικονομικό πεδίο στη δεκαετία του 1970 η χώρα βίωνε τις συνέπειες των δύο πετρελαϊκών κρίσεων. Επικράτησε μια περίοδος στασιμοπληθωρισμού, αύξησης της ανεργίας και ύφεσης και η κατάσταση της ελληνικής οικονομίας προκαλούσε έντονη ανησυχία. Επίσης, υπήρχαν ακόμη μεγάλες οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες και τα ποσοστά φτώχειας ήταν πολύ υψηλά, με αποτέλεσμα ο ελληνικός λαός να αδυνατεί να αντέξει νέα μέτρα λιτότητας. Τα ασθενέστερα στρώματα απαιτούσαν καλύτερες αμοιβές και βελτίωση του βιοτικού τους επιπέδου μέσω των δυναμικών κινητοποιήσεών τους, με αποτέλεσμα οι κυβερνήσεις του Κωνσταντίνου Καραμανλή να προβούν σε μισθολογικές αυξήσεις, για να περιορίσουν τα ποσοστά φτώχειας του ελληνικού λαού. Οι μεγάλες αλλαγές στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων δημιουργούσαν την προσδοκία και την επιθυμία βελτίωσης της ζωής των ανθρώπων. Στις αρχές της δεκαετίας του '80, όταν προβλήθηκε το «Γαρύφαλλο», αν και η οικονομική κατάσταση του ελληνικού λαού είχε βελτιωθεί, απείχε ακόμη πολύ από την αντίστοιχη στις ανεπτυγμένες χώρες της Δύσης. Σημαντικό ποσοστό του πληθυσμού αντιμετώπιζε οικονομικές δυσκολίες και το βιοτικό επίπεδο παρέμενε χαμηλό. Έτσι, οι θεατές της ταινίας, με τη βοήθεια και της συλλογικής και επικοινωνιακής μνήμης,³⁴⁸ μπορούσαν να κατανοήσουν και να ταυτιστούν με την εξαθλίωση της μετεμφυλιακής Ελλάδας.

Στο πολιτικό πεδίο, μετά την πτώση της Δικτατορίας των Συνταγματαρχών, την αποκατάσταση της δημοκρατίας και τη νομιμοποίηση των αριστερών οργανώσεων από τον Κωνσταντίνο Καραμανλή, ο χώρος της Αριστεράς βρήκε ύστερα από δεκαετίες περιθωριοποίησης και σιωπής ελεύθερο πεδίο, για να εκφράσει τη δική του οπτική για

³⁴⁶ Γιάννης Βούλγαρης, *Η μεταπολιτευτική Ελλάδα...*, ό.π., 46.

³⁴⁷ Βασιλική Λάζου, «Κρατική βία και πολιτικός αποκλεισμός...», ό.π., 51.

³⁴⁸ Για τη μνήμη βλ. Jan Assmann, *Η πολιτισμική μνήμη – Γραφή, Ανάμνηση και Πολιτική Ταυτότητα στους πρώιμους ανώτερους πολιτισμούς* (Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2017).

την ιστορία. Για πρώτη φορά παρουσιάζοταν ένα διαφορετικό αφήγημα για τον Εμφύλιο και τα μετεμφυλιακά χρόνια, το οποίο ανέτρεψε την οπτική της Δεξιάς, που κυριάρχησε κατά την μεταπολεμική περίοδο. Πλέον υπήρχε πρόσφορο έδαφος για να γίνει λόγος για τη «Λευκή Τρομοκρατία», τις εκτελέσεις, τα στρατοδικεία, τις φυλακίσεις, τις εξορίες, τις δηλώσεις μετανοίας και τις διώξεις των κομμουνιστών. Η ταινία για τον Νίκο Μπελογιάννη μεταφέρει το νέο αφήγημα που κυριάρχησε κατά τη Μεταπολίτευση. Πρόκειται ακριβώς για αυτό που πολύ εύστοχα δήλωσε σε συνέντευξή του ο ίδιος ο πρωταγωνιστής της ταινίας, ο Φοίβος Γκικόπουλος, με τη φράση «την ταινία την ήθελε η εποχή».³⁴⁹

Η διαίρεση Δεξιά – Αριστερά, Δεξιά - Αντιδεξιά

Σε ολόκληρη την ταινία υπονοείται η πολιτική και ιδεολογική σύγκρουση ανάμεσα στον χώρο της Δεξιάς και της Αριστεράς, η οποία ξεκίνησε πριν το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και δίχασε τον ελληνικό λαό κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου και κατά τα μετεμφυλιακά χρόνια.

Στον έναν πόλο βρέθηκε η Δεξιά, το στρατόπεδο των νικητών του Εμφυλίου, οι αστικές δυνάμεις, οι εθνικόφρονες και οι συντηρητικοί. Η πλευρά αυτή, η οποία ήταν σε ξεκάθαρη θέση ισχύος, είχε την υποστήριξη του βασιλιά, των ενόπλων δυνάμεων και των Αμερικανών. Στόχος της ήταν να επιβάλει την ιδεολογία της, την εθνικοφροσύνη, το δικό της σύστημα αντιλήψεων σχετικά με τη δημοκρατία, την κοινωνική δικαιοσύνη και το πολιτικό σύστημα. Έτσι, δημιούργησε το «κράτος της Δεξιάς» διώκοντας και αποκλείοντας τους αντιπάλους της, τους κομμουνιστές, από την πολιτική, οικονομική και κοινωνική ζωή.

Από τις πρώτες σκηνές της ταινίας οι νικητές παρουσιάζονται να διώκουν, να βασανίζουν, να εκτελούν εν ψυχρώ και να προσπαθούν να εξοντώσουν με κάθε τρόπο τους αριστερούς. Τα βασανιστήρια στη Μακρόνησο, οι ανακρίσεις, οι συνθήκες στη φυλακή, οι δολοφονίες στην αστική και επαρχιακή Ελλάδα και τα στρατοδικεία που καταδικάζουν τους κομμουνιστές παρουσιάζουν τη σκληρή και απάνθρωπη στάση του δεξιού καθεστώτος και του παρακράτους. Μάλιστα, για όλα τα παραπάνω έχουν στη διάθεσή τους την υλικοτεχνική, οικονομική και πολιτική υποστήριξη των ΗΠΑ αλλά και των Σωμάτων Ασφαλείας. Έτσι, δημιουργούν, όπως είδαμε, έναν πανίσχυρο κατασταλτικό μηχανισμό που παρακολουθεί, συλλαμβάνει και καταπιέζει τους αντιπάλους και όσους συνδέονται μαζί τους, προκειμένου να τους απομακρύνουν από

³⁴⁹ Γιάννης Ζουμπουλάκης, «Φοίβος Γκικόπουλος...», *ό.π.*

την αριστερή επιρροή. Πρόκειται για μια άνιση μάχη απέναντι σε έναν αντίπαλο ο οποίος είναι ήδη ηττημένος και σε δεινή θέση.

Σε αρκετές σκηνές της ταινίας αποτυπώνεται και η διαφθορά των στελεχών της Δεξιάς, προκαλώντας την αντιπάθεια των θεατών. Έτσι, προκειμένου να αναδειχθεί ο κίνδυνος από τη δράση των κομμουνιστικών οργανώσεων, να ενταθούν οι διώξεις εναντίον τους και να εγκαταλειφθούν τα σχέδια ειρήνευσης και επιείκειας, αποφασίζεται να κυκλοφορήσουν αφίσες με βάση το παλιότερο σύνθημα του ΚΚΕ «κρατάτε τα όπλα παρά πόδα». Πρόκειται για ξεκάθαρη προβοκάτσια με στόχο μια νέα επίθεση στον χώρο της Αριστεράς. Την εκτύπωση και κυκλοφορία τους αναλαμβάνουν πρόσωπα του δεξιού παρακράτους που κινούνται σε κακόφημα μπαρ, με μεθυσμένους άντρες και εκδιδόμενες κοπέλες, και χαρτοπαικτικές λέσχες, όπως ο Απόστολος που κατά τη διάρκεια της Κατοχής ήταν συνεργάτης των Γερμανών. Κρατώντας μια φωτογραφία του με έναν Γερμανό στρατιωτικό επαίρεται μπροστά στην παρέα του για τον φόβο που προκαλούσαν στους αντιστασιακούς: «Ο Χανς με είχε το δεξί του χέρι. Όταν κατεβαίναμε τα υπόγεια της Μέρλιν, έτρεμε ο τόπος. Ξέρναγαν το γάλα της μάνας τους όσοι έπεφταν στα χέρια μας».

Οι σκηνές παραπέμπουν στις παράνομες μεθόδους που χρησιμοποιούσε το παρακράτος εναντίον των κομμουνιστών αλλά και στις σχέσεις του δεξιού κράτους με τους δωσίλογους και τους συνεργάτες των Γερμανών. Επιπρόσθετα, η σύνδεση με χώρους στους οποίους κυριαρχεί η ανηθικότητα και οι παράνομες δραστηριότητες αφαιρεί κάθε ηθικό έρεισμα από το δεξιό στρατόπεδο. Ο Απόστολος καυχείται με κυνικότητα για τη συνεργασία του με τους Γερμανούς και τον βασανισμό των συμπατριωτών του.

Εδώ πρέπει να προστεθούν οι δύο δίκες του Μπελογιάννη και των συντρόφων του. Η μεθόδευση και ο τρόπος διεξαγωγής τους φανερώνουν ότι οι αποφάσεις είναι προειλημμένες. Σε καμία από τις δύο δεν αποδεικνύεται η συμμετοχή των κατηγορούμενων σε κάποια αξιόποινη πράξη. Καταδικάζονται σε θάνατο για την κομμουνιστική ιδεολογία τους. Ακόμη και η διαδικασία των εκτελέσεων γίνεται με σκαιές μεθοδεύσεις, κρυφά, μέσα στη νύχτα, υπό τον φόβο της λαϊκής αντίδρασης και κατακραυγής.

Στον αντίθετο πόλο τοποθετείται ο χώρος της Αριστεράς, ο οποίος έχει ποινικοποιηθεί και τα μέλη της διώκονται για τις ιδέες και τις πεποιθήσεις τους. Η ζωή τους, όπως παρουσιάζεται στην ταινία, κυριαρχείται από τον φόβο και τον διαρκή

κίνδυνο να συλληφθούν και να οδηγηθούν στη φυλακή, την εξορία και το εκτελεστικό απόσπασμα.

Τα στελέχη του ΚΚΕ αναγκάζονται να κρύβονται στα σπίτια των συντρόφων τους. Χαρακτηριστική είναι η σκηνή στην οποία ο Κούλης Ζαμπαθάς (Κώστας Καζάκος) ανακοινώνει στη σύζυγό του (Αιμιλία Υψηλάντη) ότι ο Πλουμπίδης, τον οποίο φιλοξενεί, θα φύγει από το σπίτι. Η γυναίκα του με ανακούφιση δηλώνει ότι «αυτός ο άνθρωπος έχει μπει στην ψυχή μας. Θα μας λείψει πολύ», αλλά στη συνέχεια προσθέτει: «αλλά να τώρα θα μπορεί να έρχεται ένας άνθρωπος στο σπίτι, να πάμε και εμείς κάπου». Ωστόσο, ο Κούλης απαντά ότι τον παρακάλεσαν να μείνει στο σπίτι τους ο Μπελογιάννης. Η διάθεση της γυναίκας αλλάζει αμέσως. Το πρόσωπό της σκοτεινιάζει και ακολουθεί ένας μονόλογος που αποτυπώνει την ψυχική της κατάσταση: «Όχι! Δεν αντέχω άλλο. Κάθε φορά που χτυπά η πόρτα κόβεται η μισή μου ζωή. Θαφτήκαμε ένα χρόνο εδώ μέσα. Ούτε φυλακισμένοι να είμαστε. Και με τον θάνατο πάνω από τα κεφάλια μας. Τρέμω για το παιδί». Ο Κούλης της απαντά: «πρέπει να μείνει». Εκείνη σχεδόν δακρυσμένη κουνά το κεφάλι συγκαταβατικά.

Η σκηνή αποτυπώνει τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι αριστεροί στις αρχές της δεκαετίας του 1950. Οι διώξεις τους αναγκάζουν να ζουν κρυμμένοι πίσω από κλειδωμένες πόρτες. Ζουν σαν παράνομοι με τον φόβο της σύλληψης και της τιμωρίας. Η απόγνωση της συζύγου του Κούλη αποτυπώνεται στα λόγια της. Στερούνται τη κοινωνική ζωή. Αδυνατούν να έχουν επισκέπτες στο σπίτι τους. Δεν μπορούν και οι ίδιοι να επισκεφτούν κάποιον. Βιώνουν τη διαρκή αγωνία για την τύχη του παιδιού τους. Οι θυσίες αυτές αποτελούν το τίμημα για την ιδεολογία τους. Ο Κούλης δεν είναι αδιάφορος απέναντι στα λόγια της συντρόφου του. Δεν αντιδρά ούτε διαφωνεί μαζί της. Ωστόσο, πάνω από την οικογενειακή τους ασφάλεια και ευτυχία τοποθετεί αυτό που συναισθάνεται σαν χρέος. Το δεοντολογικό «πρέπει» που συνοδεύει τη βουλευτική πρόταση «να μείνει» αποτυπώνει την ευθύνη που νιώθει να συνεισφέρει ο ίδιος και η οικογένειά του το δικό τους μερίδιο – με θυσίες και κινδύνους - σε αυτό που αντιλαμβάνεται ως συλλογικό αγώνα.

Επιπρόσθετα, ο Νίκος Μπελογιάννης φτάνει στην Ελλάδα με το ψευδώνυμο Ερρίκος Πανός. Οι συναντήσεις με τους συντρόφους του στην Αθήνα πραγματοποιούνται υπό άκρα μυστικότητα. Κατά τη διάρκεια μίας από αυτές γίνεται έφοδος στη γειτονιά από τα Σώματα Ασφαλείας. Η Μαρία που εκτελεί χρέη «τσιλιαδόρου» στον δρόμο τρέχει και τους ειδοποιεί έντρομη αναφωνώντας «μπλόκο». Ακολουθούν στιγμές αγωνίας. Οι σύντροφοι περιμένουν με αγωνία τη σύλληψή τους.

Σε λίγο ανοίγει η πόρτα και ένας από τους συντρόφους τους τους ενημερώνει ότι συνέλαβαν τις «συντρόφισσες που μένουνε δίπλα».

Η έφοδος στη γειτονιά φανερώνει ότι τα Σώματα Ασφαλείας παρακολουθούν την περιοχή και καταγράφουν τις κινήσεις των κομμουνιστών. Ουσιαστικά, είναι πια θέμα χρόνου να ανακαλύψουν και να συλλάβουν και τους ίδιους. Οι αριστεροί παρουσιάζονται να αντιμετωπίζουν την αγωνία της σύλληψης και των επακόλουθών της μέσα από την αλληλοϋποστήριξη και την αλληλεγγύη. Απέναντι στην αυθαιρεσία και τους διωγμούς του καθεστώτος παρουσιάζονται ενωμένοι, υπομονετικοί, πιστοί στην ιδεολογία και τον αγώνα τους.

Παρόμοια χαρίσματα επιδεικνύει ο Μπελογιάννης και η σύντροφός του Έλλη Παππά μετά τη σύλληψή τους. Τοποθετούνται στην απομόνωση για οκτώ μήνες. Ο ήρωας βρίσκει το ψυχικό σθένος όχι μόνο να υπομείνει τη δύσκολη δοκιμασία που βιώνει αλλά και να ενθαρρύνει τη σύντρόφό του, η οποία είναι έγκυος, μέσα από τα μηνύματα που της στέλνει. Της ζητά να βρει την «ομορφιά του κόσμου» ακόμη και μέσα στο κελί της. Ο διευθυντής της Ασφάλειας και ο υπάλληλος της πρεσβείας των ΗΠΑ Ντρίσκολ προσπαθούν να κάμψουν το φρόνημά τους. Πρώτα επισκέπτονται την Έλλη. Ο Ντρίσκολ τη ρωτά αν σκοπεύει να γεννήσει το παιδί της στη φυλακή. Της προτείνει να βρουν μια λύση, αλλά η απάντησή της είναι αρνητική: «Με τους κατακτητές της πατρίδας μου δεν έκανα ποτέ διάλογο. Τους πολεμούσα». Έπειτα, πηγαίνουν στο κελί του Μπελογιάννη. Ο ήρωας φαίνεται πολύ ταλαιπωρημένος. Ωστόσο, μόλις τους βλέπει σηκώνεται με θάρρος και χαμογελά με αυτοπεποίθηση. Οι άντρες αντικρίζοντάς τον καταλαβαίνουν ότι δεν υπάρχει καμιά διάθεση μεταστροφής και αποχωρούν.

Το ηθικό πλεονέκτημα της Αριστεράς γίνεται φανερό και κατά τη διάρκεια των δύο δικών. Ο Μπελογιάννης και οι σύντροφοί του μένουν πιστοί στις ιδέες τους μέχρι το τέλος. Οι απολογίες της Έλλης Παππά, του Τάκη Λαζαρίδη και του Νίκου Μπελογιάννη στο στρατοδικείο φανερώνουν από τη μια μεριά τις μεθοδεύσεις του δεξιού καθεστώτος και από την άλλη την προσήλωση των αριστερών στις ιδέες τους.

Τα λόγια της Έλλης Παππά είναι χαρακτηριστικά: «Εγώ και οι σύντροφοί μου δικαζόμαστε όχι για συγκεκριμένες πράξεις αλλά για τις ιδέες μας. Ρητά και κατηγορηματικά μου εδήλωσαν ότι θα με άφηναν ελεύθερη, αν απαρνιόμουν τις ιδέες μου. Τι άλλη απόδειξη ότι η δίωξή μου δεν αφορά πράξεις, αλλά ιδέες; Δικαζόμαστε, γιατί αγαπάμε την Ελλάδα μας και αγωνιζόμαστε να βγει από την υποδούλωση που έχει περιέλθει από την Κατοχή και εδώ. Πρώτα στον αγγλικό και τώρα στον

αμερικάνικο ζυγό. Αισθήματα ντροπής με συγκλόνισαν, όταν ήρθε ο Τζορτζ Ντρίσκολ στο κελί της ασφάλειας να με ανακρίνει. Ντροπή! Για την ταπείνωση στην οποία υποβάλλουν τη χώρα μας οι Αμερικάνοι, ποδοπατώντας κάθε έννοια ελευθερίας και ανεξαρτησίας. Η ζωή μας, εμένα και των συντρόφων μου, ήταν ένας διαρκής αγώνας για τη λευτεριά και την ανεξαρτησία της πατρίδας μας. Για ένα καλύτερο αύριο του λαού μας». Κλείνοντας, προσθέτει: «Θα ήθελα ακόμη να πω δυο λόγια για τη δήλωση του κυρίου πρωθυπουργού πως δεν θα εκτελεστούν μητέρες ανηλίκων τέκνων: Φοβάται ο κύριος Πλαστήρας πως θα προσβληθεί το αίσθημα του λαού με τον θάνατο μιας μητέρας και δεν φοβάται που θα εκτελεστούν άδικα οι σύντροφοί μου; Δεν φοβάται τι θα νιώσει αυτός ο λαός που του υποσχέθηκε ειρήνευση και λήθη και θα του προσφέρει ξανά αίμα και δάκρυα; Όχι! Δεν δέχομαι τη θλιβερή αυτή εξαίρεση. Θα συμμεριστώ την τύχη των συντρόφων μου».³⁵⁰

Η πρωταγωνίστρια παρουσιάζεται γεμάτη θάρρος και αυτοπεποίθηση. Κερδίζει με τα παθιασμένα και περήφανα λόγια της την εκτίμηση και τον θαυμασμό των θεατών. Υποστηρίζει ότι οι κατηγορούμενοι δικάζονται για τις ιδέες και όχι για τις πράξεις τους, θέτοντας ένα ξεκάθαρο ζήτημα δημοκρατίας. Αποκαλύπτει και διαμαρτύρεται για την αμερικανική παρέμβαση στη χώρα. Τέλος, με αυτοθυσία παραμερίζει τον ρόλο της ως μητέρα, προτάσσοντας τον ρόλο ενός ανθρώπου που αγωνίζεται για την πατρίδα και τον λαό του. Ανασκευάζει τις προσπάθειες να παρουσιαστεί αυτή και οι σύντροφοί της ως προδότες. Ζητά να οδηγηθεί και αυτή στο εκτελεστικό απόσπασμα και να μην εξαιρεθεί. Ο πύρινος λόγος της προκαλεί τον θαυμασμό του συντρόφου της που την κοιτάζει με περηφάνεια.

Ο Τάκης Λαζαρίδης αναφέρεται στην καταδίκη του πατέρα του στην ίδια αίθουσα από ένα γερμανικό στρατοδικείο, επειδή αγωνίστηκε για την ελευθερία της πατρίδας του, αλλά και της μητέρας του που καταδικάστηκε σε ισόβια, επειδή πολέμησε τους Βούλγαρους κατακτητές. Παρατηρεί ότι τώρα ήρθε η δική του σειρά. Υποστηρίζει ότι κατηγορείται ως προδότης της πατρίδας του, αλλά η αλήθεια είναι ότι θα πεθάνει για τους ίδιους λόγους που πέθανε ο πατέρας του. Όταν ο Γεώργιος Παπαδόπουλος τον χαρακτηρίζει «προδότη της πατρίδος» ο Λαζαρίδης ανταπαντά ότι

³⁵⁰ «Για την Έλλη Παππά», *Τα κατά Μάρκον*, 06.11.2009, <https://bit.ly/3Qbzen5> (πρόσβαση 01/01/2023).

είναι «ένας Έλληνας πατριώτης που αγωνίστηκε να φύγουν οι ξένοι από τον τόπο του. Αυτή είναι η αλήθεια και για αυτή θα πεθάνω».³⁵¹

Η απολογία του νεαρού αριστερού συγκινεί με τις αναφορές στις θυσίες των μελών της οικογένειάς του που αγωνίστηκαν για την απελευθέρωση της Ελλάδας από τους κατακτητές. Η αναφορά στην καταδίκη του πατέρα του στην ίδια αίθουσα από τους Γερμανούς αλλά και της μητέρας του από τους Βούλγαρους, δημιουργεί μια ξεκάθαρη αναλογία ανάμεσα στους κατακτητές και τη Δεξιά. Τοποθετεί τους κατακτητές και το δεξιό κράτος στη μια πλευρά και τον χώρο των αριστερών αγωνιστών στην άλλη. Η αντίθεση ανάμεσα στη Δεξιά και την Αριστερά αποτυπώνεται και στον διάλογο του Λαζαρίδη με τον Γεώργιο Παπαδόπουλο. Στα λόγια τους παρουσιάζονται οι δύο εκ διαμέτρου αντίθετες οπτικές γωνίες. Για το δεξιό στρατόπεδο ο κομμουνισμός ισοδυναμεί με προδοσία της πατρίδας. Για τον χώρο της Αριστεράς αποτελεί πατριωτική πράξη και αγώνα για την απαλλαγή από την αμερικανική εξάρτηση.

Το ηθικό πλεονέκτημα της Αριστεράς αποτυπώνεται στην ταινία και από την επιστολή Πλουμπίδη.³⁵² Το ηγετικό στέλεχος του ΚΚΕ μετά την καταδίκη του Μπελογιάννη σε θάνατο αποστέλλει επιστολή στην οποία αναλαμβάνει την ευθύνη για τον παράνομο μηχανισμό του ΚΚΕ και υπόσχεται να παραδοθεί στις αρχές, εάν αλλάξει η καταδικαστική απόφαση. Πρόκειται για μια κίνηση αυτοθυσίας η οποία αναδεικνύει το ηθικό βάρος τόσο του ίδιου όσο και της παράταξης που εκπροσωπεί. Η απήγηση της πράξης του στον κόσμο είναι άμεση. Χαρακτηριστικός είναι ο διάλογος στην ταινία ανάμεσα σε πολίτες που σχολιάζουν την επικαιρότητα. Ο πρώτος αναφέρει: «Αγωνιστές σαν τον Μπελογιάννη και τον Πλουμπίδη ανεβάζουν τον άνθρωπο ψηλά». Ο δεύτερος απαντά: «Εμένα ο κομμουνισμός δεν μου αρέσει, αλλά αυτοί οι δυο έχουν μεγάλο ηθικό ανάστημα. Εγώ τους βάζω στην ίδια μοίρα με τους μάρτυρες της χριστιανοσύνης». Τα λόγια των δύο αντρών και ιδιαίτερα του δεύτερου, ο οποίος ξεκάθαρα δηλώνει ότι δεν τον εκφράζει η κομμουνιστική ιδεολογία, φανερώνουν την απήγηση που έχουν ο Μπελογιάννης και ο Πλουμπίδης στις λαϊκές μάζες. Μάλιστα, η άρνηση του Μπελογιάννη να δεχτεί τη θυσία του συντρόφου του εξυψώνει ακόμη περισσότερο τον ήρωα και μεγαλώνει το ηθικό χάσμα μεταξύ Αριστεράς και Δεξιάς.

³⁵¹ «Ο άνθρωπος με το γαρύφαλλο (1980) Ν. Τζίμας», *cineguerracivil*, 13.10.2010, <https://bit.ly/3i25DQw> (πρόσβαση 01/01/2023).

³⁵² Πότης Παρασκευόπουλος, *Ποιος σκότωσε τον Μπελογιάννη. Η δικαστική συνέχεια του εμφυλίου πολέμου* (Αθήνα: Ιστορία και Πολιτική, 1976), 124.

Η αντίθεση αυτή, η οποία κυριαρχεί στο «Γαρύφαλλο» συνδέεται με τη συγκυρία της πρώιμης Μεταπολίτευσης. Στην Ελλάδα εξακολουθούσε να κυριαρχεί το δίπολο Δεξιά - Αριστερά. Από τη μια πλευρά βρισκόταν ο δεξιός πόλος του καπιταλιστικού κεφαλαίου της Δύσης. Στην άλλη εκτός από τους αριστερούς τάχθηκαν και οι κεντρικές πολιτικές δυνάμεις που επίσης είχαν βρεθεί στο περιθώριο. Έτσι, η διαίρεση Δεξιά - Αριστερά μετασχηματίστηκε σε Δεξιά - Αντιδεξιά. Καθώς η πρώτη ταυτίστηκε με τους Αμερικανούς, τις διαρκείς παρεμβάσεις τους στα εσωτερικά της Ελλάδας, την «κατοχή» της χώρας, τη Δικτατορία και την εισβολή στην Κύπρο, ο Κωνσταντίνος Καραμανλής και η ΝΔ επέλεξαν να κρατήσουν αποστάσεις από τη Δεξιά και την αντικομμουνιστική ρητορική. Από την άλλη πλευρά, ο Ανδρέας Παπανδρέου πρόβαλε με κάθε μέσο την αντιδεξιά ιδεολογία του ΠΑΣΟΚ και αξιοποίησε όσο κανείς άλλος το δίπολο Δεξιά – Αντιδεξιά. Έτσι, άσκησε δριμεία κριτική στη Δεξιά συνδέοντάς την με τους προδότες, τους δωσίλογους, τους ταγματσαφάιτες, τους σφαγείς του Πολυτεχνείου και τους προδότες της Κύπρου. Ταυτόχρονα, διακήρυττε τη σχέση του με την Εθνική Αντίσταση και το ΕΑΜ, προσελκύοντας όχι μόνο τους ψηφοφόρους της Αριστεράς αλλά και όσους είχαν αδικηθεί από το αντίπαλο στρατόπεδο.

Στο «Γαρύφαλλο» αποτυπώνεται ξεκάθαρα αυτός ο διπολισμός. Παρουσιάζεται η Δεξιά ως υπεύθυνη για το καταπιεστικό καθεστώς, τις διώξεις και τον αποκλεισμό των αντιπάλων της στη μετεμφυλιακή Ελλάδα. Από την άλλη πλευρά, οι αριστεροί μέσα από τις απολογίες και τη γενικότερη στάση τους εμφανίζονται ως δημοκράτες, υπέρμαχοι των δικαιωμάτων και των αξιών, θαρραλέοι, έτοιμοι να θυσιάσουν για τις ιδέες τους και τον αγώνα για ένα καλύτερο αύριο.

Ο αμερικανικός παράγοντας

Στην ταινία ο «αμερικανικός παράγοντας» παρουσιάζεται κυρίαρχος και καθοριστικός για την πορεία των ηρώων. Μοιάζει - άμεσα ή έμμεσα - παρών στα περισσότερα σημεία της ταινίας. Εμφανίζεται να έχει τη δύναμη να επιβάλλει τη πολιτική του στην κυβέρνηση, τον βασιλιά, τον στρατό και τα Σώματα Ασφαλείας ακόμη και ενάντια στη βούληση του ελληνικού λαού.

Η αμερικανική επιρροή στην Ελλάδα διαφαίνεται από τις πρώτες σκηνές της ταινίας. Ο Άγγελος Αντωνόπουλος, ο οποίος ενσαρκώνει τον Τομ Καραμεσίνη, Ελληνοαμερικανό πράκτορα του Πενταγώνου, αντιμετωπίζεται σχεδόν με δουλικότητα από την ελληνική πλευρά. Κάθε αίτημά του ικανοποιείται αμέσως χωρίς αντιρρήσεις:

«I'm at your service for everything you need» ακούγεται μεταξύ άλλων, όταν του απευθύνονται.

Στην ταινία γίνεται αμέσως σαφές ότι η χώρα βρίσκεται υπό τον έλεγχο των ΗΠΑ. Αυτό πραγματοποιείται με τη σύμφωνη γνώμη και τη συνεργασία της πολιτικής και της στρατιωτικής ηγεσίας της χώρας. Οι επικεφαλής της ΚΥΠ, της Ασφάλειας και ο ταγματάρχης Γεώργιος Παπαδόπουλος εμφανίζονται πρόθυμοι να ικανοποιήσουν κάθε αίτημα της αμερικανικής πλευράς. Ο Τομ Καραμεσίνης με κυνισμό αναφέρει: «Τα εθνικά συμφέροντα των Ηνωμένων Πολιτειών επιβάλλουν να ελέγχουμε σταθερά τα πράγματα στην Ελλάδα». Μάλιστα, η φράση του «αυτή τη στιγμή μάς χρειάζεται μια μεγάλη κομμουνιστική υπόθεση» δίνει μια ξεκάθαρη πολιτική κατεύθυνση, η οποία ταυτίζεται με την εξαφάνιση του κομμουνιστικού κινδύνου.

Η αμερικανική επιρροή παρουσιάζεται πανίσχυρη απέναντι στην ελληνική πολιτική ηγεσία. Μετά την ανακοίνωση των μέτρων επιεικείας απέναντι στους κομμουνιστές από τον πρωθυπουργό Νικόλαο Πλαστήρα ακολουθεί επίσκεψη του Αμερικανού πρέσβη John Purifoy στον Γεώργιο Παπανδρέου, αντιπρόεδρο της κυβέρνησης. Σε αυτήν εκφράζει τις ανησυχίες της κυβέρνησης των ΗΠΑ για τις δηλώσεις του Έλληνα πρωθυπουργού. Προσθέτει ότι ο πρωθυπουργός ενθαρρύνει την κομμουνιστική δραστηριότητα και αρνείται να βοηθήσει τους Αμερικανούς. Μάλιστα, απειλεί ότι εάν δεν αναθεωρήσει την πολιτική αυτή, η αμερικανική κυβέρνηση θα αναγκαστεί να επανεξετάσει την οικονομική βοήθεια στην Ελλάδα.

Παρομοίως, μετά από τις δηλώσεις του Πλαστήρα στην Τήνο για τον τερματισμό των στρατοδικείων και των εκτελέσεων των κομμουνιστών από πρόσωπο που βρίσκεται κοντά στους Αμερικανούς αναφέρεται ότι «ο γέρος – εννοείται ο πρωθυπουργός – θα πέσει». Στο ερώτημα «ποιος θα τον ρίξει;» απαντά με κυνικότητα «φυσικά οι Αμερικάνοι. Τώρα δεν τον θέλουν. Η άρνησή του να στείλει στρατό στην Κορέα, οι άλλες ξεροκεφαλιές του και οι τελευταίες δηλώσεις στην Τήνο του έδωσαν τη χαριστική βολή. Τώρα είναι η σειρά του Παπάγου να δοκιμαστεί».

Οι παραπάνω σκηνές φανερώνουν τον κυρίαρχο και παρεμβατικό ρόλο των ΗΠΑ στη χώρα. Μέσω των παρεμβάσεων του Τομ και του Αμερικανού πρέσβη Purifoy, ο αμερικανικός παράγοντας εμφανίζεται να ελέγχει την πολιτική ηγεσία, τον στρατό και τα Σώματα Ασφαλείας. Η φράση του Τομ «τα εθνικά συμφέροντα των Ηνωμένων Πολιτειών επιβάλλουν να ελέγχουμε σταθερά τα πράγματα στην Ελλάδα» παραπέμπουν στον πλήρη αμερικανικό έλεγχο. Η Ελλάδα παρουσιάζεται υποχρεωμένη να υποτάσσεται στην πολιτική και τα συμφέροντα των ΗΠΑ, που χρησιμοποιούν ως

μέσο πίεσης την απειλή διακοπής της οικονομικής βοήθειας. Η τραγική οικονομική κατάσταση της χώρας δεν αφήνει περιθώρια ελιγμών. Η αμερικανική επιρροή παρουσιάζεται τόσο ισχυρή, ώστε έχει τη δυνατότητα να καθορίζει την πολιτική που ακολουθείται, να αλλάζει τις αποφάσεις της κυβέρνησης αλλά και τις ίδιες τις κυβερνήσεις ανάλογα με το αν ικανοποιούν ή όχι τις ΗΠΑ. Μάλιστα, η φράση του Τομ «αυτή τη στιγμή μας χρειάζεται μια μεγάλη κομμουνιστική υπόθεση» φανερώνει ότι οι Αμερικανοί χαράσσουν την αντικομμουνιστική πολιτική της χώρας και λειτουργεί ως προοικονομία της σύλληψης και της ποινικής δίωξης του Μπελογιάννη και των συντρόφων του. Στη συνέχεια της ταινίας ο αμερικανικός παράγοντας βρίσκεται πίσω από τις συλλήψεις, τις δίκες, τις καταδίκες και τις εκτελέσεις των αριστερών.

Η στάση αυτή συνδέεται με την αλλαγή της αμερικανικής πολιτικής μετά την εμφάνιση του Μακαρθισμού στις ΗΠΑ, με την έναρξη του πολέμου στην Κορέα³⁵³ αλλά και με τον φόβο της σοβιετικής και κομμουνιστικής διείσδυσης στην Ελλάδα. Σε ολόκληρη την Ανατολική Ευρώπη και στα Βαλκάνια είχαν ήδη επικρατήσει κομμουνιστικά καθεστώτα και η ΕΣΣΔ (Ένωση Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών) έδινε την εντύπωση ότι προσπαθούσε να επεκτείνει την κυριαρχία της στην Ευρώπη. Για τον λόγο αυτό οι ΗΠΑ έθεσαν ως στόχο τον περιορισμό του κομμουνισμού στην Ευρώπη και την Ελλάδα: «Η ασφάλεια της Εγγύς Ανατολής και κατά προέκταση η ασφάλεια των αμερικανικών συμφερόντων θα βρεθεί σε κίνδυνο, αν η ΕΣΣΔ είτε άμεσα είτε έμμεσα μέσω των συμμαχικών της φορέων, αποκτήσει τον έλεγχο της Ελλάδας».³⁵⁴ Εφαρμόζοντας το «σχέδιο Μάρσαλ», επιδίωξαν την ένταξη της χώρας στον δυτικό συνασπισμό. Έτσι, το πολιτικό καθεστώς της Ελλάδας έπρεπε να υπηρετεί αυτόν τον σκοπό αγωνιζόμενο ενάντια στους κομμουνιστές.

Η κυριαρχία των Αμερικανών συνδέεται απόλυτα με την εξάρτηση της Ελλάδας από τις ΗΠΑ. Καταρχάς, η στρατιωτική βοήθεια που παρείχαν οι ΗΠΑ στην ελληνική κυβέρνηση υπήρξε καθοριστικής σημασίας, έφτασε τα 353.600.000 δολάρια και αφορούσε 159.922 φορητά όπλα και 4.130 όλμους και πολυβόλα.³⁵⁵ Η αμερικανική επιρροή συνέβαλε ακούσια στην προώθηση αντιδημοκρατικών στοιχείων και στην υπονόμηση της ελληνικής κυριαρχίας και ανεξαρτησίας.³⁵⁶ Επίσης, η Ελλάδα μετά

³⁵³ Σπύρος Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Έτσι αγαπάμε εμείς την Ελλάδα. Πλήρη πρακτικά και ιστορικό των δικών Μπελογιάννη. Τα σήματα Βαβούδη* (Αθήνα: Τόπος, 2016), 29-30.

³⁵⁴ Στο ίδιο, 28-35.

³⁵⁵ Ντέιβιντ Κλόουζ, *Οι ρίζες του εμφυλίου πολέμου στην Ελλάδα* (Αθήνα: Φιλίστωρ, 2003), 327.

³⁵⁶ Ντέιβιντ Κλόουζ, *Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος, 1943-1950. Μελέτες για την πόλωση*, μτφ. Γιάννης Σπανδωνής (Αθήνα: Φιλίστωρ, 1998), 265.

την Κατοχή και τον Εμφύλιο βρισκόταν σε τραγική κατάσταση. Περισσότερα από 2.000 χωριά και το 25% των κτηρίων της χώρας είχαν καταστραφεί, περισσότεροι από 1.000.000 άνθρωποι ήταν πρόσφυγες ή εξόριστοι, 700.000 άνθρωποι που σχετίζονταν με στρατιώτες που είχαν χαθεί στον πόλεμο είχαν ανάγκη κρατικής στήριξης και 2.400.000 ήταν στα όρια της λιμοκτονίας. Η χώρα ουσιαστικά δεν είχε οικονομικούς πόρους, το ελληνικό νόμισμα είχε χάσει κάθε αξία και το κόστος ζωής ήταν 254 φορές μεγαλύτερο από εκείνο πριν την Κατοχή.³⁵⁷ Σύμφωνα με τη φιλελεύθερη εφημερίδα «Ελευθερία» σε άρθρο τον Σεπτέμβριο του 1950 η επικρατούσα αντίληψη εκείνη την περίοδο ήταν ότι η οικονομική κατάσταση της Ελλάδας ήταν τέτοια που καθιστούσε αναγκαστική την αποδοχή της αμερικανικής πρωτοκαθεδρίας στη χώρα.³⁵⁸

Επομένως, καθοριστικής σημασίας στο διάστημα αυτό υπήρξε η οικονομική υποστήριξη των ΗΠΑ στην Ελλάδα: το 1948 παρείχαν 500.000 δολάρια, ποσό που ισοδυναμούσε με το 2,9% του Ακαθάριστου εθνικού εισοδήματος, το 1949 2,5 δις, το 1950 3,9 δις, το 1951 3,7 δις (ίσο με το 11,5% του Ακαθάριστου εθνικού εισοδήματος) και το 1952 2,4 δις.³⁵⁹ Επιπλέον, η Αμερικανική Αποστολή, στην οποία απασχολούνταν 1.168 Αμερικανοί και Έλληνες υπάλληλοι, μοίραζε μερίδες φαγητού στους 34.000 άνδρες της Χωροφυλακής και της Αστυνομίας Πόλεων.³⁶⁰ Η έλλειψη οικονομικών πόρων, η οποία μάστιζε το ελληνικό κράτος, επηρέαζε τόσο την οικονομία όσο και τη δυνατότητα συντήρησης ενός αξιόμαχου στρατού.³⁶¹ Έτσι, αν και το όραμα για στροφή της ελληνικής οικονομίας από τη γεωργία στη βιομηχανία δεν υλοποιήθηκε και οι προσπάθειες εστιάστηκαν στην αποκατάσταση της αξιοπιστίας του νομίσματος, ενισχύθηκε η ανοικοδόμηση και η αστικοποίηση.³⁶² Ουσιαστικά, η οικονομική ανάπτυξη της χώρας στα μετεμφυλιακά χρόνια βασίστηκε στην οικονομική υποστήριξη των ΗΠΑ, η οποία κάλυψε την πλειοψηφία των δημόσιων επενδύσεων, το στρατιωτικό υλικό και την αποκατάσταση των πληγέντων από τον Εμφύλιο.

Συνακόλουθα, στην ταινία του Νίκου Τζίμα ο αμερικανικός παράγοντας παρουσιάζεται καθοριστικός για τη διαμόρφωση της πολιτικής του μετεμφυλιακού κράτους και την επιβολή της αντικομμουνιστικής ιδεολογίας. Εντούτοις, ο ρόλος των

³⁵⁷ Andre Gerolymatos, *Εμφύλιος - Ελλάδα 1943-1949, ένας διεθνής πόλεμος* (Αθήνα: Διόπτρα, 2018), 272.

³⁵⁸ «Οι Αμερικανοί εις την Ελλάδα», *Ελευθερία*, 24 Σεπτεμβρίου 1950.

³⁵⁹ Σπύρος Σακελλαρόπουλος, *Έτσι αγαπάμε εμείς την Ελλάδα*, *ό.π.*, 35-37.

³⁶⁰ United States. American Mission for Aid to Greece, *A Factual Summary Concerning the American Mission for Aid to Greece* (Athens: AMAG, 1948).

³⁶¹ Σωτήρης Ριζάς, *Η ελληνική πολιτική μετά τον Εμφύλιο...*, *ό.π.*, 33.

³⁶² Richard Clogg, *Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδας, 1770-2000* (Αθήνα: Κάτοπτρο, 2003), 173-174.

ΗΠΑ υπερτονίζεται. Μεγεθύνεται σε τέτοιον βαθμό, ώστε να δημιουργείται στον θεατή η εντύπωση ότι αποτελεί τον κατεξοχήν υπεύθυνο για τις διώξεις της Αριστεράς. Αυτό έχει ως συνέπεια να μετριάζεται η ευθύνη των υπόλοιπων παραγόντων. Τα Σώματα Ασφαλείας και ο στρατός φαίνονται να ακολουθούν – με προθυμία βέβαια – τις εντολές που λαμβάνουν από τους ξένους «προϊσταμένους» τους. Έτσι, παρά το γεγονός ότι παρουσιάζεται σύγκλιση απόψεων ανάμεσά τους και η συνεργασία τους εμφανίζεται αρμονική, ο ρόλος και η ευθύνη τους λαμβάνει διαστάσεις κυρίως εκτελεστικού οργάνου.

Η οπτική αυτή συνδέεται αναμφίβολα και με την περίοδο που γυρίστηκε «Ο Άνθρωπος με το Γαρύφαλλο». Στην πρώιμη μεταπολιτευτική περίοδο κυριαρχούσε στη χώρα ο αντιαμερικανισμός. Επικρατούσε η αντίληψη ότι οι ΗΠΑ ευθύνονταν για πολλές από τις συμφορές του ελληνικού έθνους, όπως ο Εμφύλιος, η πολιτική κατάσταση της μετεμφυλιακής Ελλάδας, τα Ιουλιανά, η δικτατορία των συνταγματαρχών και το Κυπριακό. Έκδηλη ήταν η πεποίθηση ότι η χώρα βρισκόταν για δεκαετίες υπό αμερικανική κατοχή. Οι διαρκείς αμερικανικές επεμβάσεις στα ελληνικά πράγματα οδήγησαν στον «πατριωτικό αντιαμερικανισμό», ο οποίος ταυτίστηκε με την αντίσταση απέναντι στον «Αμερικανό κατακτητή». Αυτός ο αντιαμερικανισμός ξεπέρασε τις κομματικές και ιδεολογικές διαφορές και αποτέλεσε στοιχείο εθνικής ενότητας για τον λαό. Ιδίως η στάση που τήρησαν οι ΗΠΑ κατά τη δεύτερη τουρκική επίθεση στην Κύπρο τον Αύγουστο του 1974 απογοήτευσε ιδιαίτερα την ελληνική πλευρά, με αποτέλεσμα ο Κωνσταντίνος Καραμανλής να προβεί στην αποχώρηση της Ελλάδας από το στρατιωτικό σκέλος του ΝΑΤΟ και να προωθήσει την ένταξή της στην ΕΟΚ.

Επομένως, η απόδοση του κύριου μέρους της ευθύνης για το αντικομμουνιστικό καθεστώς της μετεμφυλιακής Ελλάδας στον αμερικανικό παράγοντα στο «Γαρύφαλλο» συνδέεται με το αντιαμερικανικό κλίμα της πρώιμης μεταπολιτευτικής περιόδου.

Ο στρατός, ο ΙΔΕΑ και τα Σώματα Ασφαλείας

Εκτός από τις ΗΠΑ, αναπόσπαστο κομμάτι του μηχανισμού που δημιουργήθηκε με στόχο την αντιμετώπιση του κομμουνιστικού κινδύνου υπήρξαν ο στρατός και τα Σώματα Ασφαλείας. Στο «Γαρύφαλλο» ο στρατός, η Ασφάλεια και οι υπηρεσίες πληροφοριών βρίσκονται σε διαρκή συνεργασία με τους Αμερικανούς, οι οποίοι δίνουν κατευθύνσεις και εντολές.

Έτσι, ο Τομ Καραμεσίνης πραγματοποιεί επαφές και συναντήσεις γνωριμίας με τον διευθυντή της ΚΥΠ, τον διευθυντή της Ασφάλειας (Πέτρος Φυσσούν) και τον ταγματάρχη Παπαδόπουλο. Στις επαφές που έχει μαζί τους, αφού εκφράζει την «ευαρέσκεια» των Αμερικανών για την προσφορά τους «στον αγώνα κατά του κομμουνισμού», σημειώνει την ανάγκη εκσυγχρονισμού και διεύρυνσης της υπηρεσίας πληροφοριών που ήδη λειτουργεί στην Ελλάδα και υπόσχεται αμέριστη αμερικανική βοήθεια: «Τα Σώματα Ασφαλείας θα πρέπει να εκσυγχρονιστούν. Θα έχετε στη διάθεσή σας όλα τα σύγχρονα τεχνικά μέσα και συμβούλους ειδικευμένους εις την επισήμανση των κομμουνιστών καθώς και εις τα τελευταίας μεθόδους ανακρίσεως».

Καθοριστική για την επιβολή του αμερικανικού ελέγχου είναι η νεοσύστατη CIA, η οποία έχει ήδη ξεκινήσει να δραστηριοποιείται και στην Ελλάδα. Στην ταινία σημειώνεται ότι πρόκειται για μια «νέα, υπερσύγχρονη αμερικανική υπηρεσία πληροφοριών» με στόχο τη «στήριξη της αμερικανικής επιρροής σε όλο τον κόσμο» και τη «συντριβή του κομμουνισμού». Ο Μπελογιάννης ενημερώνεται ότι η υπηρεσία αυτή «διεισδύει παντού, στον στρατό, την πολιτική, τον Τύπο, την οικονομική ζωή. Εκατομμύρια δολάρια, χιλιάδες πράκτορες και υπερσύγχρονα τεχνολογικά μέσα είναι στη διάθεσή της. Πάει να γίνει πραγματική εξουσία στην Αμερική».

Ο Τομ, αφού ενημερώνεται για την κατάσταση στο στράτευμα και τον ΙΔΕΑ (Ιερός Δεσμός Ελλήνων Αξιωματικών), «μια ισχυρή οργάνωση εθνικοφρόνων και αντικομμουνιστών αξιωματικών», πραγματοποιεί συνάντηση με τον Γεώργιο Παπαδόπουλο. Ο ταγματάρχης μεταφέρει στον Ελληνοαμερικανό πράκτορα την αντικομμουνιστική στάση του ελληνικού στρατού και των Σωμάτων Ασφαλείας μέσα από έναν παθιασμένο μονόλογο: «Χίλιοι αξιωματικοί του ΙΔΕΑ και αρκετοί των Σωμάτων Ασφαλείας είμεθα αποφασισμένοι να φράζωμεν με τα στήθη μας τον δρόμον του φιλοκομμουνιστού Πλαστήρα. Επιβάλλεται να κινηθώμεν αμέσως. Αύριο θα είναι πλέον αργά». Εντούτοις, ο Αμερικανός απορρίπτει τη λύση της βίαιης ανατροπής της κυβέρνησης, υποστηρίζοντας ότι για την είσοδο της Ελλάδας στο ΝΑΤΟ απαιτείται κοινοβουλευτική διακυβέρνηση. Αντιπροτείνει συνεχή επαφή. Ο υψηλόβαθμος στρατιωτικός απαντά «μάλιστα», αποδεχόμενος χωρίς αντίρρηση το αίτημα του συνομιλητή του.

Ο ρόλος του στρατού στηλιτεύεται και σε άλλα σημεία της ταινίας. Ο ίδιος ο Γεώργιος Παπαδόπουλος παρουσιάζεται να επιχειρεί μαζί με στρατιωτικές δυνάμεις μέσα στη νύχτα να πάρει καταδικασθέντες σε θάνατο κομμουνιστές, για να τους οδηγήσει στο εκτελεστικό απόσπασμα. Τη μεταγωγή αποτρέπει το συγκεντρωμένο

πλήθος έξω από τη φυλακή. Ο υπουργός Συντονισμού Καρτάλης ενημερώνει τον πρωθυπουργό ότι ο ΙΔΕΑ «μετά το πρόσφατο αποτυχόν πραξικόπημα»³⁶³ επιχείρησε να πάρει 8 μελλοθάνατους από τις φυλακές, για να τους εκτελέσει.

Όταν ο Πλαστήρας αποφασίζει να κινηθεί έμπρακτα ενάντια στο παρακράτος με ανακατατάξεις στον στρατό και στην αστυνομία, η αμερικανική παρέμβαση είναι καθοριστική. Η απόλυση του διευθυντή Ασφαλείας και του διευθυντή της ΚΥΠ και η μετάθεση του προέδρου του στρατοδικείου έχουν ως συνέπεια την άμεση αμερικανική αντίδραση. Ο Αμερικανός πρέσβης ενημερώνει αμέσως την κυβέρνηση για την αναστολή της αμερικανικής οικονομικής βοήθειας στην Ελλάδα. Το ΝΑΤΟ απαιτεί την επιστροφή των δύο διευθυντών στα καθήκοντά τους και την αμνηστία των μελών του ΙΔΕΑ που είχαν πρωτοστατήσει στο κίνημα στις 31 Μαΐου 1951.³⁶⁴ Τέλος, το βασιλικό περιβάλλον ζητά την επαναφορά του συνταγματάρχη Ανδρέα Σταυρόπουλου, προέδρου του στρατοδικείου στην Αθήνα και την προαγωγή του. Αποτέλεσμα των πιέσεων είναι η ανάκληση των απολύσεων, η αναστολή των ανακρίσεων των μελών του ΙΔΕΑ, η έναρξη της διαδικασίας αμνήστευσής τους, η επαναφορά του συνταγματάρχη στην Αθήνα και η προαγωγή του. Η ήττα, η ταπείνωση και η αδυναμία της κυβέρνησης απέναντι στην αμερικανική εξάρτηση αποτυπώνεται στο πρόσωπο του Πλαστήρα.

Τέλος, όπως ήδη αναλύθηκε σε προηγούμενη ενότητα, ο στρατός και τα Σώματα Ασφαλείας παίζουν καθοριστικό ρόλο στις διώξεις των κομμουνιστών. Πραγματοποιούν εφόδους στα σπίτια τους, τους συλλαμβάνουν, τους βασανίζουν σωματικά και ψυχικά και τους εκβιάζουν προσπαθώντας να αποσπάσουν δηλώσεις

³⁶³ Σωτήρης Ριζάς, *Η ελληνική πολιτική μετά τον Εμφύλιο...*, ό.π., 82: Στις 30 Μαΐου 1951 οργανώθηκε κίνημα από αξιωματικούς του ΙΔΕΑ υπό τον ταξίαρχο Αλέξανδρο Χρηστέα. Οι αξιωματικοί, αντιδρώντας στην παραίτηση του Παπάγου από την αρχιστρατηγία στις 29 Μαΐου, επιδίωξαν την κατάληψη της εξουσίας με πραξικόπημα, ζητώντας από τον στρατάρχη να ηγηθεί. Για τον λόγο αυτόν κατέλαβαν τα γραφεία του Γενικού Επιτελείου Στρατού (ΓΕΣ), του Γενικού Επιτελείου Εθνικής Άμυνας (ΓΕΕΘΑ) και τον Ραδιοφωνικό Σταθμό Αθηνών. Μετά την αποτυχία της κυβέρνησης και της ηγεσίας του στρατεύματος να καταστείλουν το κίνημα, χρειάστηκε η παρέμβαση του ίδιου του Παπάγου, που αρνήθηκε συμμετέχει σε αυτό και έπεισε τους πραξικοπηματίες να αποχωρήσουν. Ο Σωτήρης Ριζάς υποστηρίζει ότι το γεγονός αυτό φανερώνει τόσο τη σύγκρουση του Παπάγου με τον βασιλιά όσο και τη σχέση ανάμεσα στον στρατό και το πολιτικό σύστημα. Ο Παπάγος υποβάθμισε τη σημασία του κινήματος.

³⁶⁴ Ιωάννης Στεφανίδης, *Από τον εμφύλιο στον Ψυχρό πόλεμο. Η Ελλάδα και ο συμμαχικός παράγων 1949-1952* (Αθήνα: Προσκήνιο, 1999), 161-162: Η εκκαθάριση του ΙΔΕΑ έμοιαζε αδύνατη, εφόσον κάτι τέτοιο θα έθετε σε κίνδυνο τη συνοχή του στρατού, ο οποίος έπαιζε σημαντικό ρόλο μαζί με το πολιτικό και κοινωνικό καθεστώς για τον αμερικανικό έλεγχο της Ελλάδας ιδίως σε μια περίοδο όξυνσης του Ψυχρού πολέμου. Στις αρχές του 1952 ο Παπανδρέου επεσήμανε ότι ενδεχόμενη ποινική δίωξη των εμπλεκόμενων αξιωματικών θα οδηγούσε στη διάλυση του στρατού, αφού θα έπρεπε να τιμωρηθούν οι περισσότεροι αξιωματικοί του. Τελικά, στις 25 Ιανουαρίου, εξαιτίας και της αμερικανικής αντίδρασης, αποφασίστηκε η απονομή χάριτος στους εμπλεκόμενους αξιωματικούς

μετανοίας και πληροφορίες που θα οδηγήσουν τους ίδιους ή τους συντρόφους τους στη φυλακή, στα στρατοδικεία, τους χώρους εξορίας και το εκτελεστικό απόσπασμα. Στο τέλος της ταινίας τα Σώματα Ασφαλείας σχεδιάζουν, οργανώνουν και υλοποιούν το σχέδιο μεταφοράς από τις φυλακές και εκτέλεσης του Μπελογιάννη και των συντρόφων του, για να αποφευχθεί η λαϊκή αντίδραση.

Ο διευθυντής της ΚΥΠ, ο διευθυντής της Ασφάλειας και ο ταγματάρχης που έρχονται σε επαφή με τον Τομ κατέχουν σημαντικές θέσεις εξουσίας. Εντούτοις, η στάση τους απέναντί του παραπέμπει σε υφισταμένους. Οι δύο διευθυντές αρκούνται σε ρόλο ακροατή, λαμβάνουν εντολές και αποδέχονται κάθε του αίτημα. Ο Γεώργιος Παπαδόπουλος είναι ο μόνος που εκφράζει με πάθος τις απόψεις του, ωστόσο, και αυτός αναγκάζεται να υποχωρήσει και υποτάσσεται αμέσως στη βούληση του συνομιλητή του, που απορρίπτει τη βίαιη ανατροπή του πολιτεύματος.

Υπέρτατος στόχος των Αμερικανών αποτέλεσε η εξαφάνιση του κομμουνιστικού κινδύνου. Ο Τομ δηλώνει ξεκάθαρα τον προσανατολισμό της αμερικανικής πολιτικής μιλώντας για «αγώνα κατά του κομμουνισμού». Έτσι, με πρωτοβουλία του αμερικανικού παράγοντα, στην Ελλάδα στήθηκε ένα αστυνομοκρατούμενο κράτος που προσπαθεί να εξαρθρώσει τον παράνομο κομμουνιστικό μηχανισμό. Πρωταγωνιστικό ρόλο στον αντικομμουνιστικό αγώνα έπαιξαν τα Σώματα Ασφαλείας. Το σημαντικότερο από αυτά, από την ίδρυσή της το 1833 έως και τη συγχώνευσή της με την Αστυνομία Πόλεων το 1984 σε Ελληνική Αστυνομία (ΕΛ.ΑΣ.), αποτέλεσε η Ελληνική Χωροφυλακή. Στα μετεμφυλιακά χρόνια πρωταγωνίστησε στον αντικομμουνιστικό αγώνα, διώκοντας όσους πολίτες δεν ανήκαν στον χώρο της Δεξιάς και προβαίνοντας σε άσκηση βίας, τρομοκρατίας, δολοφονιών και άλλων παράνομων ενεργειών.³⁶⁵

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν στην ταινία και οι αναφορές στον ΙΔΕΑ. Η πρώτη κάνει λόγο για «ισχυρή οργάνωση εθνικοφρόνων και αντικομμουνιστών αξιωματικών», φράση που φανερώνει τόσο την ισχύ της όσο και τον ξεκάθαρο πολιτικό της προσανατολισμό.³⁶⁶ Η δεύτερη ανήκει στον Γεώργιο Παπαδόπουλο ο οποίος μιλά για χίλιους αξιωματικούς οι οποίοι είναι έτοιμοι να εναντιωθούν τόσο στον κομμουνιστικό κίνδυνο όσο και στον ίδιο τον Πλαστήρα. Ο ΙΔΕΑ αναφέρεται και σε

³⁶⁵ Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα, τόμος Δ, 1961-1964* (Αθήνα: Παπαζήσης, 1986), 39.

³⁶⁶ Δημήτριος Κ. Παραλίκας, *Συνωμοσίες Ι.Δ.Ε.Α. και Α.Σ.Π.Ι.Δ.Α. 1944-1974* (Αθήνα: Βασδέκης, 1982), 31, 33.

άλλα σημεία της ταινίας ως παράνομη συνωμοτική οργάνωση «που έχει καταστεί δευτέρα ηγεσία μέσα στο στράτευμα» και είχε πρωτοστατήσει στο κίνημα στις 31 Μαΐου 1951. Επίσης, μέσα από τα λόγια του υπουργού Συντονισμού ο ΙΔΕΑ παρουσιάζεται υπεύθυνος για την προσπάθεια να εκτελεστούν οι 8 κομμουνιστές που είχαν καταδικαστεί σε θάνατο για την υπόθεση της «στενής αυτοάμυνας» στις 11 Σεπτεμβρίου του 1951, η οποία ματαιώθηκε από τον κόσμο που συγκεντρώθηκε έξω από τις φυλακές «Αβέρωφ». Η επιρροή του στο στράτευμα υπήρξε σημαντική και η δράση του εντάσσεται σε μια μακρά περίοδο παρεμβάσεων του στρατού στην πολιτική ζωή της χώρας.

Ο ΙΔΕΑ αποτέλεσε στρατιωτικό παρακλάδι της αστικής παράταξης. Ιδρύθηκε στις 25 Οκτωβρίου 1944 στην Αθήνα από ακροδεξιές στρατιωτικές οργανώσεις που έδρασαν στη Μέση Ανατολή και στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια της κατοχής. Ο Αλιβιζάτος κάνει λόγο για «μονόπλευρη υπερπολιτικοποίηση του σώματος των αξιωματικών προς μίαν αντικοινοβουλευτική κατεύθυνση» και προσθέτει ότι οι αξιωματικοί αυτοί «συνήθισαν να ονομάζουν "κομμουνιστικό" οποιοδήποτε δημοκρατικό-κοινοβουλευτικό θεσμό³⁶⁷, θεωρώντας, ταυτόχρονα, τους εαυτούς τους ως τους πιο γνήσιους υπερασπιστές των "εθνικών" αξιών οι οποίοι αντιτίθονταν στον "αφερέγγυο πολιτικό κόσμο" που υπέθαλπε τα σχέδια του πανσλαβισμού και του κομμουνισμού».³⁶⁸ Αυτοί οι κατώτεροι και μεσαίοι στην ιεραρχία αξιωματικοί του ΙΔΕΑ που έλεγχαν ουσιαστικά τον στρατό, κατείχαν θέσεις-κλειδιά στο στράτευμα, είχαν μεγαλύτερη δύναμη από τους ανωτέρους τους³⁶⁹ και έβλεπαν ιδιαίτερα θετικά τον πολιτικό ρόλο του Παπάγου που είχε ηγηθεί του εθνικού στρατού στον Εμφύλιο.³⁷⁰

Στην πρόιμη Μεταπολίτευση ήταν ακόμη νωπές οι μνήμες από την περίοδο της Δικτατορίας των Συνταγματαρχών. Ο στρατός και τα Σώματα Ασφαλείας θεωρούνταν συνυπεύθυνα για τη χούντα, για την εξακολούθηση των διώξεων των αριστερών, για το κλίμα φόβου στην ελληνική κοινωνία αλλά και για τα γεγονότα στην Κύπρο και στο Πολυτεχνείο. Έτσι, υπήρξε λαϊκή απαίτηση η αποχουντοποίηση του στρατού και των Σωμάτων Ασφαλείας, η καταδίκη των πρωταίτιων της δικτατορίας, η αποκατάσταση των ελευθεριών και των δικαιωμάτων, η κατάργηση των περιορισμών και της αστυνομοκρατίας και η εξάλειψη του φόβου για τον χωροφύλακα. Στα παραπάνω

³⁶⁷ Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση...*, ό.π., 220-222.

³⁶⁸ Στο ίδιο, 260-261.

³⁶⁹ Άρις Γ. Μπουλούκος, *Υπόθεση Ασπίδα* (Αθήνα: Ελληνική Άνοδος, 2010), 74-75.

³⁷⁰ Σπύρος Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Έτσι αγαπάμε εμείς την Ελλάδα. Πλήρη πρακτικά και ιστορικό των δικών Μπελογιάννη. Τα σήματα Βαβούδη* (Αθήνα: Τόπος, 2016), 21-24.

αιτήματα ανταποκρίθηκαν οι πρώτες μεταπολιτευτικές κυβερνήσεις, ικανοποιώντας τη λαϊκή βούληση.

Αντίστοιχα, στο «Γαρύφαλλο», στρατός, ΙΔΕΑ και Σώματα Ασφαλείας αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι του πανίσχυρου κρατικού οργανισμού που επιβάλλει την αντικομμουνιστική πολιτική στη χώρα. Στην ουσία λειτουργούν ως εκτελεστικό όργανο των Αμερικανών και του δεξιού κράτους στον αγώνα με στόχο την εξάρθρωση του κομμουνισμού και του παράνομου μηχανισμού του ΚΚΕ στην Ελλάδα. Τέλος, παρουσιάζονται συνυπεύθυνα για την άδικη καταδίκη του Μπελογιάννη και των συντρόφων του, καθώς συμμετέχουν στις παράνομες μεθοδεύσεις που τους οδηγούν στο εκτελεστικό απόσπασμα.

Τα Ανάκτορα και η εκκλησία

Στο δεξιό μετεμφυλιακό καθεστώς αρωγοί υπήρξαν και τα Ανάκτορα και η εκκλησία. Ιδίως ο ρόλος του βασιλιά υπήρξε καθοριστικός. Εντούτοις, στην ταινία το βασιλικό περιβάλλον και η εκκλησία παρουσιάζονται σε ελάχιστες σκηνές.

Εκπρόσωποι της εκκλησίας εμφανίζονται δύο φορές στην ταινία. Η πρώτη συνδέεται με την παρέμβαση του μητροπολίτη μετά τις δηλώσεις του Νικόλαου Πλαστήρα στην Τήνο. Οι εξαγγελίες των μέτρων ειρήνευσης του πρωθυπουργού και ιδίως το σχόλιό του για αθώους που καταδικάστηκαν και εκτελέστηκαν προκαλούν την άμεση αντίδραση του μητροπολίτη: «Καταδικάστηκαν και εκτελέστηκαν εγκληματίαι και όχι αθώοι. Λυπούμαι βαθύτατα κύριε πρόεδρε για τους λόγους σας τούτους». Ο Πλαστήρας με αυστηρό ύφος εκφράζει την αρνητική του έκπληξη «που ένας εκπρόσωπος της εκκλησίας μιλά κατ' αυτόν τον τρόπο σήμερα, που είναι ημέρα αγάπης».

Ένας ιερέας εμφανίζεται και στην τελευταία σκηνή της ταινίας, στην εκτέλεση του Μπελογιάννη και των συντρόφων του. Ρωτά τους μελλοθάνατους αν έχουν κάποια τελευταία επιθυμία. Όταν ο Μπελογιάννης εκφράζει την επιθυμία να είναι αυτοί οι τελευταίοι που εκτελούνται, ο ιερέας απαντά: «Ο Θεός να σας ευλογεί».

Ο μητροπολίτης αντιδρά στα μέτρα ειρήνευσης αλλά και στην οπτική του πρωθυπουργού για τα μέλη της Αριστεράς και την αντικομμουνιστική πολιτική που είχε εφαρμοστεί ως τότε. Μέσα από τα λόγια του μητροπολίτη αποτυπώνεται η στάση της εκκλησίας, η οποία συμμετείχε στον αγώνα κατά του κομμουνισμού. Θεωρεί εγκληματίες τους κομμουνιστές και όχι αθώους, εφόσον αντιτάσσονται στο κράτος της Δεξιάς, στην εθνικοφροσύνη και την ιδεολογία που αυτό πρεσβεύει. Άλλωστε, το ΚΚΕ

και τα μέλη του θεωρούνται παράνομα σύμφωνα με τη νομοθεσία, ενώ οι κομμουνιστές κατηγορούνταν και για εγκλήματα κατά των εθνικοφρόνων. Επομένως, ο εκπρόσωπος της εκκλησίας δεν συμφωνεί με τα μέτρα επιείκειας του πρωθυπουργού, ούτε με τον χαρακτηρισμό «αθώοι» που τους αποδίδεται.

Στον Εμφύλιο και τα μετεμφυλιακά χρόνια η εκκλησία τιμωρούσε τους ιερωμένους που συνεργάστηκαν με το ΕΑΜ. Χρηματοδοτούσε τον στρατό, ενώ σύστησε σώμα ένοπλων συμμοριόπληκτων ιερέων. Τέλος, μέσα από τα κατηχητικά σχολεία, τις χριστιανικές εφημερίδες και περιοδικά, όπως τα *Ζωή* και *Ζωή του παιδιού*, προπαγάνδιζε τον αντικομμουνιστικό λόγο σε πιστούς και μαθητές.³⁷¹

Ελάχιστη είναι και η παρουσία της μοναρχίας στο «Γαρύφαλλο». Το βασιλικό περιβάλλον παρουσιάζεται μέσα από την αντίδρασή του στις εκκαθαρίσεις που επιχειρεί ο Πλαστήρας στον στρατό και ο βασιλιάς εμφανίζεται μόνο σε μια από τις τελευταίες σκηνές της ταινίας, όταν καλείται να αποφασίσει για την απόδοση χάρης στον Μπελογιάννη και τους συντρόφους του.

Στην πρώτη περίπτωση, όπως αναλύσαμε ήδη σε προηγούμενη ενότητα, το βασιλικό περιβάλλον συντάσσεται πλήρως με τους Αμερικανούς απαιτώντας και πετυχαίνοντας την επαναφορά του συνταγματάρχη Ανδρέα Σταυρόπουλου, προέδρου του στρατοδικείου στην Αθήνα και την προαγωγή του, την ανάκληση των απολύσεων, την αναστολή των ανακρίσεων των μελών του ΙΔΕΑ και την έναρξη της διαδικασίας αμνήστευσής τους.

Η δεύτερη σκηνή παρουσιάζει τη συνάντηση του βασιλιά Παύλου με τον στρατηγό Βεντήρη για την υπόθεση Μπελογιάννη. Στο αίτημα του στρατηγού να ικανοποιήσει την έκκληση της κυβέρνησης και τη διεθνή απαίτηση για την απόδοση χάρης ο βασιλιάς απαντά με αυστηρό ύφος: «Απορώ με τη σκέψη όλων αυτών. Τόσος θόρυβος για έναν κομμουνιστή». Έπειτα, προσθέτει ότι οι Αμερικανοί δεν θέλουν να δοθεί χάρη.

Η πρώτη σκηνή φανερώνει την ισχύ του δεξιού κράτους. Παρά το γεγονός ότι στη διακυβέρνηση της χώρας βρίσκεται η ΕΠΕΚ του Νικόλαου Πλαστήρα, οι Αμερικανοί και το παλάτι κατορθώνουν να οδηγήσουν την κυβέρνηση σε μια ταπεινωτική υποχώρηση, η οποία αποδεικνύει ότι η χώρα και η πολιτική ηγεσία βρίσκεται υπό τον πλήρη έλεγχό τους.

³⁷¹ Γιώργος Καραγιάννης, *Η εκκλησία από την Κατοχή στον Εμφύλιο* (Αθήνα: Προσκήνιο, 2003), 11, 103, 304-305, 358-359.

Ο διάλογος ανάμεσα στον βασιλιά και τον στρατηγό Βεντήρη φανερώνει τη στάση της μοναρχίας απέναντι στον Μπελογιάννη και τον χώρο της Αριστεράς. Το βασιλικό περιβάλλον ήταν ανέκαθεν αντίθετο στους κομμουνιστές. Η φράση του βασιλιά «τόσος θόρυβος για έναν κομμουνιστή» αποκαλύπτει την απορία του για την υποστήριξη του κόσμου στον Μπελογιάννη. Για τον ανώτατο άρχοντα μοιάζει ανεξήγητη η συμπάθεια για έναν αριστερό. Τα λόγια του φανερώνουν την περιφρόνησή του τόσο για τους κομμουνιστές όσο και για τους υποστηρικτές τους. Τελικά, καθοριστική για την απόφασή του αποβαίνει η βούληση των Αμερικανών, οι οποίοι παρουσιάζονται να ελέγχουν και τον ίδιο. Ο βασιλιάς αρνείται να δώσει χάρη στον Μπελογιάννη, συντασσόμενος με το αντίπαλο στρατόπεδο που οδήγησε τον ήρωα και τους συντρόφους του στο εκτελεστικό απόσπασμα.

Στις παραπάνω σκηνές παρουσιάζεται ο ρόλος της μοναρχίας. Στη μετεμφυλιακή Ελλάδα ο βασιλιάς είχε σημαντικά, σύμφωνα με το Σύνταγμα, δικαιώματα. Αυτό του επέτρεπε να παρεμβαίνει στα πολιτικά πράγματα και ιδίως στον στρατό, ο οποίος βρισκόταν υπό τον έλεγχό του. Γενικότερα, η μοναρχία και ο στρατός αποτέλεσαν σημαντικούς παράγοντες εξουσίας και εγγυητές του μετεμφυλιακού καθεστώτος για τις ΗΠΑ.³⁷² Το Παλάτι διαδραμάτισε πρωταγωνιστικό ρόλο στην καλλιέργεια του αντικομμουνιστικού κλίματος. Σε αυτό συνέβαλαν τα έργα φιλανθρωπίας και κοινωνικής πρόνοιας, που αποσκοπούσαν στην κάλυψη βασικών βιοτικών αναγκών του ελληνικού λαού, σε μια περίοδο φτώχειας και εξαθλίωσης. Έτσι, ο βασιλιάς παρουσιαζόταν ως σωτήρας, ενώ οι κομμουνιστές υπεύθυνοι για τα δεινά της χώρας.³⁷³

Η σύνδεση του στέμματος με την πολιτική πραγματικότητα της μετεμφυλιακής Ελλάδας αλλά και η απόδοση ευθυνών για τα Ιουλιανά και τη Δικτατορία των Συνταγματαρχών επηρέασαν την οπτική των Ελλήνων στη Μεταπολίτευση. Έτσι, όταν μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας ο Κωνσταντίνος Καραμανλής έθεσε τη ρύθμιση του πολιτειακού ζητήματος στην κρίση του ελληνικού λαού, η μεγάλη πλειοψηφία ψήφισε εναντίον της βασιλευομένης δημοκρατίας. Η μεταπολιτευτική Ελλάδα θεώρησε ότι το παλάτι έφερε σημαντικές ευθύνες για τη μεταπολεμική πολιτική πραγματικότητα αφήνοντας οριστικά πίσω τον θεσμό.

³⁷² Γιάννης Βούλγαρης, *Η μεταπολιτευτική Ελλάδα...*, ό.π., 48-50.

³⁷³ Στρατής Μπουρνάζος, «Το κράτος των εθνοφρόνων...», ό.π., 22-36.

Ο Νικόλαος Πλαστήρας και η πολιτική ειρήνευσης

Στο «Γαρύφαλλο» κομβικής σημασίας είναι ο ρόλος του Νικόλαου Πλαστήρα, τον οποίο ενσαρκώνει ο μεγάλος ηθοποιός Μάνος Κατράκης. Οι σκηνές στις οποίες εμφανίζεται είναι πολλές και καθοριστικές για την εξέλιξη της ιστορίας, γεγονός που τον αναδεικνύει τουλάχιστον σε δευτεραγωνιστή της ταινίας. Μέσα από αυτές σκιαγραφείται τόσο η προσωπικότητα όσο και η πολιτική ειρήνευσης του ηγέτη της ΕΠΕΚ στα πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια.

Οι πρώτες σκηνές στις οποίες εμφανίζεται ο Νικόλαος Πλαστήρας συνδέονται με τα μέτρα επιείκειας της κυβέρνησής του. Ο πρωθυπουργός σε ανακοίνωσή του στους δημοσιογράφους αναφέρει τα ακόλουθα: «Τα έκτακτα μέτρα και τα έκτακτα στρατοδικεία θα καταργηθούν. Θα γίνει βαθμιαία εφαρμογή των μέτρων επιεικειάς για τους ηττημένους κομμουνιστές και θα προσπαθήσω με την πολύτιμη βοήθεια των συμμάχων μας να ανορθώσωμεν την Ελλάδα μας από τα ερείπια, θέτοντας τις βάσεις για μίαν εθνικήν οικονομίαν η οποία θα εξυπηρετεί τα συμφέροντα όλων των Ελλήνων και όχι μόνον των ολίγων προνομιάχων».

Την ανακοίνωση ακολουθεί ερώτηση δημοσιογράφου προς τον πρωθυπουργό. Τον ρωτά αν γνωρίζει τις ανησυχίες της Ουάσιγκτον ότι με τα μέτρα επιεικειάς αποπλίζεται η χώρα έναντι του κομμουνισμού. Ο πρωθυπουργός απαντά ότι τα μέτρα αυτά δεν αποπλίζουν, αλλά συσπειρώνουν τον λαό. Ένας άλλος δημοσιογράφος αναφέρεται στην ανησυχία της ηγεσίας του στρατεύματος για τα μέτρα. Ο Πλαστήρας με αποφασιστικότητα απαντά ότι «εκείνοι που ανησυχούν δεν είναι η ηγεσία του στρατεύματος, αλλά τα στελέχη μιας παρανόμου συνωμοτικής οργανώσεως, του ΙΔΕΑ, που έχει καταστεί δευτέρα ηγεσία μέσα στο στράτευμα». Μια τρίτη ερώτηση αφορά το εάν η Ελλάδα θα ανταποκριθεί στο αίτημα των ΗΠΑ για την αποστολή στρατού στην Κορέα. Ο πρωθυπουργός απαντά ότι η χώρα δεν θα μπορέσει να ανταποκριθεί στο αίτημα των συμμάχων της, επειδή είναι ρημαγμένη μετά από 10 χρόνια πόλεμο και χρειάζεται γαλήνη και ανασυγκρότηση.

Στην επόμενη σκηνή πολιτικοί αντίπαλοι της ΕΠΕΚ σχολιάζοντας τις δηλώσεις του πρωθυπουργού καταλήγουν στο ότι η κυβέρνηση «διολισθαίνει διαρκώς προς τα αριστερά» και ότι «τις ανησυχίες αυτές συμμερίζονται και οι Αμερικάνοι». Τη στιγμή εκείνη καταφθάνει και ο πρέσβης των ΗΠΑ στην Ελλάδα John Purifoy (Βασίλης Ανδρεόπουλος), για να γευματίσει μαζί τους.

Στη συνέχεια ο Αμερικανός πρέσβης σε επίσκεψή του στον Γεώργιο Παπανδρέου, αντιπρόεδρο της κυβέρνησης, εκφράζει της ανησυχίες της κυβέρνησης

των ΗΠΑ για τις δηλώσεις του Έλληνα πρωθυπουργού. Προσθέτει ότι ο πρωθυπουργός ενθαρρύνει την κομμουνιστική δραστηριότητα και αρνείται να βοηθήσει τους Αμερικανούς. Μάλιστα, σημειώνει ότι, εάν δεν αναθεωρήσει την πολιτική αυτή, η αμερικανική κυβέρνηση θα αναγκαστεί να επανεξετάσει την οικονομική βοήθεια στην Ελλάδα.

Ο Γεώργιος Παπανδρέου μεταφέρει την αμερικανική προειδοποίηση για διακοπή της οικονομικής βοήθειας και τον κίνδυνο αναστολής των επενδύσεων από τους κεφαλαιούχους στα μέλη της κυβέρνησης και τον πρωθυπουργό σε υπουργικό συμβούλιο. Αναφορά γίνεται και στην απελευθέρωση 85 κομμουνιστών από τη Μακρόνησο, για την οποία ο αντιπρόεδρος της κυβέρνησης παρατηρεί ότι ούτε το δικό του κόμμα, ούτε το κόμμα των Φιλελευθέρων ρωτήθηκε. Κλείνοντας προειδοποιεί ότι θα αποχωρήσει από την κυβέρνηση, αν λαμβάνονται παρόμοιες αποφάσεις ερήμην του. Τον λόγο στη συνέχεια παίρνει ο υπουργός Συντονισμού Γεώργιος Καρτάλης (Αλέκος Αλεξανδράκης), ο οποίος σημειώνει ότι ήταν μάταιες οι προσπάθειες της κυβέρνησης να έρθει σε συνεννόηση τόσο με τους Έλληνες κεφαλαιούχους όσο και με την αμερικανική οικονομική αποστολή. Προσθέτει ότι οι Αμερικανοί ενδιαφέρονται αποκλειστικά για τη στρατιωτική ανάπτυξη της χώρας και αντιτίθενται στην ίδρυση βιομηχανίας σιδήρου, αλουμινίου, χημικών προϊόντων και διυλιστηρίου. Προτείνει την ανάληψη ενός μέρους των στρατιωτικών δαπανών από το ΝΑΤΟ, προκειμένου η κυβέρνηση να αναλάβει με δικούς της πόρους την εκβιομηχάνιση της χώρας και να μπορέσει να ξεφύγει από την υπανάπτυξη και την ξένη εξάρτηση.

Ο πρωθυπουργός απαντά λέγοντας ότι οι Έλληνες έχουν επανειλημμένως δείξει την ευγνωμοσύνη τους στους συμμάχους και ιδίως στους Αμερικανούς για τη βοήθεια που παρείχαν στη χώρα «κατά τον συμμαχοπολέμον» όσο και στο παρόν. Τονίζει, όμως, ότι αυτό δεν πρέπει να λειτουργεί ενάντια στην εθνική οικονομία και την ειρήνευση του τόπου. Απαντώντας στην κατηγορία για την απελευθέρωση των 85 κομμουνιστών, σημειώνει ότι επρόκειτο για φυματικούς στο «τελευταίο στάδιο, που αφέθησαν να πεθάνουν στα σπίτια τους». Κλείνοντας, εκφράζει την απογοήτευσή του απευθυνόμενος στον αντιπρόεδρο της κυβέρνησης λέγοντας: «Περίμενα και εσείς και το κόμμα των Φιλελευθέρων αντί να με κατηγορήσετε να μου συμπαρασταθείτε, για να μπορέσω να καταργήσω αυτό το αίσχος που λέγεται “Μακρόνησος”. Πληρώσαμε ακριβά το μίσος και τη διχόνοια σαν έθνος τόσες φορές». Και ολοκληρώνει με τρεμάμενη φωνή: «Πρέπει κάποτε να παραμερίσουμε τα πάθη και να διδαχθούμε από τα λάθη μας».

Λίγες σκηνές αργότερα παρουσιάζονται και οι δηλώσεις του Πλαστήρα κατά την επίσκεψή του στην Τήνο. Τον πρωθυπουργό καλωσορίζει ο δήμαρχος του νησιού μιλώντας θερμά για τη φιλειρηνική πολιτική του και ευχόμενος να επουλωθούν οι πληγές που άφησε η γερμανική κατοχή και ο Εμφύλιος. Ο Πλαστήρας παίρνοντας τον λόγο ανακοινώνει ότι ετοίμασε νομοσχέδιο «με το οποίο σταματούν οι εκτελέσεις και τα έκτακτα στρατοδικεία», προσθέτοντας ότι «όσοι καταδικάζονται από αυτά θα δύνανται να ζητήσουν αναθεώρησιν της δίκης από τα 5μελή εφετεία».

Στην ταινία ανάλογη στάση φαίνεται να τηρεί ο πρωθυπουργός και απέναντι στην υπόθεση Μπελογιάννη.³⁷⁴ Έτσι, παρουσιάζεται να αγωνίζεται για τη ματαίωση της εκτέλεσης του Μπελογιάννη και των συντρόφων του αναφέροντας ρητά ότι οι εκτελέσεις δεν θα πραγματοποιηθούν.

Καταρχάς, οι σκηνές σκιαγραφούν τον πρωθυπουργό Νικόλαο Πλαστήρα ως ένθερμο υποστηρικτή της εθνικής συμφιλίωσης και ενότητας.³⁷⁵ Πιστεύει ότι η Ελλάδα πρέπει να αφήσει πίσω τα πάθη του παρελθόντος και να αγωνιστεί με στόχο την πρόοδο όλων των πολιτών. Θεωρεί ότι απαιτείται η λήψη μέτρων που θα σταματήσουν το «κλίμα μίσους και εμπάθειας» που επικρατεί. Ανακοινώνει την κατάργηση των έκτακτων μέτρων και των έκτακτων στρατοδικείων που έχουν οδηγήσει στον αποκλεισμό των αριστερών από την πολιτική, οικονομική και κοινωνική ζωή.³⁷⁶ Οι δηλώσεις του σχετίζονται με την πρόθεσή του να καταργήσει τον στρατιωτικό νόμο και όλη την έκτακτη νομοθεσία που επιβλήθηκε από τα χρόνια του Εμφυλίου και μετά. Υποστηρίζει τον εκδημοκρατισμό της χώρας, της ισοπολιτείας, της δικαιοσύνης και της ειρήνευσης μέσω της πάταξης της διαφθοράς και της κατάργησης του αστυνομικού κράτους.³⁷⁷ Αν και κάνει λόγο για «συμμοριτοπόλεμο», δείχνει ανθρωπισμό απέναντι στους φυματικούς της Μακρονήσου και αποφασίζει – χωρίς, ωστόσο, τη σύμφωνη γνώμη των κομμάτων με τα οποία συγκυβερνά - να επιστρέψουν στα σπίτια τους, για να περάσουν το τελευταίο διάστημα της ζωής τους κοντά στις οικογένειές τους.³⁷⁸ Κρατά αποστάσεις απέναντι στους Αμερικανούς, αναγνωρίζοντας από τη μια πλευρά τη βοήθειά τους, αλλά και σημειώνοντας ότι η παρουσία τους δεν πρέπει να αποτελεί εμπόδιο για την οικονομία και την ειρήνευση στη χώρα.

³⁷⁴ Για τη στάση του Πλαστήρα στην υπόθεση Μπελογιάννη θα γίνει αναλυτικά λόγος παρακάτω, στην αντίστοιχη ενότητα.

³⁷⁵ Αναστάσιος Ι. Πεπονής, *Νικόλαος Πλαστήρας: στα γεγονότα 1909-1945* (Αθήνα: 1948), 26.

³⁷⁶ Πότης Παρασκευόπουλος, *Φιλελεύθερα ανοίγματα στην Ελλάδα μετά τον Εμφύλιο. Η άνοδος και η πτώση του Πλαστήρα* (Αθήνα: Φυτράκης, 1987), 55.

³⁷⁷ Γιώργος Α. Λεονταρίτης, *Ανάμεσα στα δύο άκρα, 1946-1967* (Αθήνα: Εστία, 1992), 82.

³⁷⁸ Σπύρος Σακελλαρόπουλος, *Έτσι αγαπάμε εμείς την Ελλάδα, ό.π.*, 14.

Από την Τήγο ανακοινώνει την αναστολή των εκτελέσεων και την εκδίκαση των προβλεπόμενων από τον ΑΝ 509 αδικημάτων από πενταμελή εφετεία. Οι δηλώσεις του Πλαστήρα παραπέμπουν στα «μέτρα επιεικείας» με τα οποία προσπάθησε να φέρει την ειρήνευση στην ελληνική κοινωνία. Ανάμεσα σε αυτά περιλαμβάνονταν μέτρα όπως η μετατροπή των θανατικών ποινών σε ισόβια, η απόλυση από τις φυλακές των καταδικασμένων με ποινές μέχρι πέντε χρόνια, η κατάργηση των στρατοπέδων συγκέντρωσης και η αξιολόγηση των πολιτικών κρατούμενων από ειδικές επιτροπές κ.ά.³⁷⁹

Ωστόσο, η πολιτική ειρήνευσης του Πλαστήρα συναντά μεγάλα εμπόδια. Ο πρωθυπουργός παρουσιάζεται να αγωνίζεται απέναντι σε πολύ ισχυρούς αντιπάλους και σε πολλά μέτωπα. Οι εθνικόφρονες θεωρούσαν ότι ο Πλαστήρας υποσχόταν τη νομιμοποίηση του ΚΚΕ, για να εξασφαλίσει τις ψήφους των αριστερών.³⁸⁰ Διαφωνούσαν με την πολιτική ειρήνευσης και τα μέτρα επιεικείας, καθώς πίστευαν ότι ο κομμουνιστικός κίνδυνος εξακολουθούσε και έπρεπε να καταπολεμηθεί από τον στρατό και από ένα κράτος που θα βρισκόταν σε ετοιμότητα.³⁸¹ Οι Αμερικανοί πίστευαν ότι ο πρωθυπουργός ρέπει προς τα αριστερά απειλώντας με διακοπή της οικονομικής βοήθειας και οδηγώντας τη χώρα σε οικονομικό αδιέξοδο. Ο στρατός, ο οποίος επιδίωκε τη συμμετοχή του και στα πολιτικά πράγματα, δεν επιθυμούσε την άμεση αναστολή των εκτελέσεων και ήθελε να παρατείνει το διάστημα του καθεστώτος έκτακτης ανάγκης που του εξασφάλιζε πρόσθετες εξουσίες.³⁸² Αντιδράσεις για τα μέτρα επιεικείας συνάντησε από τα κόμματα της αντιπολίτευσης, αλλά και από τους κυβερνητικούς εταίρους του. Ο Σοφοκλής Βενιζέλος, ακολουθώντας συντηρητική πορεία, κράτησε αποστάσεις από τα μέτρα επιεικείας, θέτοντας εμπόδια στην εφαρμογή της πολιτικής του Πλαστήρα.³⁸³ Τη διαφωνία του με τα μέτρα εξέφρασε και ο Γεώργιος Παπανδρέου. Ο έντονος διάλογος που έχει στην ταινία με τον Νικόλαο Πλαστήρα στο υπουργικό συμβούλιο αποτυπώνει τις ενδοκυβερνητικές συγκρούσεις, οι οποίες μαζί με τις μεθοδεύσεις των Αμερικανών, του βασιλιά και του ΙΔΕΑ οδήγησαν στην πολιτική αστάθεια των πρώτων χρόνων της μεταπολιτευτικής περιόδου. Οι κυβερνήσεις συνεργασίας δέχονταν μεγάλες πιέσεις και δεν

³⁷⁹ Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα, τόμος Α, 1949-1952* (Αθήνα, Παπαζήσης, 1977), 302.

³⁸⁰ Στο ίδιο, 84.

³⁸¹ Τάσος Τρίκκας, *ΕΔΑ, 1951-1967. Το νέο πρόσωπο της Αριστεράς*, τόμος Α' (Αθήνα: Θεμέλιο, 2009), 48

³⁸² Ιωάννης Στεφανίδης, *Από τον Εμφύλιο στον Ψυχρό Πόλεμο...*, ό.π., 96.

³⁸³ Σωτήρης Ριζάς, *Η ελληνική πολιτική μετά τον Εμφύλιο...*, ό.π., 91-99.

μακροημέρευαν στην εξουσία. Το γεγονός αυτό καθιστούσε δύσκολη την εφαρμογή της πολιτικής τους.

Συμπερασματικά, στην ταινία ο Νικόλαος Πλαστήρας, μέσα και από την ερμηνεία της εμβληματικής φυσιογνωμίας του Μάνου Κατράκη, παρουσιάζεται ως ένας ηγέτης με κύρος και δημοκρατικές αρχές. Εμφανίζεται ως υπερασπιστής της ειρήνευσης και της εθνικής ανεξαρτησίας, ως ο πολιτικός που μάχεται για την ενότητα του ελληνικού λαού και την ανόρθωση της οικονομίας. Επιδεικνύει ανθρωπισμό, τιμιότητα και δικαιοσύνη και προσπαθεί να μείνει πιστός στις θέσεις και την ιδεολογία του παρά τις μεγάλες πιέσεις που δέχεται από αντιπάλους και συνεργάτες του. Ωστόσο, μοιάζει εγκλωβισμένος σε μια ασφυκτική πραγματικότητα χωρίς διεξόδους και επιλογές. Το γεγονός αυτό τον καθιστά μια σχεδόν τραγική φυσιογνωμία που κερδίζει τη συμπάθεια των θεατών.

Η μεταπολεμική Ελλάδα στην οποία προβλήθηκε το «Γαρύφαλλο» ήταν η εποχή των μεγάλων πολιτικών ηγετών. Κυρίαρχες πολιτικές προσωπικότητες της περιόδου αποτέλεσαν ο Κωνσταντίνος Καραμανλής και ο Ανδρέας Παπανδρέου. Ο πρώτος είχε ήδη ολοκληρώσει δυο κυβερνητικές θητείες - τη «χρυσή οκταετία» 1955-1963 - πριν τη Δικτατορία των Συνταγματαρχών και πέτυχε δύο ακόμη εκλογικές νίκες στην πρώτη περίοδο της Μεταπολίτευσης. Κατά τη διάρκεια των μεταπολιτευτικών κυβερνήσεων του επιτεύχθηκε η «βελούδινη» μετάβαση από τη Δικτατορία στη μεταπολιτευτική δημοκρατία, ρυθμίστηκε το πολιτειακό ζήτημα, νομιμοποιήθηκαν τα αριστερά κόμματα, καταργήθηκε ο ΑΝ 509 και οι διακρίσεις ανάμεσα σε εθνικόφρονες και μη εθνικόφρονες, περιορίστηκε η αστυνομοκρατία και ήρθαν οι περιορισμοί ένταξης σε πολιτικούς φορείς και το συνδικαλιστικό κίνημα. Η ΝΔ, πραγματοποιώντας μια στροφή προς τα «αριστερά», παρουσιάστηκε ως κόμμα ενότητας αναζητώντας τη συναίνεση και τη συνεργασία ευρύτερων κοινωνικών τάξεων.

Ο Ανδρέας Παπανδρέου αποτέλεσε την κυρίαρχη πολιτική προσωπικότητα και τον αδιαμφισβήτητο ηγέτη του ΠΑΣΟΚ. Ηγήθηκε της μεγάλης «δημοκρατικής-προοδευτικής παράταξης» της Κεντροαριστεράς αποτέλεσε έναν αντιδεξιό πόλο εξουσίας που αναγνώρισε την Εθνική Αντίσταση, δίνοντάς της μια παλλαϊκή διάσταση με τη συμμετοχή Ελλήνων και Ελληνίδων από όλες τις παρατάξεις, τάξεις και κοινωνικά στρώματα. Δικαίωσε τους αγωνιστές της κομμουνιστικής και ΕΑΜικής Αριστεράς αλλά κράτησε αποστάσεις από το ΚΚΕ. Τέλος, διακήρυξε τον αγώνα για εθνική ανεξαρτησία μέσω της απεξάρτησης της χώρας από τις ΗΠΑ.

Στοιχεία μιας ισχυρής πολιτικής προσωπικότητας μπορούν να ανιχνευτούν και στη σκηνοθετική ματιά του Νίκου Τζίμα για τον Νικόλαο Πλαστήρα. Έτσι, ο σκηνοθέτης, λίγο πριν την επικείμενη επικράτηση του ΠΑΣΟΚ στις εκλογές του 1981, παρουσιάζει τον πρωθυπουργό με ηγετικά χαρακτηριστικά, κύρος και πολιτική συνέπεια. Μετά από την τραυματική περίοδο του Εμφυλίου προσπαθεί να συσπειρώσει τον ελληνικό λαό, ακολουθώντας μια πολιτική ενότητας, συμφιλίωσης και ειρήνευσης. Με τα «μέτρα επιεικειάς» επιχειρεί να άρει τον αποκλεισμό των κομμουνιστών και να επιτύχει την επανένταξη και επαναδραστηριοποίησή τους στην πολιτική, κοινωνική και οικονομική ζωή. Το κόμμα του – η ΕΠΕΚ - φαίνεται να βρίσκεται ιδεολογικά κοντά στον ευρύτερο χώρο της Αριστεράς, αν και κρατά αποστάσεις από την κομμουνιστική πλευρά της. Αγωνίζεται ενάντια στις δυνάμεις της συντήρησης - τη Δεξιά, τον στρατό, το παλάτι – και κυρίως απέναντι στον πανίσχυρο αμερικανικό παράγοντα που ελέγχει και παρεμβαίνει διαρκώς στις ελληνικές υποθέσεις.

Η υπόθεση Μπελογιάννη

Η προσπάθεια οργάνωσης ενιαίου δημοκρατικού μετώπου

Μετά το πρώτο σκέλος της ταινίας, στο οποίο παρουσιάζεται η κατάσταση που επικρατεί στη μετεμφυλιακή Ελλάδα, ο σκηνοθέτης εστιάζει στην υπόθεση Μπελογιάννη. Ο πρωταγωνιστής, αφού επιστρέφει από το εξωτερικό, ξεκινά τις επαφές με μέλη της Αριστεράς αλλά και του δημοκρατικού μετώπου για την ανασυγκρότηση των οργανώσεων του ΚΚΕ στη χώρα αλλά και τη χάραξη νέας πολιτικής.

Σε μια από τις συναντήσεις αυτές αντικείμενο συζήτησης αποτελεί το ενδεχόμενο συνεργασίας με άλλες δημοκρατικές δυνάμεις. Ο αριστερός δημοσιογράφος Γιώργος (Κώστας Αρζόγλου) θεωρεί ότι υπάρχει πρόσφορο έδαφος για μια τέτοια προοπτική: «Από επαφές που είχαμε με δημοκρατικές δυνάμεις καθώς και με ανθρώπους του Πλαστήρα, διαπιστώσαμε ότι υπάρχουν δυνατότητες συνεργασίας πάνω σε θέματα ειρήνευσης, δημοκρατίας και εθνικής ανεξαρτησίας». Απέναντι στην άποψη αυτή διατυπώνεται ο αντίλογος ότι πρέπει ο χώρος της Αριστεράς να στηριχθεί στις δικές του δυνάμεις και να μην γίνει «ουρά των αστικών κομμάτων». «Αυτοί παίρνουν τις δυνάμεις μας και μετά μας πουλάνε» σημειώνεται χαρακτηριστικά. Έπειτα εκφράζεται η θέση ότι προτεραιότητα πρέπει να αποτελεί η διάσωση των συντρόφων από το εκτελεστικό απόσπασμα, τις εξορίες και τις φυλακές, η βελτίωση της ζωής του λαού που έχει γίνει αφόρητη και η αποτροπή της υποδούλωσης της χώρας στους Αμερικανούς. Με αυτήν συντάσσεται και ο Νίκος Μπελογιάννης. Η συζήτηση παρά

τις διαφορετικές απόψεις και τις διαφωνίες γίνεται σε ήπιους τόνους, στα πλαίσια ενός υγιούς δημοκρατικού διαλόγου.

Σε επόμενες σκηνές ο πρωταγωνιστής πραγματοποιεί συναντήσεις με τον Νίκο Πλουμπίδη αλλά και με έναν άνθρωπο του Πλαστήρα. Στην πρώτη ο ήρωας επισημαίνει στο ηγετικό στέλεχος του ΚΚΕ την ανάγκη να ενημερωθεί το κόμμα και τα μέλη του για τη δραστηριοποίηση της CIA στην Ελλάδα και τους κινδύνους που συνεπάγεται αυτό. Στη δεύτερη συναντά έναν συνταγματάρχη (Αθηνόδωρος Προύσαλης) ο οποίος πρόκειται στον πρωθυπουργό. Ο Μπελογιάννης, αφού του θυμίζει ότι στην Κατοχή πολέμησαν όλοι μαζί τον κατακτητή παραμερίζοντας τις διαφορές τους, σημειώνει με έμφαση: «Αυτό πρέπει να κάνουμε και τώρα, που η πατρίδα κινδυνεύει από έναν άλλο εχθρό, που έρχεται με τη μάσκα του φίλου». Ο συνταγματάρχης συμφωνεί ότι θα ήταν ωραίο να ενωθούν οι Έλληνες για μια ακόμη φορά. Ωστόσο, προσθέτει ότι «ο Εμφύλιος έριξε βαριά σκιά ανάμεσά μας. Οι περισσότεροι πιστεύουν ότι ο μεγαλύτερος εχθρός της δημοκρατίας είστε εσείς». Ο Μπελογιάννης τον διακόπτει ρωτώντας τον για την πολιτική της ειρήνευσης. Ο συνταγματάρχης του απαντά προβληματισμένος: «Η ηγεσία σας μέχρι χθες μιλούσε για το όπλο παρά πόδα, να είστε έτοιμοι για την επίθεση. Εναντίον τίνος;». Ο Μπελογιάννης, αφού απαντά ότι όλοι έχουν κάνει λάθη, τον προτρέπει να κοιτάξουν το τι μπορεί να γίνει στο παρόν. Του επισημαίνει ότι την πραγματική εξουσία στη χώρα έχουν οι συνεργάτες των Γερμανών που πέρασαν τώρα στη «δούλεψη» των Αμερικάνων και κυριαρχούν στον κρατικό μηχανισμό και τη δημόσια ζωή. Έτσι, καταλήγει στο ότι «μόνο μια πλατιά ενότητα από όλες τις πατριωτικές δυνάμεις μπορεί να τους φράξει το δρόμο».

Οι «δυνατότητες συνεργασίας πάνω σε θέματα ειρήνευσης, δημοκρατίας και εθνικής ανεξαρτησίας» παραπέμπουν στην αναζήτηση πεδίου πολιτικής συμμαχίας με άλλες δημοκρατικές δυνάμεις. Ο Μπελογιάννης τονίζει ότι είναι απαραίτητη η συνεργασία απέναντι στον κοινό εχθρό, τους συνεργάτες των Γερμανών που πλέον υπηρετούν τους Αμερικανούς. Όταν ο συνταγματάρχης αναφέρεται στο σύνθημα του ΚΚΕ για το όπλο «παρά πόδα» αποδέχεται τα λάθη της παράταξής του, αλλά προκρίνει την εστίαση στο παρόν και στην ανάγκη άμεσης λήψης μέτρων. Γίνεται σαφές ότι στο παρόν υποστηρίζει την πολιτική ειρήνευσης και αξιολογεί ως λανθασμένη την ένοπλη δράση. Επαναλαμβάνει τη λέξη «ενότητα» και χαρακτηρίζει «πατριωτικές» τις δυνάμεις που θα εναντιωθούν απέναντι στον νέο κατακτητή. Έτσι, θέτει ως στόχο την

ενότητα των δημοκρατικών δυνάμεων απέναντι στους δωσίλογους και τους Αμερικανούς.

Οι παραπάνω σκηνές σχετίζονται με τις προσπάθειες συνεργασίας της Αριστεράς με τις υπόλοιπες δημοκρατικές δυνάμεις. Οι κεντρώες κυβερνήσεις της μετεμφυλιακής περιόδου, παρά τις έντονες αντιδράσεις της δεξιάς παράταξης, προσπάθησαν να εφαρμόσουν μια πολιτική ειρήνευσης που θα ένωνε τον ελληνικό λαό. Πάνω σε αυτή τη βάση το ΚΚΕ απέστειλε τους Μπελογιάννη και Ακριτίδη στην Ελλάδα, προκειμένου να οργανώσουν έναν αριστερό πολιτικό φορέα που θα πίεζε προς την κατεύθυνση της εφαρμογής των μέτρων ειρήνευσης. Έτσι, ξεκίνησαν επαφές με στελέχη του ΚΚΕ, της ευρύτερης Αριστεράς και της αριστερής μερίδας της ΕΠΕΚ.³⁸⁴ Ο Μπελογιάννης, ένας μετριοπαθής πολιτικός σύμφωνα με τον Μιχάλη Λυμπεράτο, έβλεπε θετικά την πολιτική επιεικειάς και τις αναφορές του Πλαστήρα στις μαζικές απολύσεις εξόριστων και στον εκδημοκρατισμό. Πίστευε ότι υπήρχαν περιθώρια σύμπλευσης και δημιουργίας ενός ενιαίου δημοκρατικού μετώπου. Μάλιστα, είχε προτείνει το σύνθημα για κυβέρνηση δημοκρατικής ενότητας από «αριστερά του Πλαστήρα μέχρι και το ΚΚΕ», στάση που δημιουργούσε προβλήματα στους πολιτικούς του αντιπάλους.³⁸⁵

Από την άλλη πλευρά, η πολιτική στάση του ΚΚΕ στα πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια υπήρξε αντιφατική. Από τη μια πλευρά, στο διάγγελμα της «Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης» της 15/10/49 αναφέρεται ότι «γελιούνται θανάσιμα όσοι φαντάζονται ότι δεν υπάρχει ΔΣΕ. Ο ΔΣΕ δεν κατέθεσε τα όπλα. Μόνο τα έθεσε παρά πόδα». Από την άλλη, σύμφωνα με την απόφαση της ΚΕ στις 9 Οκτωβρίου 1949 στόχος του - ακόμη παράνομου τότε - κομματικού μηχανισμού ήταν η δημιουργία δημοκρατικού μετώπου που θα ζητούσε γενική αμνηστία και πολιτική ομαλότητα. Ουσιαστικά προκρίθηκε ο στόχος της ειρήνευσης και το ΚΚΕ επιδίωξε τη συμμετοχή στην πολιτική ζωή της χώρας μέσω των νέων κομματικών σχηματισμών.³⁸⁶ Εντούτοις, η αντίπαλη πλευρά αξιοποίησε αυτή τη διγλωσσία, «για να νομιμοποιήσει τα κατασταλτικά μέτρα απέναντι στα μέλη και τις επιρροές του ΚΚΕ».

Εδώ πρέπει να γίνει μια σύντομη αναφορά και στην Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά (ΕΔΑ), η οποία δημιουργήθηκε στις 3 Αυγούστου του 1951 με πρόεδρο τον Ιωάννη Πασαλίδη και με στόχο να εκπροσωπήσει τις αριστερές δυνάμεις στις εκλογές,

³⁸⁴ Σπύρος Σακελλαρόπουλος, *Έτσι αγαπάμε εμείς την Ελλάδα*, ό.π., 39-43.

³⁸⁵ Μιχάλης Λυμπεράτος, «Οι δίκες και η εκτέλεση ...», ό.π., 77-78.

³⁸⁶ Σπύρος Κασσιμάτης, *Οι παράνομοι* (Αθήνα: Φιλίστωρ, 1997), 151.

αφού το ΚΚΕ ήταν παράνομο.³⁸⁷ Αν και στις τάξεις του περιλαμβάνονταν πολλά στελέχη του ΚΚΕ, η ΕΔΑ υποστήριξε τη δημοκρατική πορεία σύμφωνα με τους κοινοβουλευτικούς θεσμούς.³⁸⁸ Συμφωνούσε με την πολιτική ειρήνευσης του Πλαστήρα, την κατάργηση της έκτακτης νομοθεσίας του Εμφυλίου και τη χορήγηση αμνηστίας. Η ΕΔΑ πρέσβευε την ανεξαρτησία της χώρας, την εδαφική ακεραιότητα αλλά και τις ειρηνικές σχέσεις με τα υπόλοιπα κράτη. Επιθυμούσε την οικονομική ανάπτυξη και τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των πολιτών μέσα και από τον περιορισμό των στρατιωτικών δαπανών.³⁸⁹

Συμπερασματικά, ο Μπελογιάννης παρουσιάζεται στην ταινία ως ένας μετριοπαθής πολιτικός, που αναζητά τη συνεργασία με τις άλλες δημοκρατικές δυνάμεις, προκειμένου να βελτιώσει τη θέση της Αριστεράς μέσα στο εχθρικό αντικομμουνιστικό δεξιό κράτος. Η τάση αυτή για συναίνεση και συνεργασία συμφωνεί και με το πολιτικό κλίμα της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου, κατά την οποία τόσο η ΝΔ όσο και το ΠΑΣΟΚ επιχείρησαν ανοίγματα «προς τα αριστερά», επιδιώκοντας τη διεύρυνση της εκλογικής τους δύναμης. Στην ταινία ο Μπελογιάννης παρουσιάζεται ως μια προοδευτική πολιτική προσωπικότητα, έτοιμος να αφήσει πίσω τις αγκυλώσεις και τα στεγανά του πολιτικού χώρου στον οποίο ανήκει.

Η ανθρώπινη πλευρά του Μπελογιάννη

Στην ταινία παρουσιάζεται μέσα από κάποιες σκηνές και η ανθρώπινη πλευρά του πρωταγωνιστή. Σε μια από αυτές ο Μπελογιάννης επισκέπτεται τη μητέρα και την αδερφή του: «Αδερφούλα μου, μεγάλωσες» λέει με τρυφερότητα στη νεαρή κοπέλα που του ανοίγει την πόρτα, ενώ στη συνέχεια σφιχταγκαλιάζει παρατεταμένα τη μαυροφορεμένη μητέρα του η οποία ξεσπά σε κλάματα, καθώς ξαναβλέπει τον γιο της ύστερα από πολύ καιρό και ενώ πίστευε ότι είχε πεθάνει. Τα δύο πρόσωπα εμφανίζονται συγκινημένα, αγκαλιάζονται με αγάπη, κοιτάζουν επίμονα το ένα το άλλο σαν να προσπαθούν να καλύψουν λίγο από τον χαμένο χρόνο. Ο σκηνοθέτης επιλέγει εύστοχα να κρατήσει βουβά τα υποκείμενα, μεταφέροντας τα συναισθήματά τους αποκλειστικά μέσα από τα βλέμματα και τις κινήσεις των σωμάτων τους.

³⁸⁷ Ιωάννα Παπαθανασίου, *Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά. Αρχείο 1951-1967* (Αθήνα: Θεμέλιο, 2001), 26.

³⁸⁸ Τάσος Τρίκκας, *ΕΔΑ, 1951-1967...*, ό.π., 144

³⁸⁹ Ελένη Πασχαλούδη, *Ένας πόλεμος χωρίς τέλος. Η δεκαετία του 1940 στον πολιτικό λόγο. 1950-1967* (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2010), 219-231.

Στα επόμενα πλάνα ο ήρωας εξομολογείται τις σκέψεις και τα συναισθήματά του για τη μητέρα του στη σύζυγο του Κούλη Ζαμπαθά, που τον φιλοξενεί στο σπίτι τους: «Χθες βράδυ συνάντησα τη μητέρα μου. Με νόμιζε χαμένο. Και τι δεν έχει τραβήξει αυτή η γυναίκα. Στην Κατοχή έχασε τις δυο αδερφές μου. Η μια πέθανε. Την άλλη την κρέμασαν οι Γερμανοί. Χάθηκε και ο πατέρας μου. Αληθινό μαρτύριο η ζωή της».

Οι σκηνές παρουσιάζουν τον ήρωα ως μια ευγενική φυσιογνωμία, έναν ιδιαίτερα συναισθηματικό και τρυφερό άνθρωπο. Η επανασύνδεση μητέρας και γιου προκαλεί συγκίνηση όχι μόνο στους ίδιους αλλά και στους θεατές. Από την άλλη πλευρά, παραπέμπει και στα βάσανα που έχουν περάσει. Η χαροκαμένη μάνα αποτελεί ένα τραγικό πρόσωπο, αφού έχει χάσει τις δύο κόρες και τον σύζυγό της. Οι συνεχείς διώξεις, η Κατοχή, ο Εμφύλιος, η ήττα της Αριστεράς και η αναγκαστική φυγή του Μπελογιάννη στο εξωτερικό της έχει ουσιαστικά στερήσει και τον γιο της.

Η σχέση του Μπελογιάννη με την Έλλη Παππά αποτυπώνεται σε ελάχιστες σκηνές. Ο ήρωας επισκέπτεται τη σύντροφό του στο σπίτι της και εκφράζει τη χαρά του για τη βελτίωση της υγείας του Πλουμπίδη που είχε ασθενήσει βαριά. Κοιτάζοντας τα βιβλία της Έλλης εντοπίζει κάποιο έργο του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη. Μιλά με πάθος για τον μεγάλο διηγηματογράφο και φανερώνει τη βαθιά γνώση του σε θέματα ελληνικής λογοτεχνίας. Αναφέρεται μάλιστα και στη μελέτη που είχε ξεκινήσει να γράφει για τις ρίζες της ελληνικής λογοτεχνίας όσο βρισκόταν στη φυλακή. Πρόκειται για το «Σχέδιο για μια Ιστορία της Ελληνικής Λογοτεχνίας». Ενώ ξεσπά καταιγίδα, μιλά με τη ζεστή, γεμάτη πάθος φωνή του στη σύντροφό του για το πόσο του αρέσει να ακούει τον ήχο της βροχής. Οι δύο ήρωες πιάνονται από το χέρι, κοιτάζονται στοργικά, αγκαλιάζονται και η Έλλη ακουμπά το μέτωπό της στον λαιμό του πρωταγωνιστή.

Η αγάπη, η εκτίμηση και ο βαθύς σεβασμός ανάμεσα στους δύο ήρωες αποτυπώνονται και κατά τη διάρκεια της απομόνωσης και της δεύτερης δίκης. Ο Μπελογιάννης υποστηρίζει ψυχολογικά τη σύντροφό του με μηνύματα κατά τη διάρκεια της πολύμηνης απομόνωσης. Η Έλλη Παππά περιγράφει τα αισθήματά της για τον Μπελογιάννη με τα ακόλουθα λόγια: «Είχαμε την αγάπη μας. Μέσα στο ανυπόφορο σκοτάδι του κελιού μου και στο ανυπόφορο, νυχτοήμερα, ηλεκτρικό του κελιού του Νίκου, εμείς ζούσαμε τον δικό μας έρωτα που έδινε το δικό του φως στην

ψυχή και όχι μόνο».³⁹⁰ Επίσης, οι ήρωες εμφανίζονται να κοιτάζουν με αγάπη και περηφάνεια ο ένας για τον άλλον, όταν ολοκληρώνουν τις απολογίες τους στο στρατοδικείο. Τέλος, ιδιαίτερα συγκινητική είναι η σκηνή του αποχαιρετισμού τους, πριν οδηγηθεί ο Μπελογιάννης μέσα στη νύχτα στο εκτελεστικό απόσπασμα.

Ο σκηνοθέτης δεν αφιερώνει άλλες προσωπικές σκηνές στη σχέση των δύο ηρώων. Αντιμετωπίζει με σεβασμό και διακριτικότητα τη σχέση τους, προτιμώντας να εστιάσει στην πολιτική τους δράση. Εντούτοις, οι λιγοστές σκηνές που αφορούν την ανθρώπινη πλευρά τους τους παρουσιάζουν ως προσωπικότητες γεμάτες πάθος, ήθος και ακεραιότητα. Από το «Γαρύφαλλο» απουσιάζει κάθε αναφορά στους προηγούμενους γάμους και συντρόφους τους, οι οποίες θα μπορούσαν να επηρεάσουν τη συντηρητική ελληνική κοινωνία των αρχών της δεκαετίας του 1980, όταν προβλήθηκε η ταινία.

Οι συλλήψεις, οι ανακρίσεις και η πρώτη δίκη

Ο Μπελογιάννης βρίσκεται υπό παρακολούθηση από την Ασφάλεια και τις αρχές από τη στιγμή που επέστρεψε στην Ελλάδα. Συλλαμβάνεται στις 20 Δεκεμβρίου του 1950 σε ένα από τα «σπίτια του κόμματος», στην οικία του Καλοφωλιά στην οδό Πλαπούτα στα Εξάρχεια, ενώ προσπαθεί να αφήσει ένα μήνυμα στους συντρόφους του. Προλαβαίνει, όμως, σε μια πράξη αυτοθυσίας και καταπίνει το χαρτί με το μήνυμα, προτού τον συλλάβουν οι χωροφύλακες. Λίγες μέρες νωρίτερα είχε συλληφθεί και ο Στάθης Δρομάζος, στέλεχος της Αριστεράς και αρχισυντάκτης της εφημερίδας *Δημοκρατικός*, της πρώτης νόμιμης αριστερής εφημερίδας που κυκλοφόρησε μετά τον Εμφύλιο.

Η Αστυνομία τους μεταφέρει «υπό άκρα μυστικότητα» στο κτίριο της Γενικής Ασφάλειας³⁹¹. Ωστόσο, δεν ανακοινώνει τη σύλληψή τους για 15 ημέρες, μέχρι τις 5 Ιανουαρίου 1951, αποσκοπώντας στη σύλληψη και άλλων στελεχών. Η Έλλη Παππά τότε γνωστοποίησε τη σύλληψη στην εφημερίδα «Δημοκρατικός» με στόχο να αποτρέψει ενδεχόμενη δολοφονία του Μπελογιάννη.³⁹² Ο ήρωας οδηγείται στην απομόνωση αρνούμενος να αποκαλύψει την ταυτότητά του. Οι αρχές τον ταυτοποιούν από τα δαχτυλικά του αποτυπώματα. Η δράση του αποτυπώνεται λεπτομερώς στον

³⁹⁰ Αφροδίτη Ερμίδα, «Μαρτυρίες μιας διαδρομής: Έλλη Παππά-Νίκος Μπελογιάννης», *Documento*, 29.01.2021, <https://bit.ly/3NfQvcs> (πρόσβαση 01/01/2023).

³⁹¹ Γεώργιος Σαρής, «Νίκος Μπελογιάννης 1915-1952: Τον φοβούνταν ακόμα και νεκρό», *Έθνος*, 11.12.2019, <https://bit.ly/3NMEqgH> (πρόσβαση 01/01/2023).

³⁹² Μιχάλης Λυμπεράτος, «Οι δίκες και η εκτέλεση ...», *ό.π.*, 76.

φάκελό του: «Από μαθητής του γυμνασίου φάνηκε η επαναστατική του δράση. Φυλακίστηκε και εξορίστηκε επανειλημμένα στον Πύργο, την Πάτρα, την Κατούνα, Το, Ακροναυπλία, Κέρκυρα και Χαϊδάρη. Στην κατοχή το έσκασε από τη φυλακή και βγήκε στο βουνό. Υπηρέτησε ως λοχαγός του ΕΛΑΣ. Φυλακίστηκε από τους Γερμανούς και κρατήθηκε σε στρατόπεδα συγκεντρώσεως». Ο διευθυντής της Ασφάλειας με ικανοποίηση αναφωνεί «πέσαμε διάνα. Αυτός είναι λίγο πιο κάτω από τον Ζαχαριάδη». Ακολουθεί η σύλληψη της Έλλης Παππά.

Η δίκη του Μπελογιάννη και των συντρόφων του επισπεύδεται, προτού ο Πλαστήρας προβεί σε αλλαγές στο νομικό πλαίσιο, οι οποίες δεν θα επέτρεπαν την καταδίκη των κατηγορουμένων σε θάνατο.³⁹³ Επικρατεί «κλίμα αντικομμουνιστικής ψύχωσης που συντηρούνταν από τα πρωτοσέλιδα μεγάλων αθηναϊκών εφημερίδων». Ήταν μια από τις σημαντικότερες και μαζικότερες δίκες της χώρας, καθώς το σύνολο των ανθρώπων που συμμετείχαν στη διαδικασία (κατηγορούμενοι, μάρτυρες κατηγορίας και υπεράσπισης και δικαστές) προσέγγισε τα 500 άτομα.³⁹⁴ Επειδή στην αίθουσα του στρατοδικείου υπήρχαν και πολλοί φρουροί, αστυνομικοί, στρατιωτικοί, δημοσιογράφοι και συγγενείς των κατηγορουμένων κατέστη αναγκαία η μεταφορά της δίκης σε μεγαλύτερη αίθουσα στο Α' Τριμελές Πλημμελειοδικείο, που στεγαζόταν στο Αρσάκειο Μέγαρο.³⁹⁵

Το Έκτακτο Στρατοδικείο αποτελούνταν από αντικομμουνιστές, οι οποίοι ήταν μέλη του ΙΔΕΑ. Πρόεδρος ήταν ο αντισυνταγματάρχης Ανδρέας Σταυρόπουλος, μέλη ο ταγματάρχης Ν. Κομιανός, ο τότε ταγματάρχης και μετέπειτα δικτάτορας Γεώργιος Παπαδόπουλος, ο ταγματάρχης Γ. Κοράκης και ο λοχαγός Θ. Κυριακόπουλος και βασιλικός επίτροπος ο Β. Καρκαζής. Ο Πότης Παρασκευόπουλος σχολιάζει ότι με τέτοια σύνθεση του στρατοδικείου δεν θα μπορούσε να υπάρξει άλλη ετυμηγορία από «θάνατος».³⁹⁶

Στην απολογία του ο Μπελογιάννης αποκρούει την αντικομμουνιστική κατηγορία ότι το ΚΚΕ είναι «ξενοκίνητο», προβάλλοντας τις θυσίες των αριστερών που έδιναν τη ζωή τους για ένα «καλύτερο, ευτυχισμένο αύριο, που αυτοί δεν θα το ζήσουν».³⁹⁷ Στην ταινία παρουσιάζεται με κωμικό τρόπο το αβάσιμο των κατηγοριών και το επίπεδο των κατηγορών, τους οποίους σε ορισμένες περιπτώσεις εκθέτει με τις

³⁹³ Πότης Παρασκευόπουλος, *Ο άνθρωπος με το γαρύφαλλο* (Αθήνα, Κάκτος, 1980), 50-51.

³⁹⁴ Βασιλική Λάζου, «Από την επιστροφή στην Ελλάδα...», *ό.π.*

³⁹⁵ Σπύρος Σακελλαρόπουλος, *Έτσι αγαπάμε εμείς την Ελλάδα*, *ό.π.*, 71.

³⁹⁶ Πότης Παρασκευόπουλος, *Ο άνθρωπος με το...*, *ό.π.*, 164.

³⁹⁷ Βασιλική Λάζου, «Από την επιστροφή στην Ελλάδα...», *ό.π.*

ερωτήσεις, την οξύνοια και το θάρρος του ο Μπελογιάννης.³⁹⁸ Χαρακτηριστικός είναι ο διάλογός του με τον αστυνομικό Αγγελόπουλο, έναν από τους βασικούς μάρτυρες κατηγορίας:

Αγγελόπουλος: Ο άνθρωπος αυτός οργάνωνε συνομοσία κατά της Ελλάδος. Ήρθε, για να εφαρμόσει τις αποφάσεις της 6^{ης} και 7^{ης} Ολομέλειας.

Μπελογιάννης: Γνωρίζει ο μάρτυς ότι η 6^η και 7^η Ολομέλεια ρίχνουν όλο το βάρος στην πάλη για την ειρήνη, το ψωμί και τις ελευθερίες του ελληνικού λαού;

Αγγελόπουλος: Το γνωρίζω.

Μπελογιάννης: Και είναι αυτό κατά τη γνώμη σας συνομοσία κατά της Ελλάδος;

Αγγελόπουλος: Ε; Όχι.

Μπελογιάννης: Αυτό ήθελα να ομολογήσετε».

Η δίκη προκαλεί διεθνείς αντιδράσεις, το θέμα φτάνει στον ΟΗΕ (Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών) και οι πιέσεις στην ελληνική κυβέρνηση πολλαπλασιάζονται. Μάλιστα, η Γραμματεία του ΟΗΕ ζητά τον τερματισμό της ανώμαλης κατάστασης μέσω του Έλληνα εκπροσώπου στα Ηνωμένα Έθνη. Μετά από συσκέψεις στο υπουργείο Εθνικής Αμύνης ο τότε νέος υπουργός Δικαιοσύνης Δημήτριος Παπασπύρου προσπαθεί - κάτω από το βάρος των εξωτερικών πιέσεων - να παραπέμψει τη δίκη σε πενταμελές εφετείο.³⁹⁹ Η παρέμβαση αυτή προκαλεί την αντίδραση της αντιπολίτευσης, η οποία κατηγορεί τον Πλαστήρα ότι προσπαθεί να προστατεύσει τους κομμουνιστές.⁴⁰⁰ Ο υπουργός Δικαιοσύνης Δημήτριος Παπασπύρου (Σπύρος Καλογήρου) στην προσπάθειά του να εκτονώσει την κατάσταση καλεί τον πρόεδρο του στρατοδικείου Ανδρέα Σταυρόπουλο (Φραγκούλης Φραγκούλης) στο γραφείο του και του ζητά να διακόψει τη δίκη για εθνικούς λόγους. Εντούτοις, ο πρόεδρος του στρατοδικείου είναι ανένδοτος: «Εφόσον, κύριε υπουργέ, είμαι πρόεδρος του στρατοδικείου δεν πρόκειται να διακόψω την δίκη. Αλλά, αν εσείς, με βεβαιώνετε ότι δια της διακοπής της δίκης θα προκύψει εθνική ωφελιμότητα, είμαι πρόθυμος να αυτοκτονήσω δια να σας δώσω την λύσιν που επιθυμείτε». Έχει υποστηριχθεί πώς για την αδιαλλαξία του ευθυνόταν ο ΙΔΕΑ, ο οποίος, έχοντας επίγνωση των αντίθετων φωνών μέσα στην κυβέρνηση είχε ζητήσει από τον Σταυρόπουλο να αντισταθεί με κάθε τρόπο απέναντι στην υπουργική απόφαση.⁴⁰¹

³⁹⁸ «Νίκος Μπελογιάννης: «Έτσι αγαπάμε εμείς...», *ό.π.*

³⁹⁹ Πότης Παρασκευόπουλος, *Ο άνθρωπος με το...*, *ό.π.*, 167-169.

⁴⁰⁰ Σπύρος Σακελλαρόπουλος, *Έτσι αγαπάμε εμείς την Ελλάδα*, *ό.π.*, 45.

⁴⁰¹ «Νίκος Μπελογιάννης: «Έτσι αγαπάμε εμείς...», *ό.π.*

Στις 8 Νοεμβρίου, μόλις μια μέρα μετά την απολογία του Μπελογιάννη,⁴⁰² ο βασιλικός επίτροπος πρότεινε 12 καταδίκες σε θάνατο, 6 σε ισόβια, 7 σε 20 χρόνια φυλάκιση κτλ.

Η ανακοίνωση της ετυμηγορίας προκάλεσε θύελλα αντιδράσεων στην Ελλάδα και σε ολόκληρο τον κόσμο. Η αντίδραση μέσα στη χώρα υπήρξε μαζική και εκδηλώθηκε με τηλεγραφήματα διαμαρτυρίας και κινητοποίηση από δημάρχους, δημοτικούς συμβούλους, επιτροπές επαγγελματικών κλάδων, εφημερίδες, ακόμη και βουλευτές της ΕΠΕΚ. Παράλληλα, ξεκίνησε ένα διεθνές κλίμα συμπαραστάσης με στόχο την αποτροπή της εκτέλεσης του Μπελογιάννη και των συντρόφων του τόσο από τον δυτικό κόσμο όσο και από τις σοσιαλιστικές χώρες. Η Σοβιετική Ένωση έφερε το ζήτημα προς συζήτηση στην 6η Σύνοδο της Γενικής Συνέλευσης του ΟΗΕ. Διεθνείς προσωπικότητες της εποχής συντάχθηκαν με το κίνημα συμπαραστάσης. Ο πρόεδρος του Παγκόσμιου Συμβουλίου Ειρήνης Ζολιό Κιουρί, η γαλλική Επιτροπή για τη γενική αμνηστία στην Ελλάδα, οι διάσημοι νοτιοαμερικανοί λογοτέχνες Pablo Neruda, Jorge Amado, οι Γάλλοι Jean Cocteau, Gaston Gallimard, Henri Matisse, Romain Rolland, Paul Éluard, ο Ισπανός στρατηγός Antonio Cordon έστειλαν τηλεγραφήματα και μηνύματα διατρανώνοντας τη διαφωνία τους για τις εκτελέσεις. Μάλιστα, ο Pablo Picasso, εντυπωσιασμένος από το θάρρος του Μπελογιάννη που απαθανάτιστηκε στο δικαστήριο γελαστός με ένα γαρύφαλλο στο χέρι, ζωγράφισε το σκίτσο του και το δώρισε, για να συγκεντρωθούν χρήματα για τη σωτηρία του.⁴⁰³ Στη Σοβιετική Ένωση φορείς, ενώσεις, οργανώσεις και επιφανείς προσωπικότητες με εκκλήσεις, εκπομπές, δηλώσεις, αποφάσεις και δημοσιεύσεις κινητοποιήθηκαν για τη σωτηρία του Μπελογιάννη. Στη Γαλλία το Κομμουνιστικό Κόμμα Γαλλίας ξεκίνησε καμπάνια, όπως και η εφημερίδα *Umanite*, βουλευτές των γαλλικών κομμάτων συμμετείχαν στο κίνημα συμπαραστάσης. Ανάλογες ενέργειες έγιναν σε Ιταλία, Αγγλία, Γερμανία, ΗΠΑ, Αυστρία, Βέλγιο, Ολλανδία, Ελβετία, Νορβηγία, Δανία, Αίγυπτο, Αυστραλία και αλλού.⁴⁰⁴

Ο υπουργός προτρέπει τον Πλαστήρα να κινητοποιηθεί γρήγορα, λόγω του κινδύνου να επισπευσθεί η εκτέλεση των καταδικασθέντων. Ο Πλαστήρας καλεί τους δημοσιογράφους και δηλώνει με αποφασιστικότητα ότι ο Μπελογιάννης και οι άλλοι

⁴⁰² Τάσος Βουρνάς, *Ποιοι και γιατί Σκότωσαν το Νίκο Μπελογιάννη και τους Συντρόφους του*; (Αθήνα: Τολίδης, 1981), 31.

⁴⁰³ Gertje Utley, *Pablo Picasso: The Communist Years* (New Haven: Yale University Press, 2000), 179.

⁴⁰⁴ Γιάννης Σκαλιδάκης, «Το παγκόσμιο κίνημα συμπαραστάσης...», *ό.π.*, 193-198.

καταδικασθέντες δεν θα εκτελεστούν. Προσθέτει ότι όσο βρίσκεται η κυβέρνησή του στην εξουσία δεν θα πραγματοποιηθεί καμιά εκτέλεση πολιτικού κατάδικου. Υπό την πίεση της ελληνικής αλλά και της διεθνούς κοινής γνώμης ο Πλαστήρας εμφανίζεται αποφασισμένος να αποτρέψει τις εκτελέσεις. Φαίνεται και ο ίδιος να διαφωνεί με αυτές και αναλαμβάνει τον ρόλο του «Συμπαραστάτη»⁴⁰⁵ για τον ήρωα.

Το γεγονός αυτό προκαλεί την αντίδραση των Αμερικανών, οι οποίοι άρχισαν να εκβιάζουν την ελληνική πλευρά, δηλώνοντας ότι θα αποσύρουν την «οικονομική βοήθεια» στην Ελλάδα και αναφέροντας ότι «η Ελλάς έχει ανάγκη ισχυράς κυβερνήσεως».⁴⁰⁶ Η κυβέρνηση δέχτηκε μεγάλη πίεση και για τις ανακρίσεις για το κίνημα του ΙΔΕΑ στις 31 Μαΐου 1951. Ο υπουργός Εθνικής Αμύνης δήλωσε ότι οι υπεύθυνοι θα δικαστούν στο Διαρκές Στρατοδικείο Αθηνών και ότι «ο ΙΔΕΑ είχε καταστεί μια δεύτερη παράνομη ηγεσία του στρατεύματος». Η αντιπολίτευση μέσω του Παπάγου έκανε λόγο για προσπάθεια της κυβέρνησης να διαλύσει το στράτευμα, οι δυτικές δυνάμεις την κατηγόρησαν ότι αφοπλίζει τη χώρα κατά του κομμουνισμού, ενώ η Ουάσιγκτον αντιμετώπιζε κάθε δημοκρατική κίνηση ως υποχώρηση απέναντι στον σοβιετικό κίνδυνο.⁴⁰⁷

Η ανακάλυψη των ασυρμάτων και οι ανακρίσεις

Αρκετά νωρίς στην ταινία γίνεται λόγος για τον εντοπισμό των ασυρμάτων των κομμουνιστών από τους Αμερικανούς. Ο διευθυντής της Ειδικής Υπηρεσίας Πληροφοριών ενημερώνεται ότι «οι Αμερικάνοι από το Φάληρο επεσήμαναν ξανά τον ασύρματο των κομμουνιστών να μεταδίδει στο Παραπέτασμα». Ωστόσο, όταν μεταφέρει την πληροφορία στους ανωτέρους του, αποφασίζεται να μην αξιοποιηθούν αμέσως. Έτσι, αναφέρεται με νόημα: «Θα μας χρειαστούν αργότερα».

Η σκηνή, πέρα από την οργάνωση των Σωμάτων Ασφαλείας με στόχο την εξάρθρωση του παράνομου κομμουνιστικού μηχανισμού, φανερώνει ότι η λειτουργία των ασυρμάτων ήταν γνωστή στην αστυνομία και τον στρατό πολύ νωρίτερα⁴⁰⁸ από τη αξιοποίησή τους για τη δεύτερη δίκη του Μπελογιάννη.⁴⁰⁹ Η φράση «θα μας χρειαστούν αργότερα» καταδεικνύει ότι χρησιμοποιήθηκαν ως μέσο, για να

⁴⁰⁵ Για τον Συμπαραστάτη και τους έξι αφηγηματικούς ρόλους του Α. Greimas βλ. Algirdas Julien Greimas, «Σκέψεις για τα μοντέλα δράσης», μτφ. Αθανάσιος Γκότοβος, *Νεοελληνική Παιδεία* 9 (1982): 39-62· Γεώργιος Παπαντωνάκης και Τριαντάφυλλος Κωτόπουλος, *Σκηνικό, Χαρακτήρες, Πλοκή* (Αθήνα: Ίων, 2011), 157-158, 210.

⁴⁰⁶ «Νίκος Μπελογιάννης: «Έτσι αγαπάμε εμείς...», *ό.π.*

⁴⁰⁷ Πότης Παρασκευόπουλος, *Ο άνθρωπος με το...*, *ό.π.*, 174-175.

⁴⁰⁸ Μιχάλης Λυμπεράτος, *Από το ΕΑΜ στην ΕΔΑ* (Αθήνα: Στοχαστής, 2011), 421

⁴⁰⁹ Τάκης Λαζαρίδης, *Ευτυχώς ηττηθήκαμε σύντροφοι...* (Αθήνα: Πελασγός, 2008), 225-227.

ξεπεραστούν τα νομικά κωλύματα που έθεσαν τα μέτρα επιείκειας της κυβέρνησης Πλαστήρα για την αποτροπή των εκτελέσεων του Μπελογιάννη και των συντρόφων του.

Μετά την ετυμηγορία της πρώτης δίκης και τις δηλώσεις του πρωθυπουργού ότι δεν θα γίνουν εκτελέσεις η Ασφάλεια προβαίνει σε έφοδο και ανακαλύπτει «ως δια μαγείας»⁴¹⁰ τους ασύρματους του ΚΚΕ στη Γλυφάδα (στη βίλα Αύρα στην οδό Αρτέμιδος 43) και την Καλλιθέα (στην κατοικία της οδού Λυκούργου 39 –σήμερα νούμερο 41), στα σπίτια του Νίκου Καλούμενου και του Ηλία Αργυριάδη⁴¹¹ με τη συμβολή των ραδιογωνιόμετρων του αμερικανικού αεροπλανοφόρου «Franklin Roosevelt» που βρισκόταν στον Πειραιά και ενός ελικοπτερου των ΗΠΑ. Λίγο αργότερα εντοπίζεται μέσα σε κρύπτη κάτω από το δάπεδο ο χειριστής του ασύρματου Νίκος Βαβούδης. Όταν τον διατάζουν να βγει, εκείνος απαντά περήφανα: «Γκρεμίστε το, δεν βγαίνω. Ζωντανός δεν θα πέσω στα χέρια σας». Ο διευθυντής της Ασφάλειας του ζητά να παραδοθεί. Ο Βαβούδης ζητά χρόνο, για να το σκεφτεί. Ωστόσο, αντί να παραδοθεί ξεκινά να καίει και να καταστρέφει τα αποδεικτικά στοιχεία. Οι χωροφύλακες ξεκινούν τις προσπάθειες να γκρεμίσουν το δάπεδο. Όταν πλέον πλησιάζουν στη σύλληψή του, ακούγεται ένας πυροβολισμός μέσα από την κρύπτη. Ο Βαβούδης έχει αυτοκτονήσει, για να μην πιαστεί ζωντανός.

Οι επόμενες σκηνές καταγράφουν τις πολιτικές συνέπειες της ανακάλυψης των ασυρμάτων. Ο Τύπος κάνει λόγο για αποκάλυψη μεγάλου δικτύου της Μόσχας και της Cominform στην Ελλάδα. Οι κατηγορίες στρέφονται και εναντίον της αριστερής πτέρυγας της ΕΠΕΚ και του κόμματος των Φιλελευθέρων. Η εφημερίδα της ΕΔΑ (Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά) κλείνει και αντιπροσωπεία της επισκέπτεται τον πρωθυπουργό. Ο Πλαστήρας σε έντονο ύφος παρατηρεί: «Σας έκλεισαν την εφημερίδα ε; Τώρα θα σας διαλύσουν και το κόμμα». Εκείνοι αναρωτιούνται «Ποιος στρατηγέ; Εσείς δεν είστε ο πρωθυπουργός της χώρας;». Ο Πλαστήρας κάνει λόγο για σκοτεινές δυνάμεις. Ο εκπρόσωπος της ΕΔΑ του ζητά να καταγγείλει αυτές τις δυνάμεις στον ελληνικό λαό και να τις διαλύσει. Ο διάλογος καταλήγει σε λογομαχία. Ο πρωθυπουργός απαντά: «Μη ζητάτε ευθύνες από εμένα. Δεν είμαι εγώ που τοποθετώ ασυρμάτους. Οι ασύρματοι θα διαλύσουν όχι μόνο το δικό σας το κόμμα, αλλά και το δικό μου». Τον λόγο παίρνει το μέλος της ΕΔΑ: «Κύριε πρόεδρε, ας μην γελιόμαστε.

⁴¹⁰ Μιχάλης Λυμπεράτος, «Οι δίκες και η εκτέλεση ...», *ό.π.*, 81.

⁴¹¹ Δημήτρης Ταταρούνης, «Γιατί τους εκτέλεσαν Κυριακή», *Documento*, 30.03.2020, <https://bit.ly/3zdA4Jr> (πρόσβαση 01/01/2023).

Οι ασύρματοι είναι μόνο η αφορμή. Τα αίτια είναι πολύ βαθύτερα και εσείς τα ξέρετε. Και είναι μεγάλη η ευθύνη της κυβερνήσεώς σας που δεν καταγγέλλει τους κύκλους της ανωμαλίας και δεν διαλύει το παρακράτος». Ο υπουργός Γεώργιος Καρτάλης υποστηρίζει ότι το θέμα των ασυρμάτων στρέφεται όχι μόνο εναντίον των κομμουνιστών αλλά και εναντίον της κυβέρνησης και της δημοκρατίας.

Ο Πότης Παρασκευόπουλος παρατηρεί ότι η ανακάλυψη των ασυρμάτων άλλαξε τη μοίρα του Μπελογιάννη και την πορεία των πολιτικών πραγμάτων και της εσωτερικής ζωής της χώρας». ⁴¹² Μεθοδεύτηκε από το δεξιό Κράτος με στόχο να συντηρηθεί το κλίμα πόλωσης και να οξυνθεί το εμφυλιοπολεμικό κλίμα, προκειμένου να εγκαταλειφθεί η πολιτική της ειρήνευσης και να νομιμοποιηθούν οι πολιτικές διώξεις των κομμουνιστών. ⁴¹³ Τα γραφεία των εφημερίδων *Δημοκρατική* της ΕΔΑ ⁴¹⁴ και *Φρουροί της Ειρήνης* της νεολαίας της ΕΔΑ ⁴¹⁵ σφραγίστηκαν. Είχε προηγηθεί το κλείσιμο της εφημερίδας *Δημοκρατικός* αμέσως μετά τη σύλληψη του Μπελογιάννη. ⁴¹⁶

Ο Νικόλαος Πλαστήρας, η κυβέρνηση και η ΕΔΑ βρέθηκαν σε πολύ δύσκολη θέση. Η πολιτική ειρήνευσης της ΕΠΕΚ, η οποία είχε δεχτεί δριμεία κριτική από τη συντηρητική παράταξη, εμφανίζεται εκτεθειμένη, καθώς οι ασύρματοι παραπέμπουν σε κατασκοπία και προδοσία της πατρίδας. Το δεξιό κράτος και ο Τύπος που το υποστηρίζει επιτίθενται στον πρωθυπουργό και κλείνουν την εφημερίδα της ΕΔΑ. Στόχος είναι να πλήξουν την κυβέρνηση, να αναστείλουν τα μέτρα επιεικειάς της και να επιφέρουν ένα αποφασιστικό χτύπημα στην Αριστερά.

Στο υπουργικό συμβούλιο ανακοινώνεται ότι το State Department μετά τις αντιδράσεις στον ΟΗΕ από τη Ρωσία για τα έκτακτα στρατοδικεία ειδοποίησαν μέσω του Έλληνα αντιπροσώπου στα Ηνωμένα Έθνη «να παραπέμπονται πλέον οι κομμουνιστάι εις τα τακτικά στρατοδικεία επί κατασκοπία και οι αποφάσεις αυτών των στρατοδικείων να εκτελούνται».

Η σκηνή συνδέεται με την πρόταση του βασιλικού επιτρόπου να μετατραπεί η αρχική κατηγορία σε άσκηση κατασκοπίας με βάση τον ΑΝ 375 του 1936. Ωστόσο, ο νόμος αυτός είχε αλλάξει τον Αύγουστο του 1950 με βάση τον νέο Ποινικό Κώδικα, καταργώντας τη θανατική ποινή και προβλέποντας ποινές φυλάκισης για κατασκοπία

⁴¹² Πότης Παρασκευόπουλος, *Ο άνθρωπος με το...*, ό.π., 176-177.

⁴¹³ Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα, Τόμος Α, 1949-1952* (Αθήνα, Παπαζήσης, 1977), 387.

⁴¹⁴ Μιχάλης Λυμπεράτος, *Από το ΕΑΜ...*, ό.π., 429-432.

⁴¹⁵ Μιχάλης Λυμπεράτος, *Μετά τον εμφύλιο*, ό.π., 67-68.

⁴¹⁶ Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα, Τόμος Α, ό.π.*, 182.

εν καιρώ ειρήνης. Για τον λόγο αυτό, με πρωτοβουλία του αρχιστράτηγου Παπάγου στις 31 Δεκεμβρίου 1950 ο νόμος άλλαξε πάλι στην προεμφυλιακή του μορφή που προέβλεπε την ποινή του θανάτου για αδικήματα κατασκοπίας σε περίοδο ειρήνης, προκειμένου να επιβληθεί η θανατική ποινή στους κατηγορούμενους.⁴¹⁷ Οι ρυθμίσεις του Πλαστήρα δεν περιλάμβαναν την κατηγορία της κατασκοπίας, η οποία δεν επέτρεπε και την προσφυγή στο Αναθεωρητικό Στρατοδικείο.

Στις επόμενες σκηνές παρουσιάζονται οι πιέσεις του διευθυντή της Ασφάλειας στους κατηγορούμενους, για να ομολογήσουν. Ο διευθυντής ανακρίνει πρώτα τον Δημήτρη Μπάτση. Αρχικά, του ασκεί ψυχολογική πίεση συνδέοντας με κυνικό τρόπο την κατηγορία για κατασκοπία με το στρατοδικείο και «σίγουρο θάνατο». Έπειτα, επιχειρεί να τον προσεγγίσει λέγοντας: «Εμείς θέλουμε να σε βοηθήσουμε. Ο πατέρας σου ήταν ναύαρχος και εσύ εξαίρετος επιστήμονας. Ξέρουμε ότι σε παρέσυραν οι κομμουνιστάι αλλά πρέπει και εσύ να μας βοηθήσεις». Ο Μπάτσης απαντά πως όσα γνωρίζει τους τα είπε και ότι δεν έχει καμιά ανάμειξη σε θέματα κατασκοπίας. Καταλήγει λέγοντας ότι είχε μόνο την οικονομική διαχείριση για ανθρωπιστικούς λόγους. Ο διευθυντής του λέει ότι αυτά δεν τον βοηθούν σε τίποτα. Προσθέτει: «Εσύ έχεις επαφές με κυβερνητικούς κύκλους. Θα μπορούσες να μας πεις κάποιο πρόσωπο που έχει σχέση με την υπόθεση των ασυρμάτων». Ο Μπάτσης απαντά ότι δεν ξέρει κανέναν με ανάμειξη σε αυτήν την υπόθεση.

Η σκηνή φανερώνει τις μεθόδους που μεταχειριζόταν η Ασφάλεια, για να πετύχει την ομολογία των κατηγορουμένων. Άλλωστε από τις πρώτες σκηνές της ταινίας ο αμερικανικός παράγοντας έχει υποσχεθεί στην ελληνική Ασφάλεια την παροχή τεχνογνωσίας και σύγχρονων μεθόδων ανάκρισης για την αντιμετώπιση του κομμουνιστικού κινδύνου. Με απειλές θανάτου και ψυχολογικό πόλεμο προσπαθεί να εκμαιεύσει πληροφορίες που θα καταδικάσουν και άλλους αριστερούς. Μετά τον εκφοβισμό και την επίκληση στο συναίσθημα ακολουθεί η επίκληση στο ήθος του αντιπάλου. Με επαινετικούς χαρακτηρισμούς ο διευθυντής της Ασφάλειας προσπαθεί να διαχωρίσει τον Μπάτση από τους άλλους κομμουνιστές. Ο ρηματικός τύπος «παρέσυραν» αφαιρεί σημαντικό μέρος της ευθύνης από τον κατηγορούμενο τον οποίο παρουσιάζει ως έρμαιο των διαφθορέων κομμουνιστών που τον εξαπάτησαν και τον παραπλάνησαν. Εντούτοις, η προσφορά αυτή δεν γίνεται χωρίς ανταλλάγματα. Το εκφώνημα «πρέπει και εσύ να μας βοηθήσεις» παραπέμπει σε πληροφορίες τις οποίες

⁴¹⁷ Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα, Τόμος Α, ό.π.*, 319-320.

πρέπει να παράσχει ο Μπάτσης, για να τύχει ευνοϊκής μεταχείρισης. Ωστόσο, εκείνος σημειώνει ότι δεν έχει καμιά σχέση με τους ασύρματους και αναφέρεται μόνο στην οικονομική διαχείριση που είχε. Πρόκειται για τη μεταφορά χρημάτων από τη Δυτική Ευρώπη στην παράνομη οργάνωση του ΚΚΕ στην Ελλάδα. Ο διευθυντής δεν μένει ικανοποιημένος. Ζητά ονόματα τα οποία μάλιστα συνδέονται με κυβερνητικούς κύκλους. Είναι σαφής εδώ η προσπάθεια στοχοποίησης της αριστερής μερίδας της κυβέρνησης. Η απάντηση του Μπάτση ισοδυναμεί με άρνηση να καταδώσει τους συντρόφους του παρά το γεγονός ότι γνωρίζει πως αυτό θα τον οδηγήσει στο εκτελεστικό απόσπασμα.

Ο τρόπος λειτουργίας του πολιτικού και δικαστικού κατεστημένου με την κατασκευή ενόχων και την απόδοση ευθυνών σε αθώους πολίτες για πολιτικές σκοπιμότητες αποτυπώθηκε στην καταδίκη σε θάνατο του Δημήτρη Μπάτση, ο οποίος δεν είχε σχέση με το θέμα των ασυρμάτων, αλλά καταδικάστηκε, επειδή μετέφερε χρήματα από τη Δυτική Ευρώπη στον παράνομο μηχανισμό του ΚΚΕ στην Ελλάδα. Γιος της Αικατερίνης Πρίντεζη και του ναυάρχου Αντωνίου Μπάτση, ήταν οικονομολόγος, καθηγητής του Πολυτεχνείου, διανοούμενος της Αριστεράς. Ήταν μέλος της Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Νεοελληνικών Προβλημάτων ΕΠ.ΑΝ. (Επιστήμη-Ανοικοδόμηση), συντάκτης και διευθυντής του περιοδικού *Ανταίος*, στο οποίο συμμετείχαν αριστεροί οικονομολόγοι και επιστήμονες, αποσκοπώντας στην ανοικοδόμηση της χώρας μετά τους πολέμους της προηγούμενης δεκαετίας. Το περιοδικό αμφισβητούσε ανοιχτά το σχέδιο Marshal. Το 1947 δημοσίευσε το έργο «Η βαρεία βιομηχανία στην Ελλάδα», στο οποίο υποστηρίζει ότι η Ελλάδα δεν χρειάζεται ξένη υποστήριξη - και εξάρτηση – καθώς μπορεί να βασιστεί στον φυσικό και ορυκτό της πλούτο και να αναπτύξει βιομηχανία. Οι απόψεις αυτές τον έκαναν αντιπαθή στους αμερικανικούς και όχι μόνο κύκλους, ενώ το βιβλίο του αγνοήθηκε από μια ολόκληρη γενιά.⁴¹⁸ Οι αστυνομικές αρχές με έντονες πιέσεις και εκβιασμούς του ζήτησαν να δηλώσει ότι είχε σχέση με την υπόθεση της Πολεμικής Αεροπορίας, προκειμένου να τη συνδέσουν με αυτήν των ασυρμάτων. Στην ταινία δεν παρουσιάζεται το γεγονός ότι υπό το βάρος των πιέσεων αποκήρυξε την κομμουνιστική ιδεολογία και σε ένδειξη μεταμέλειας ζήτησε να καταταχθεί στις ελληνικές στρατιωτικές δυνάμεις και να συμμετέχει στις επιχειρήσεις του ΝΑΤΟ στον πόλεμο της Κορέας. Ωστόσο, αρνήθηκε

⁴¹⁸ Κρυσταλία Πατούλη, «Η βαρεία βιομηχανία στην Ελλάδα. Δημήτρης Μπάτσης», *tvxs*, 22.12.2011 <https://bit.ly/2JLQzUw> (πρόσβαση 01/01/2023).

να καταδώσει άλλους διανοούμενους, για να αποφύγει τον θάνατο, ακόμη και την παραμονή της εκτέλεσής του. Η καταδίκη του συνδέεται με την αστική καταγωγή του, τις επιστημονικές του δημοσιεύσεις και με την προσπάθεια να τεθούν εμπόδια στην οργανωτική ανάπτυξη της Αριστεράς και να τρομοκρατηθούν οι αριστεροί διανοούμενοι.⁴¹⁹ Η παραδειγματική του τιμωρία αποτελούσε προειδοποίηση για οποιονδήποτε άλλο ανήκε στην αστική και άρχουσα τάξη και σκεφτόταν να συνδεθεί με την κομμουνιστική ιδεολογία.⁴²⁰

Στη συνέχεια, στο γραφείο του διευθυντή Ασφαλείας οδηγείται ο Νίκος Μπελογιάννης, ενώ βρίσκεται εκεί ακόμη ο Δημήτρης Μπάτσης. Ο διευθυντής επιχειρεί να αποδείξει τη σύνδεση μεταξύ των δύο αντρών καλώντας τον Μπελογιάννη να παραδεχτεί ότι γνωρίζει τον Μπάτση. Ο Μπελογιάννης αρνείται κατηγορηματικά και ο Μπάτσης αποχωρεί από το γραφείο με εντολή του διευθυντή. Έπειτα ο Μπελογιάννης ενημερώνεται για τη νέα δίκη με την κατηγορία της κατασκοπίας σε τακτικό στρατοδικείο το οποίο «δεν μπορεί να καταργήσει ο Πλαστήρας». Ο διευθυντής με ειρωνεία προσθέτει: «Τώρα Μπελογιάννη δεν σε σώζει ούτε ο ίδιος ο Θεός. Άκουσε, λοιπόν: Άνθρωποι με τις δικές σου ικανότητες είναι κρίμα να χάνονται τόσο νέοι. Θέλω να καταλάβεις ότι δίνεις τη ζωή σου για μια χαμένη υπόθεση. Χαμένη από όλες τις πλευρές. Δεν θα σου ζητήσω να καταδώσεις πρόσωπα και πράγματα. Ξέρω, αυτό δεν γίνεται από σένα. Μου αρκεί μόνο να εγκαταλείψεις τις ιδέες σου». Η απάντηση του Μπελογιάννη είναι απόλυτη και φανερόνει αποφασιστικότητα: «Δεν είχα ποτέ στη ζωή μου τέτοια διλήμματα». Ο διευθυντής εξακολουθεί: «Με ένα ναι, περνάς στη ζωή. Με ένα όχι, στον θάνατο. Είσαι μόνο 36 χρονών. Σκέψου μια φορά και το δικό σου συμφέρον. Εντούτοις, η απάντηση του ήρωα είναι αποστομωτική: «Αυτή είναι η λογική και η αξιοπρέπεια του δικού σας κόσμου». Ο διευθυντής σωπαίνει, αντιλαμβανόμενος ότι δεν μπορεί να τον πείσει.

Η σκηνή αυτή είναι μια από τις πιο δυνατές και εκφραστικές της ταινίας. Ο διευθυντής σε μεγάλο βαθμό χρησιμοποιεί και με τον ήρωα παρόμοιες τακτικές ανάκρισης με αυτές που επιχείρησε και με τον Μπάτση. Ξενικά με τον εκφοβισμό. Η φράση «δεν σε σώζει ούτε ο ίδιος ο Θεός» φανερόνει την αναπόφευκτη καταδίκη και εκτέλεση που περιμένει τον πρωταγωνιστή. Αξιοποιεί τόσο την επίκληση στο συναίσθημα όσο και την επίκληση στο ήθος του αντιπάλου. Με επαινετικούς

⁴¹⁹ Μιχάλης Λυμπεράτος, «Οι δίκες και η εκτέλεση ...», *ό.π.*, 141-142.

⁴²⁰ Σπύρος Σακελλαρόπουλος, *Έτσι αγαπάμε εμείς την Ελλάδα*, *ό.π.*, 46.

χαρακτηρισμούς για τις ικανότητές του προσπαθεί να τον μεταπείσει, για να μην θυσιάσει τη ζωή του «για μια χαμένη υπόθεση». Μάλιστα, για να τον απαλλάξει από τυχόν ηθικά διλήμματα του λέει ότι δεν θέλει να καταδώσει κάποιον άλλον. Του αρκεί να εγκαταλείψει τις ιδέες του. Ουσιαστικά τον απαλλάσσει από την προδοσία έναντι των άλλων, αλλά όχι από την προδοσία του ίδιου του εαυτού του και των ιδεών του. Γνωρίζει ότι με τη δημοσιότητα που έχει λάβει ο Μπελογιάννης λόγω της πρώτης δίκης, η δημόσια εγκατάλειψη των κομμουνιστικών ιδεών θα αποτελέσει μια εμφανική και συμβολική νίκη για τον χώρο της Δεξιάς. Στην παρότρυνση να σκεφτεί το δικό του συμφέρον, ο ήρωας παρουσιάζεται αμετακίνητος: η φράση «Αυτή είναι η λογική και η αξιοπρέπεια του δικού σας κόσμου» παραπέμπει στο ήθος τόσο του ήρωα όσο και του χώρου τον οποίο εκπροσωπεί. Συγχρόνως, διατυπώνεται ευθέως η κατηγορία για ανηθικότητα του αντίπαλου στρατοπέδου. Πρόκειται για το δίπολο Αριστερά – Δεξιά και το ηθικό πλεονέκτημα της πρώτης που ήδη αναλύθηκε σε προηγούμενη ενότητα.

Η δεύτερη δίκη

Η δεύτερη δίκη των 29 κατηγορουμένων ξεκινά στις 15 Φεβρουαρίου στο Διαρκές Στρατοδικείο Αθηνών. Το κατηγορητήριο βασίζεται στην αποκάλυψη των ασυρμάτων, σε καταδόσεις, μαρτυρίες προσώπων, παρακολουθήσεις και κάποια ακόμη στοιχεία. Εντούτοις, τα στοιχεία της δικογραφίας αποκαλύπτουν ότι δεν βρέθηκαν ξεκάθαρα επιβαρυντικά στοιχεία για την καταδίκη των κατηγορουμένων. Από την αρχή γίνεται σαφές ότι στόχος είναι να επιβληθεί η θανατική καταδίκη η οποία δεν έγινε πράξη με την ολοκλήρωση της πρώτης δίκης.⁴²¹

Επιπρόσθετα, η διάρκεια της δεύτερης δίκης φανερώνει ότι έγιναν συντονισμένες προσπάθειες να ολοκληρωθεί η διαδικασία όσο το δυνατόν ταχύτερα. Έτσι, ενώ η πρώτη δίκη διήρκησε σχεδόν δέκα μήνες, η δεύτερη ολοκληρώθηκε μέσα σε μόλις τρεις. Από την άλλη πλευρά, καθώς η δίκη είχε προσελκύσει το ενδιαφέρον του διεθνούς τύπου και στο ακροατήριο της αίθουσας ήταν παρόντες ανταποκριτές από τις σημαντικότερες εφημερίδες του εξωτερικού, έπρεπε να τηρηθούν όλοι οι δικονομικοί τύποι, για να περιοριστούν οι αντιδράσεις.⁴²²

Η πρώτη σκηνή από τη δίκη των ασυρμάτων έχει ως μάρτυρα κατηγορίας τον διευθυντή Ασφαλείας. Ο αστυνομικός διευθυντής υποστηρίζει ότι οι κατηγορούμενοι δεν είναι Έλληνες, αλλά προδότες, πράκτορες της Μόσχας και της Cominform, εφόσον

⁴²¹ Μιχάλης Λυμπεράτος, «Οι δίκες και η εκτέλεση ...», *ό.π.*, 96-97.

⁴²² Σπύρος Σακελλαρόπουλος, *Έτσι αγαπάμε εμείς την Ελλάδα*, *ό.π.*, 215-216.

έστειλαν πληροφορίες στο εξωτερικό για τον στρατό και την εθνική άμυνα της χώρας. Έπειτα υποστηρίζει ότι ο Μπελογιάννης ήταν αρχηγός του κατασκοπευτικού δικτύου. Ο Μπελογιάννης παρεμβαίνει και ρωτά από πού προκύπτει ότι ήταν κατασκοπευτικός ο οργανισμός και ο ίδιος αρχηγός του. Ο διευθυντής απαντά ότι στην κρύπτη του Βαβούδη βρέθηκε ο κώδικας με τον οποίο αποκρυπτογραφήθηκαν τα σήματα. Ο Μπελογιάννης οδηγεί με εύστοχες ερωτήσεις τον διευθυντή να παραδεχτεί ότι ο Βαβούδης ήταν έμπειρος αριστερός στην παρανομία και με ψυχραιμία έκαψε πολλά από τα μηνύματα, προτού του θέσει το καίριο ερώτημα: «Πώς εξηγείτε το γεγονός ότι αυτός ο τόσο έμπειρος και ψυχραιμος Βαβούδης έκαψε πολλά χαρτιά και δεν έκαψε τον κώδικα που θα ήταν το πρώτο χαρτί που θα κατέστρεφε, προκειμένου να αχρηστέψει όλα τα άλλα;». Ο διευθυντής μένει άφωνος και ο Μπελογιάννης προσθέτει με ικανοποίηση: «Όταν σκηνοθετείτε μια υπόθεση, κύριε, να προσέχετε και τις λεπτομέρειες!».

Ο διάλογος περνάει το μήνυμα ότι και η δεύτερη δίκη είναι σκηνοθετημένη. Όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά, ο Βαβούδης κατέστρεψε το μεγαλύτερο μέρος του αποδεικτικού υλικού, προτού αυτοκτονήσει. Εντούτοις, στις εφημερίδες της εποχής δημοσιεύονταν συνεχώς υποτιθέμενα αποκρυπτογραφημένα μηνύματα που είχαν ως στόχο το ΚΚΕ αλλά και τον Νικόλαο Πλαστήρα.

Ακολουθεί η απολογία της Έλλης Παππά και του Τάκη Λαζαρίδη οι οποίοι υπερασπίζονται τις ιδέες τους με πάθος και αυτοπεποίθηση. Ωστόσο, η κορύφωση της ταινίας έρχεται, όταν τον λόγο παίρνει ο Νίκος Μπελογιάννης. Αρχικά, εστιάζει στο περιεχόμενο των δύο δικών. Υποστηρίζει ότι ο στόχος και των δύο ήταν ο ίδιος και ότι η δεύτερη δίκη αποτελεί «καινούργια έκδοση της προηγούμενης». Ωστόσο, σημειώνει ότι κατά τη διάρκειά της δεν έγινε καμιά φοβερή ανακάλυψη. Υποστηρίζει ότι δεν αποδείχτηκε σε κανένα σημείο της δίκης η ενοχή των κατηγορουμένων. Συνακόλουθα, οι κατηγορούμενοι δικάζονται για την κομμουνιστική τους ιδεολογία και όχι για κάποια αξιόποινη πράξη.

Στη συνέχεια ο πρωταγωνιστής αναφέρεται στην κατηγορία για προδοσία και κατασκοπία. Ανατρέχει στην απολογία του Λαζαρίδη που προηγήθηκε, στις θυσίες της οικογένειάς του για την πατρίδα και παρατηρεί ότι όλοι οι κατηγορούμενοι έχουν μια παρόμοια ιστορία. Σημειώνει ότι όλοι τους πολέμησαν ολόψυχα τους Ιταλούς, τους Γερμανούς, τους Βούλγαρους και τους συνεργάτες τους. Οι αγώνες τους για την πατρίδα και την ελευθερία αποδεικνύουν ότι μόνο προδότες της πατρίδας δεν ήταν. Μάλιστα, η φράση «Αγαπάμε την Ελλάδα περισσότερο από τους κατηγορούς μας», αν

και προκαλεί την έντονη αντίδραση του Γεωργίου Παπαδόπουλου, φανερώνει τον γνήσιο πατριωτισμό του πρωταγωνιστή και των συντρόφων του.

Στη συνέχεια ο Μπελογιάννης επικεντρώνεται στη δράση του ΚΚΕ. Πραγματοποιώντας μια σύντομη ιστορική αναδρομή στα γεγονότα της Κατοχής αναφέρεται στην εγκατάλειψη της χώρας από τον βασιλιά και την κυβέρνηση, στη δημιουργία του ΕΑΜ και τον πρωταγωνιστικό ρόλο του ΚΚΕ στην Αντίσταση κατά των ξένων κατακτητών τη στιγμή που ο ελληνικός λαός πέθαινε από την πείνα. Τονίζει τις θυσίες των αριστερών για την πατρίδα και αναφέρει συγκεκριμένα παραδείγματα εκτελέσεων από τους ναζί, που φανερώνουν ότι το ΚΚΕ είναι ένα κόμμα πατριωτικό και όχι προδοτικό.

Τα λόγια του Μπελογιάννη αποτυπώνουν το αφήγημα της Αριστεράς που κυριάρχησε στην πρώιμη Μεταπολίτευση. Πρόκειται για την επαναδιαπραγμάτευση της ιστορίας λόγω της αλλαγής των πολιτικών συνθηκών στη μεταπολιτευτική Ελλάδα. Σύμφωνα με αυτήν πρωταγωνιστικό ρόλο στην Αντίσταση και στον αντιφασιστικό αγώνα είχε το ΕΑΜ.

Στο σημείο αυτό ο πρόεδρος παρεμβαίνει: «Όπως σε συμφέρει μας τα λες Μπελογιάννη. Δια τα φρικιαστικά σας εγκλήματα, δια την Πηγάδα του Μελιγαλά την οποία εγεμίσατε με πτώματα εθnikοφρόνων Ελλήνων δεν μας λες τίποτα!»

Η παρέμβαση του προέδρου συνδέεται με την «Κόκκινη Τρομοκρατία» και τις εκτελέσεις στην Πηγάδα του Μελιγαλά. Σύμφωνα με τη συντηρητική παράταξη πρόκειται για την άσκηση βίας και τρομοκρατίας από το ΕΑΜ, τον ΕΛΑΣ και την ΟΠΛΑ (Οργάνωση Προστασίας Λαϊκών Αγωνιστών⁴²³ ή Οργάνωση Περιφρούρησης Λαϊκού Αγώνα⁴²⁴ ή Οργάνωση Προστασίας Λαϊκού Αγώνα⁴²⁵) κατά τη διάρκεια της Κατοχής, της Αντίστασης και του Εμφυλίου, προκειμένου ο χώρος της Αριστεράς να καταλάβει την εξουσία.⁴²⁶ Στη συνέχεια, σύμφωνα με τους αντικομμουνιστές η «Κόκκινη Τρομοκρατία» του ΕΑΜ συνδέθηκε με την τρομοκράτηση των χωρικών της υπαίθρου, με εκτελέσεις όπως στο Νταλαμάνι στη Λάκκα Σουλίου,⁴²⁷ όπως στην

⁴²³ Σοφία Ηλιάδου-Τάχου, *Μέρες της ΟΠΛΑ στην Θεσσαλονίκη* (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2013), 1.

⁴²⁴ Ιάσωνας Χανδρινός, *Το τιμωρό χέρι του λαού: Η δράση του ΕΛΑΣ και της ΟΠΛΑ στην κατεχόμενη πρωτεύουσα* (Αθήνα: Θεμέλιο, 2012), 95.

⁴²⁵ Δημήτρης Κατσορίδας, Δημήτρης Λιβιεράτος και Κώστας Παλούκης, *Ο ελληνικός τροτσκισμός: Ένα χρονικό 1923-1946* (Αθήνα: Εργατική Πάλη, 2015), 12.

⁴²⁶ Κώστας Φραδέλλος, «Κατοχικές κυβερνήσεις και έθνος», στο: *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα: Β' Παγκόσμιος Πόλεμος - Αντίσταση και Κατοχή 1940-1945* (επιμ.), Χρήστος Χατζηιωσήφ, τόμος Γ2 (Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2007), 153-179.

⁴²⁷ Ευάγγελος Τζούκας, *Οι οπλαρχηγοί του ΕΔΕΣ στην Ήπειρο 1942-44. Τοπικότητα και πολιτική ένταξη* (Αθήνα: βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2013), 144-151.

περιοχή των Δελφών, στην Αττική και τη Βοιωτία, τη μετακίνηση ομήρων και την καταστροφή κατοικιών εθnikοφρόνων⁴²⁸ με στόχο να καταλάβει την εξουσία⁴²⁹ και να επιβάλει τη δικτατορία του ΚΚΕ.⁴³⁰

Ο πρόεδρος του στρατοδικείου, αντιδρώντας στην εξύμνηση του ΚΚΕ και του ΕΑΜ από τον κατηγορούμενο, επιχειρεί να τον επαναφέρει στην τάξη. Διαφωνεί με την οπτική του Μπελογιάννη για όσα εξιστορεί. Τον καλεί να απολογηθεί για γεγονότα τα οποία κηλίδωσαν την εικόνα του ΕΑΜ, όπως οι επιθέσεις και οι εκτελέσεις απέναντι στους αντιπάλους τους. Έτσι, κάνει λόγο για τη μάχη του Μελιγαλά της Μεσσηνίας ανάμεσα στον ΕΛΑΣ, τον αντιστασιακό στρατό του ΕΑΜ και τα Τάγματα Ασφαλείας καθώς και για τις εκτελέσεις που ακολούθησαν. Μετά την αποχώρηση των γερμανικών δυνάμεων από την Πελοπόννησο⁴³¹ 1000 περίπου ταγματاسφαλίτες κατέφυγαν στον Μελιγαλά, όπου έδωσαν μάχη με 1200 αντάρτες μεταξύ 13 και 15 Σεπτεμβρίου του 1944.⁴³² Μετά την επικράτηση των ανταρτών και την είσοδό τους στην πόλη ακολούθησε λεηλασία και σφαγή ταγματاسφαλιτών από συγγενείς των θυμάτων τους που ήθελαν να πάρουν εκδίκηση.⁴³³ Στη σφαγή συνέβαλε η εσκεμμένα πλημμυλής φύλαξη των αιχμαλώτων.⁴³⁴ Ακολούθησε ανταρτοδικείο με επικεφαλής τους δικηγόρους Βασίλη Μπράβο και Γιάννη Καραμούζη το οποίο καταδίκασε με συνοπτικές διαδικασίες τόσο τους επικεφαλής των Ταγμάτων όσο και πολλούς άλλους. Οι εκτελέσεις πραγματοποιήθηκαν στην «Πηγάδα», ένα εγκαταλειμμένο πηγάδι έξω από τον Μελιγαλά.⁴³⁵ Ο αριθμός αυτών που εκτελέστηκαν διαφέρει ανάλογα με τις πηγές. Αλλού υπολογίζεται σε 800⁴³⁶, αλλού φτάνει τους 1000⁴³⁷, αλλού τους 1500 με 2000,⁴³⁸ ενώ η πλευρά των εθnikοφρόνων τείνει να δίνει ακόμη μεγαλύτερα

⁴²⁸ Τάσος Κωστόπουλος, *Κόκκινος Δεκέμβρης: Το ζήτημα της επαναστατικής βίας* (Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2016), 20-21.

⁴²⁹ Γιάννης Σακκάς, «Η ιστοριογραφία για τα Δεκεμβριανά: παλαιά αφηγήματα, σύγχρονες ερμηνείες, νέες κατευθύνσεις», στο *Δρόμοι του Δεκεμβρίου: Από τον Λίβανο στην Αθήνα 1944* (επιμ.), Θανάσης Σφήκας, Λουκιανός Χασιώτης και Ιάκωβος Μιχαηλίδης (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2016), 294.

⁴³⁰ Τάσος Κωστόπουλος, *Η αυτολογοκρίμενη μνήμη: τα τάγματα ασφαλείας και η μεταπολεμική εθnikοφροσύνη* (Αθήνα: Φιλίστωρ, 2005), 115-6, 129-31, 165.

⁴³¹ Mark Mazower, *Inside Hitler's Greece: The Experience of Occupation, 1941-44* (Yale University Press, 1993).

⁴³² Παντελής Μούτουλας, *Πελοπόννησος 1940-1945... ό.π.*, 580-581.

⁴³³ Γαβρίλης Λαμπάτος, *ΚΚΕ και εξουσία (1940-1944)* (Αθήνα: Μεταίχμιο, 2018), 290.

⁴³⁴ Μιχάλης Λυμπεράτος, «Τα γερμανικά αντίποινα, τα Τάγματα Ασφαλείας και ο Ε.Λ.Α.Σ.: Η περίπτωση της κεντρικής και νότιας Πελοποννήσου στην Κατοχή», στο Ιωάννης Καρακατσιάνης (επιμ.), *Νότια Πελοπόννησος 1935-1950* (Αθήνα: Αλφειός/Σύνδεσμος Φιλολόγων Μεσσηνίας, 2009), 61-102.

⁴³⁵ Παντελής Μούτουλας, *Πελοπόννησος 1940-1945... ό.π.*, 580-581.

⁴³⁶ Στέφανος Σαράφης, *Ο ΕΛΑΣ*. Βιβλιοθήκη Εθνικής Αντίστασης (Αθήνα: Τα Νέα Βιβλία, 1946), 420.

⁴³⁷ Χέρμαν Φρανκ Μάγερ, *Από τη Βιέννη στα Καλάβρυτα: Τα αιματηρά ίχνη της 117ης μεραρχίας καταδρομών στη Σερβία και την Ελλάδα* (Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2004), 604.

⁴³⁸ Ηλίας Θεοδωρόπουλος, *Η Πηγάδα του Μελιγαλά* (Αθήνα: 1998), 204-269.

νούμερα.⁴³⁹ Τα γεγονότα αυτά κηλίδωσαν την εικόνα του ΕΑΜ, το οποίο, αν και αρχικά αρνήθηκε τις εκτελέσεις, στη συνέχεια τις παραδέχτηκε και τις καταδίκασε.

Ο κατηγορούμενος αποδέχεται τις ευθύνες που αναλογούν στον χώρο της Αριστεράς για τον Εμφύλιο. Δεν αρνείται ότι και η δική του παράταξη προέβη σε πράξεις «για τις οποίες δεν μπορεί να καυχηθεί». Ωστόσο, με τα λόγια του επιχειρεί να μετριάσει όσα αναλογούν στην πλευρά των Αριστερών και αποφεύγει κάθε ξεκάθαρη αναφορά σε γεγονότα που αμαυρώνουν το ΚΚΕ. Αντιθέτως, αποδίδει το μεγαλύτερο μέρος της ευθύνης στην αντίπαλη πλευρά. Σημειώνει ότι η άκρα Δεξιά και οι ξένοι διάλεξαν τον δρόμο του διχασμού που οδήγησε στο αιματοκύλισμα της χώρας και ότι ο χώρος της Αριστεράς αντιστάθηκε στους νέους αποικιοκράτες.

Τα λόγια του φωτογραφίζουν τη σύγκρουση μεταξύ εθνικοφρόνων και κομμουνιστών. Η αναφορά στους αποικιοκράτες σχετίζεται με τις διεθνείς διαστάσεις του ελληνικού Εμφυλίου⁴⁴⁰ και με το γεγονός ότι η Ελλάδα βρέθηκε πρώτα κάτω από την αγγλική επιρροή - μετά το τέλος του ΒΠΠ και τη «συμφωνία των ποσοστών» μεταξύ Winston Churchill και Joseph Stalin⁴⁴¹ - και στη συνέχεια την αμερικανική, όταν η Αγγλία αποσύρθηκε από τη χώρα για οικονομικούς λόγους. Ο διχασμός οξύνθηκε καθώς στόχος των ξένων ήταν η πολιτική κυριαρχία της Δεξιάς, η «αποεαμοποίηση» και η περιθωριοποίηση του ΚΚΕ,⁴⁴² για να αποφευχθεί ο σοβιετικός κίνδυνος.⁴⁴³ Ο Μπελογιάννης παρατηρεί ότι ο χώρος της Δεξιάς επικράτησε λόγω της αμέριστης υποστήριξης των ΗΠΑ,⁴⁴⁴ που εφάρμοσαν - πρώτα στην Ελλάδα - το «σχέδιο Marshal» υποστηρίζοντας τις ελληνικές κυβερνήσεις στον αγώνα τους εναντίον των «κομμουνιστοσυμμοριτών».⁴⁴⁵

Τέλος, ο πρωταγωνιστής σημειώνει ότι οι εθνικόφρονες ακόμη και μετά τη νίκη τους εξακολούθησαν το αιματοκύλισμα στα νησιά εξορίας και με τις δίκες των

⁴³⁹ Στάθης Καλύβας, «Η γεωγραφία της εμφύλιας βίας στην κατοχική Μεσσηνία: Μια ποσοτική προσέγγιση», στο Ιωάννης Καρακατσιάνης (επιμ.), *Νότια Πελοπόννησος 1935-1950* (Αθήνα: Αλφειός/Σύνδεσμος Φιλολόγων Μεσσηνίας, 2009), 39-59.

⁴⁴⁰ Για το θέμα βλ. Βασίλης Κόντης, *Η Αγγλοαμερικανική πολιτική και το Ελληνικό ζήτημα 1945-1949* (Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 1984).

⁴⁴¹ Albert Resis, "The Churchill-Stalin Secret "Percentages" Agreement on the Balkans, Moscow, October 1944", *The American Historical Review* 83, no. 2 (April 1978): 368-387. Panos Tsakaloyannis, "The Moscow Puzzle", *Journal of Contemporary History* 21, no. 1 (1986): 37-55.

⁴⁴² Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, «Η ιδεολογική επίδραση του Εμφυλίου Πολέμου», στο: *Η Ελλάδα στη δεκαετία του 1940-1950, Ένα έθνος σε κρίση* (επιμ.), Γιάννης Ιατρίδης (Αθήνα: Θεμέλιο, 1984), 561-594.

⁴⁴³ Elisabeth Barker, "Greece in the framework of Anglo-Soviet relations 1941-1947", in Marion Sarafis (ed.), *Greece: From Resistance to Civil War* (Nottingham: Spokesman, 1980), 20.

⁴⁴⁴ Andre Gerolymatos, *Εμφύλιος - Ελλάδα...*, ό.π., 184.

⁴⁴⁵ Γιάννης Γιανουλόπουλος, *Ο μεταπολεμικός κόσμος...*, ό.π., 81-102.

Αριστερών. Η αναφορά σχετίζεται με τις διώξεις που υπέστησαν οι κομμουνιστές στα στρατόπεδα συγκέντρωσης σε νησιά όπως η Μακρόνησος αλλά και με τις δίκες με τις οποίες καταδικάστηκαν και εκτελέστηκαν σύμφωνα με νόμους όπως ο 509 που έθετε το ΚΚΕ εκτός νόμου και ο 375 του 1936 περί κατασκοπίας.

Στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης, όταν προβλήθηκε η ταινία, οι ηττημένοι του Εμφυλίου απέκτησαν ξανά φωνή. Απέναντι στη Δεξιά, αλλά και στην αποσιώπηση που επικράτησε για δεκαετίες, ο χώρος της Αριστεράς μπόρεσε να προβάλει τη δική του εκδοχή για την ιστορία. Έτσι, τα λόγια του Νίκου Μπελογιάννη αποτυπώνουν στις κινηματογραφικές αίθουσες το νέο αφήγημα για τα γεγονότα, το οποίο οι θεατές περίμεναν και επιθυμούσαν να δουν και να ακούσουν στη μεγάλη οθόνη.

Ο Μπελογιάννης κλείνει την απολογία του με τα ακόλουθα λόγια: «Η 6^η και η 7^η ολομέλεια του κόμματός μας ρίχνουν όλο το βάρος στην ειρήνευση του τόπου, στο ψωμί και τις ελευθερίες του λαού μας. Αυτό το μήνυμα ήρθα να φέρω στην Ελλάδα. Και απευθύνομαι από αυτό εδώ το εδώλιο σε όλους τους τιμημένους Έλληνες, σε όλους τους ελεύθερους ανθρώπους και τους καλώ να ενωθούμε. Είναι ανάγκη να εμποδίσουμε να επικρατήσουν οι υπηρέτες των Γερμανών που σήμερα έγιναν υπηρέτες των Αμερικάνων. Είναι ανάγκη να εμποδίσουμε να υποδουλωθεί η χώρα στους ιμπεριαλιστές της Ουάσιγκτον. Για αυτό αγωνιστήκαμε οι σύντροφοί μου και εγώ και για αυτό θα πεθάνουμε. Στο πρόσωπό μας σκοτώνετε την ειρήνευση και τη λευτεριά αυτού του τόπου. Για το άτομό μου δεν ζητώ την επιείκειά σας. Θα αντιμετωπίσω στωικά το εκτελεστικό απόσπασμα. Τίποτε άλλο δεν έχω να προσθέσω».

Στα τελευταία λόγια του Μπελογιάννη κυριαρχεί ένα μήνυμα ενότητας, ειρήνης αλλά και αντίστασης απέναντι στην υποδούλωση της χώρας στους Αμερικανούς. Συνδέει αυτό το μήνυμα με τις αποφάσεις της 6^{ης} και της 7^{ης} ολομέλειας του ΚΚΕ επιχειρώντας τη «νομιμοποίησή» του στη συνείδηση του ελληνικού λαού. Ουσιαστικά μέσα από τα λόγια του η κατηγορία της προδοσίας μεταφέρεται στους διώκτες του. Εκείνοι επιχειρούν να υποδουλώσουν τη χώρα σε έναν νέο κατακτητή. Οι Αμερικανοί παρουσιάζονται ως επόμενοι κατακτητές της χώρας. Όσοι υπηρετούσαν τους Γερμανούς, τώρα έχουν τεθεί στην υπηρεσία των Αμερικανών. Οι αριστεροί που διώκονται ως προδότες της πατρίδας στην πραγματικότητα αγωνίζονται για την ανεξαρτησία της. Πρόκειται για πλήρη αντιστροφή των ρόλων. Οι δεξιοί, που κατηγορούν τους αντιπάλους τους – τους αριστερούς – για προδοσία, είναι αυτοί που ουσιαστικά προδίδουν την πατρίδα υποδουλώνοντάς την στους Αμερικανούς.

Το ερμηνευτικό αυτό σχήμα συνδέεται με τον «πατριωτικό αντιαμερικανισμό», με την αντίσταση απέναντι στον Αμερικανό κατακτητή, που αποτέλεσε στοιχείο εθνικής ενότητας κατά την περίοδο της Μεταπολίτευσης. Η οπτική του Μπελογιάννη θυμίζει σε μεγάλο βαθμό την επιχειρηματολογία του προέδρου του ΠΑΣΟΚ, Ανδρέα Παπανδρέου, ο οποίος έκανε λόγο για «αμερικανική κατοχή» και την ανάγκη για έναν «εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα», κατηγορώντας τη Δεξιά για την υποδούλωση της χώρας στους Αμερικανούς.

Το σύνολο σχεδόν της – επί της οθόνης - απολογίας του Μπελογιάννη αφιερώνεται στην προσπάθεια αποκατάστασης της εικόνας του ΚΚΕ και της Αριστεράς. Το γεγονός αυτό παραπέμπει σε έναν ήρωα ανιδιοτελή, ο οποίος προτάσσει την ιδεολογία, τον αγώνα και το δίκαιο των συντρόφων του έναντι του προσωπικού του συμφέροντος. Έτσι, ανάγεται σε πρότυπο αγωνιστή που θυσιάζεται για τις ιδέες και τις αξίες του. Δεν ζητά καμιά επιείκεια για τον εαυτό του και δηλώνει έτοιμος να αντιμετωπίσει το εκτελεστικό απόσπασμα.

Η σκηνή κλείνει με τον Μπελογιάννη να επιστρέφει στη θέση του και τη σύντροφό του Έλλη Παππά να του δίνει ένα κόκκινο γαρύφαλλο. Ο ήρωας χαμογελά κρατώντας το γαρύφαλλο δίπλα στο πρόσωπό του. Οι κάμερες απαθανατίζουν τη στιγμή που παραπέμπει στον τίτλο της ταινίας και αποτυπώθηκε στην τέχνη με διάφορους τρόπους. Η μάνα του Μπελογιάννη τον αγκαλιάζει και του λέει με πικρία: «Είπες πολλές αλήθειες γιε μου, δεν θα σε αφήσουνε να ζήσεις». Οι κατηγορούμενοι αγκαλιάζονται με πάθος με τις οικογένειές τους, σαν να γνωρίζουν ότι δεν θα τους ξαναδούν. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η έκδηλη ικανοποίηση που αποτυπώνεται μέσα από τα χαμόγελα των συντρόφων του Μπελογιάννη. Παρά το γεγονός ότι όλοι αναμένουν τις καταδικαστικές αποφάσεις οι οποίες θα τους οδηγήσουν στο εκτελεστικό απόσπασμα και τον θάνατο, τα πρόσωπά τους παραπέμπουν σε χαρά. Ο Κούλης με δέος αναφωνεί: «Αυτός ο άνθρωπος, πάντα με το χαμόγελο, ακόμα και όταν τον περιμένει ο θάνατος...».

Εδώ υπάρχει μια έντονη αντίθεση ανάμεσα στις έννοιες «νίκη» και «ήττα». Στο πεδίο της μάχης ο χώρος της Δεξιάς είναι ο νικητής. Οι κομμουνιστές συνελήφθησαν, οδηγήθηκαν στο στρατοδικείο και θα καταδικαστούν. Σε ηθικό επίπεδο, όμως, η πραγματικότητα αυτή είναι αντεστραμμένη. Στο στρατοδικείο δεν αποδείχτηκε σε κανένα σημείο η ενοχή των κατηγορουμένων. Οι σύντροφοι αντιμετώπισαν με αξιοπρέπεια τις κατηγορίες και απέδειξαν ότι στην πραγματικότητα δικάζονται για τις ιδέες τους και όχι για αξιόποινες πράξεις. Μάλιστα, τους δόθηκε η δυνατότητα να

εκθέσουν τις βασικές αρχές της ιδεολογίας τους και να γνωστοποιήσουν τις θέσεις του κόμματός τους. Ιδίως η απολογία του Νίκου Μπελογιάννη, πέρα από την προσπάθεια αποκατάστασης του ΕΑΜ και του ΚΚΕ στην ελληνική κοινωνία, ταυτίζεται και με ένα μήνυμα δημοκρατίας, ειρήνευσης και ενότητας. Στα μάτια των θεατών της ταινίας ηθικοί νικητές είναι οι κομμουνιστές, οι οποίοι διώκονται άδικα από τους αντιπάλους τους. Ηθικά ηττημένοι είναι οι δεξιοί που χρησιμοποίησαν κάθε νόμιμο αλλά και παράνομο μέσο και είχαν την αμέριστη υποστήριξη των Αμερικανών σε έναν άνισο αγώνα κατά του αντιπάλου τους. Έτσι, ο θάνατος των συντρόφων δεν αποτελεί ήττα, αλλά ολοκλήρωση και δικαίωση ενός αγώνα που καταλήγει σε μια θυσία. Η θυσία εξυψώνει τους ήρωες σε σύμβολα ανυπότακτης υπεράσπισης των ιδεών και των αξιών τους, σε σύμβολα δημοκρατίας και ειρήνης.

Η επιστολή Πλουμπίδη, το Συμβούλιο Χαρίτων και η εκτέλεση

Το τελευταίο σκέλος της ταινίας αφιερώνεται στα γεγονότα από την ανακοίνωση της καταδικαστικής απόφασης μέχρι και την εκτέλεση των καταδικασθέντων.

Αρχικά, με τη φράση «8 σε θάνατο» ανακοινώνεται από τον Τύπο η απόφαση του στρατοδικείου. Σε θάνατο καταδικάζονται σύμφωνα με την απόφαση του Στρατοδικείου ο Νίκος Μπελογιάννης, ο Ηλίας Αργυριάδης, ο Δημήτρης Μπάτσης, ο Τάκης Λαζαρίδης, ο Νίκος Καλούμενος, ο Χαράλαμπος Τουλιάτος, ο Μιλτιάδης Μπισμπιάνος και η Έλλη Παππά. Ο υπουργός Δικαιοσύνης παρουσιάζεται στην ταινία να ζητά με «εντολή του πρωθυπουργού», όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, να μην παραδοθούν οι καταδικασθέντες, προτού αποφασίσει το Συμβούλιο Χαρίτων. Η σκηνή αποτυπώνει τις προσπάθειες της κυβέρνησης Πλαστήρα να αποτρέψει τις εκτελέσεις μέσω της λειτουργίας του Συμβουλίου.

Την ίδια στιγμή ακούγεται πλήθος κόσμου να φωνάζει το σύνθημα «όχι άλλες εκτελέσεις», το οποίο αποτυπώνει τη λαϊκή αλλά και διεθνή αντίδραση απέναντι στην πρακτική των εκτελέσεων αλλά και στην εξακολούθηση της πώλωσης.

Ο Μιχάλης Λυμπεράτος συνδέει την αποφασιστικότητα των στρατοδικών με την παρέμβαση του αμερικανικού παράγοντα. Χαρακτηριστικά αναφέρει την επίσκεψη του Αμερικανού πρέσβη John Peurifoy στον Πλαστήρα πριν την έκδοση της απόφασης του δικαστηρίου αλλά και τους αμερικανικούς επαίνους μέσα από την εκπομπή «Φωνή των ΗΠΑ» για την αντιμετώπιση των Ελλήνων κατασκόπων από την αστυνομία και την ελληνική κυβέρνηση.⁴⁴⁶ Η αμερικανική πίεση συνδέεται και με τις διαρροές

⁴⁴⁶ Μιχάλης Λυμπεράτος, «Οι δίκες και η εκτέλεση ...», *ό.π.*, 113.

δημοσιευμάτων στον Τύπο για ενδεχόμενη σύμπραξη ΕΠΕΚ και ΕΔΑ, τις απειλές διακοπής της οικονομικής βοήθειας και τις δηλώσεις του πρεσβευτή John Peurifoy για την ανάγκη ύπαρξης σταθερής ελληνικής κυβέρνησης.⁴⁴⁷ Ο Παναγής Παναγιωτόπουλος προσθέτει: «Η μετεμφυλιακή μηχανή του διωγμού, της παρακρατικής επιβολής και της απόλυτης περιθωριοποίησης του αντιπάλου έπρεπε να εγκαθιδρυθεί ακριβώς πάνω στο ασταθές έδαφος της μετριοπαθούς γραμμής του Πλαστήρα».⁴⁴⁸

Στην επόμενη σκηνή παρουσιάζεται ο Νίκος Πλουμπίδης, η κατάσταση της υγείας του οποίου διαρκώς επιδεινώνεται λόγω της φυματίωσης, να ετοιμάζει δύο επιστολές τις οποίες παραδίδει στον Κούλη λέγοντας: «Εμένα λίγη είναι η ζωή μου. Ο Νίκος έχει να δώσει πολλά στο κόμμα και στον λαό. Αυτό είναι ό,τι καλύτερο μπορώ να προσφέρω ακόμα στον αγώνα». Στη συνέχεια διαβάζει το περιεχόμενο των επιστολών. Μεταξύ άλλων γράφει: «Αρχηγός του παράνομου μηχανισμού του ΚΚΕ ήμουν εγώ και όχι ο Νίκος Μπελογιάννης. Για αυτήν μου την ιδιότητα αναλαμβάνω όλες τις ευθύνες. Ύστερα από τη δήλωσή μου αυτή κάθε επιμονή στην εκτέλεση του Μπελογιάννη είναι αδικαιολόγητη, άδικη και ολοφάνερα δολοφονική πράξη. Για να μην νομισθεί ότι κάνω τον παλληκαρά εκ του ασφαλούς, υπόσχομαι να παρουσιαστώ στις αρχές και να δικασθώ, αν μετατραπούν οι θανατικές καταδίκες του Νίκου Μπελογιάννη και των συντρόφων του». Στη συνέχεια, για να αποδείξει τη γνησιότητα των επιστολών, εκτός από τον γραφικό του χαρακτήρα, τον οποίο χαρακτηρίζει ως «γνωστό», βάζει και το δαχτυλικό του αποτύπωμα. Με ένα χαμόγελο ικανοποίησης υπόσχεται στον Κούλη και τη γυναίκα του ότι θα πάει να τους αποχαιρετίσει, προτού παρουσιαστεί στις αρχές.

Η σκηνή αφορά τη διάσημη επιστολή την οποία έστειλε ο Νίκος Πλουμπίδης στις εφημερίδες στις 14 Μαρτίου 1952.⁴⁴⁹ Πρόκειται για μια πράξη αυτοθυσίας, μια από τις τελευταίες απεγνωσμένες προσπάθειες να γλιτώσει ο Μπελογιάννης και οι σύντροφοί του το εκτελεστικό απόσπασμα. Ο Πλουμπίδης ορμώμενος και από την επιβαρυσμένη υγεία του θεωρεί ότι η θυσία του θα έχει μεγάλο όφελος για το κόμμα και τον τόπο. Πιστεύει ότι, εφόσον του απομένει λίγη ζωή, η θυσία του είναι μικρή. Από την άλλη πλευρά, η πράξη του αναδεικνύει την αξία του Νίκου Μπελογιάννη. Η αναγνώριση

⁴⁴⁷ Μιχάλης Λυμπεράτος, *Από το ΕΑΜ...*, ό.π., 432- 438. Τάσος Βουρνάς, *Ποιοι και γιατί σκότωσαν...*, ό.π., 32.

⁴⁴⁸ Παναγής Παναγιωτόπουλος, «Άνθρωπος με το γαρίφαλο...», ό.π., 33.

⁴⁴⁹ Πότης Παρασκευόπουλος, *Ποιος σκότωσε...*, ό.π., 124.

αυτή έρχεται ως επιστέγασμα της γενικότερης παρουσίας αλλά και της γεμάτης πάθος απολογίας του πρωταγωνιστή στο στρατοδικείο. Ο Πλουμπίδης βλέπει στο πρόσωπο του Νίκου Μπελογιάννη έναν νέο παθιασμένο αγωνιστή, ο οποίος διακρίνεται και από το επικοινωνιακό χάρισμα, τον μεστό και συγκροτημένο λόγο, από ευγλωττία, ανιδιοτέλεια και αυταπάτηση για το κόμμα και πάθος για τις ιδέες και τις αξίες της Αριστεράς. Βλέπει μια ανερχόμενη πολιτική προσωπικότητα η οποία χαρακτηρίζεται από πραότητα και ψύχραιμη θεώρηση των πραγμάτων, κοιτάζει με οξυδέρκεια το μέλλον, επιδιώκει συνεργασίες και συγκλίσεις με άλλες πολιτικές δυνάμεις και χρησιμοποιεί μια γλώσσα συμφιλίωσης και ειρήνης η οποία μιλά στην ψυχή του ελληνικού λαού.

Ο Μπελογιάννης συγκινείται από την κίνηση αυτοθυσίας του Πλουμπίδη, αλλά αρνείται κατηγορηματικά την προσφορά του να πεθάνει αντί για αυτόν. Ο διευθυντής της Ασφάλειας εκφράζει τις επιφυλάξεις του για τη γνησιότητα της επιστολής στους δημοσιογράφους. Ο Κούλης μεταφέρει το κλίμα αισιοδοξίας στο σπίτι του σημειώνοντας ότι κανείς δεν πιστεύει πια «το παραμύθι της κατασκοπίας». Στη συνέχεια ανοίγει το ραδιόφωνο από το οποίο ακούγεται δήλωση του πολιτικού γραφείου της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ: «Η επιστολή Πλουμπίδη είναι χαφιέδικο κατασκευάσμα. Ο Νίκος Πλουμπίδης βρίσκεται στο εξωτερικό και δεν έχει στείλει καμιά επιστολή». Το κλίμα ευφορίας εξαφανίζεται αμέσως και η απογοήτευση και η πικρία το διαδέχονται. Ο Πλουμπίδης λέει αποσβολωμένος: «Κάποιος μέσα στο κόμμα χύνει δηλητήριο για τα στελέχη του».

Τα πλάνα που αποτυπώνουν την έκφραση στο πρόσωπο του Πλουμπίδη αλλά και η αντίδραση των μελών της οικογένειας του Κούλη Ζαμπαθά εκφράζει παραστατικά την πικρία και την απογοήτευση για τη στάση του κόμματος απέναντι σε αυτόν και τον Μπελογιάννη. Ο χαρακτηρισμός της επιστολής Πλουμπίδη από το ΚΚΕ ως πλαστής εκθέτει ανεπανόρθωτα το ηγετικό στέλεχος της Αριστεράς και εξαλείφει την τελευταία ελπίδα του Μπελογιάννη και των συντρόφων του για αποφυγή της εκτέλεσης. Η στάση αυτή φωτογραφίζει τις εσωκομματικές διαφορές στο ΚΚΕ και την τοποθέτηση του Πλουμπίδη στο περιθώριο μετά την άρνησή του να υπακούσει στην εντολή του κόμματος να κατέβει ο Νίκος Μπελογιάννης υποψήφιος με την ΕΔΑ στις εκλογές του 1951.⁴⁵⁰ Η εξέλιξη αυτή ουσιαστικά ακύρωσε την επιστολή και τα όποια περιθώρια

⁴⁵⁰ Μιχάλης Λυμπεράτος, «Οι δίκες και η εκτέλεση ...», *ό.π.*, 117-118.

νομικών ενεργειών που θα μπορούσαν να αποτρέψουν την εκτέλεση των καταδικασθέντων.

Τα αντίθετα ακριβώς συναισθήματα επικρατούν στην Ασφάλεια, όπου ο διευθυντής με την ικανοποίηση ζωγραφισμένη στο πρόσωπό του δηλώνει στους δημοσιογράφους ότι οι επιφυλάξεις του για τη γνησιότητα της επιστολής επαληθεύτηκαν, όπως επιβεβαιώνεται και από τον σταθμό των κομμουνιστών.

Ο δικηγόρος του Μπελογιάννη ενημερώνει τον ήρωα για την απόφαση του Συμβουλίου Χαρίτων. Του ανακοινώνει ότι το Συμβούλιο απέρριψε τις αιτήσεις απονομής χάριτος για τον ίδιο και τους Αργυριάδη, Καλούμενο και Μπάτση. Ο Μπελογιάννης εκφράζει την ικανοποίησή του που σώθηκαν οι άλλοι τέσσερις, δείχνοντας ουσιαστικά αδιαφορία για τη δική του τύχη.

Πρόκειται για την απόφαση του Συμβουλίου Χαρίτων, που συνεδρίασε στις 28 Μαρτίου 1952 και απέρριψε τις αιτήσεις απονομής χάριτος για τους Μπελογιάννη, Αργυριάδη, Καλούμενο και Μπάτση, ενώ έκανε δεκτές τις αιτήσεις των Έλλη Παππά, Τάκη Λαζαρίδη, Μιλτιάδη Μπισμπιάνου και Χαράλαμπου Τουλιάτου.

Ο δικηγόρος προτείνει σαν τελευταία λύση τη χρήση της επιστολής Πλουμπίδη. Ο πρωταγωνιστής αρνείται: «Δεν μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε μια επιστολή που το κόμμα καταδικάζει σαν πλαστή». Ο δικηγόρος επιμένει: «Τώρα, όμως, πρόκειται για τη ζωή σου Νίκο». Η απάντηση του ήρωα είναι αποστομωτική: «Η ενότητα του κόμματος είναι πάνω από τη ζωή μου». Ο Μπελογιάννης θεωρεί μεγάλο πλήγμα για το κόμμα αυτό που συνέβη με την επιστολή Πλουμπίδη. Επαναλαμβάνει σκυθρωπός ότι πρέπει να διατηρηθεί η ενότητα του κόμματος και προσθέτει ότι είναι βέβαιος ότι με αυτή τη στάση συμφωνεί και ο Πλουμπίδης. Με τον τρόπο αυτό εξυψώνεται για μια ακόμη φορά σε πρότυπο ανιδιοτέλειας, αυτοθυσίας και αυταπάρνησης.

Ο δικηγόρος εκφράζει την ελπίδα ότι η κυβέρνηση θα παραπέμψει την υπόθεση στον βασιλιά. Ο Μπελογιάννης απαντά: «Εγώ δεν έχω τέτοιες ψευδαισθήσεις». Ο δικηγόρος προσθέτει ότι έχει ξεσηκωθεί η κοινή γνώμη, ότι καθημερινά φτάνουν γράμματα, τηλεγραφήματα και εκκλήσεις από ολόκληρο τον κόσμο, για να δοθεί χάρη.

Η επόμενη σκηνή αφιερώνεται στη συνάντηση μεταξύ του Νικόλαου Πλαστήρα και των υπουργών του στο σπίτι του. Ο πρωθυπουργός εμφανίζεται κληήρης. Οι υπουργοί δίπλα στο κρεβάτι του τού διαβάζουν εκτενή λίστα ξένων προσωπικοτήτων, στρατηγών, πρώην πρωθυπουργών, πρυτάνεων πανεπιστημίων, δεκάδων ξένων βουλευτών και γερουσιαστών, ξένων ιερέων και επισκόπων, διάσημων συγγραφέων και καλλιτεχνών από πολλές χώρες της Ευρώπης και του κόσμου που έστειλαν

τηλεγραφήματα, για να δοθεί χάρη στους καταδικασθέντες. Προσθέτουν ότι για τον ίδιο λόγο ελληνικές επιτροπές κατέκλυσαν τα γραφεία αυτές τις μέρες. Ο υπουργός Δικαιοσύνης σημειώνει ότι το ίδιο συνέβη και στο δικό του γραφείο: «Σήμερα αναγκάστηκα να βγω από την πίσω πόρτα από το πλήθος που ήταν συγκεντρωμένο στην είσοδο του υπουργείου».

Η σκηνή αποτυπώνει το κλίμα που επικρατεί τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό. Η απόφαση για την εκτέλεση του Μπελογιάννη και των συντρόφων του έχει συγκλονίσει την Ελλάδα και τον κόσμο. Σύμφωνα με το ανώτατο στέλεχος του ΕΑΜ και της ΠΕΕΑ (Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης) Κωνσταντίνο Δεσποτόπουλο 8 στους 10 πολίτες – ακόμη και από τους εθνικόφρονες – ήταν αντίθετοι στις εκτελέσεις.⁴⁵¹ Οι σοσιαλιστικές χώρες, τα κομμουνιστικά κόμματα της Δύσης, οι φιλειρηνιστές και οι πνευματικές προσωπικότητες τάχθηκαν στο πλευρό των καταδικασθέντων. Το ζήτημα έφτασε ακόμη και στον ΟΗΕ από τους εκπροσώπους της Σοβιετικής Ένωσης Malik και Tsarapkin και υποβλήθηκαν γράμματα του Μπελογιάννη και των συντρόφων του, υπομνήματα από συγγενείς τους και ελληνικές οργανώσεις.⁴⁵² Τηλεγραφήματα από ολόκληρο τον κόσμο με τα οποία καταξιωμένες προσωπικότητες, όπως οι Charles de Gaulle, Paul Éluard, Jean Cocteau, Jean-Paul Sartre, Pablo Picasso, Τσάρλυ Τσάπλιν⁴⁵³, Henri Matisse, Nazim Hikmet, Pablo Neruda, Jorge Amado,⁴⁵⁴ πρυτάνεις από τα πανεπιστήμια και τις ακαδημίες όλων σχεδόν των χωρών, 59 βουλευτές της Μεγάλης Βρετανίας, 290 Ιταλοί γερουσιαστές, ο πρόεδρος του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, ο πρόεδρος του Αρείου Πάγου της Γαλλίας ζητούσαν να δοθεί χάρη στον Μπελογιάννη και τους συντρόφους του έφταναν στην κυβέρνηση Πλαστήρα.

Η συζήτηση που ακολουθεί ανάμεσα στον Πλαστήρα και τους υπουργούς του μεταφέρει την κατάσταση που επικρατεί μέσα στην ΕΠΕΚ. Ο υπουργός Εμπορίου Σάββας Παπαπολίτης σημειώνει ότι οι αντίπαλοι αποσκοπούν να φορτώσουν τις εκτελέσεις στην κυβέρνηση Πλαστήρα, για να στρέψουν τον κόσμο εναντίον της. Ο υπουργός Δικαιοσύνης Δημήτριος Παπασπύρου προτείνει να κάνει έκκληση η κυβέρνηση στον βασιλιά, για να δοθεί χάρη. Εντούτοις, ο Παπαπολίτης εκφράζει έντονες επιφυλάξεις: «Πολύ φοβούμαι ότι με την πίεση που δέχεται ο βασιλεύς από

⁴⁵¹ Μιχάλης Λυμπεράτος, «Οι δίκες και η εκτέλεση ...», *ό.π.*, 116.

⁴⁵² Τάκης Λαζαρίδης, «Αναμνήσεις ενός νεαρού συγκρατούμενου του Μπελογιάννη», στο Αρτέμης Ψαρομηλίγκος (επιμ.), *Οι μεγάλες δίκες. Η δίκη του Μπελογιάννη* (Αθήνα: *Ελευθεροτυπία*, 2011), 195.

⁴⁵³ Πότης Παρασκευόπουλος, *Ποιος σκότωσε...*, *ό.π.*, 117-118.

⁴⁵⁴ Τάκης Λαζαρίδης, «Αναμνήσεις ενός νεαρού συγκρατούμενου...», *ό.π.*, 194.

τον ΙΔΕΑ και τους Αμερικανούς δεν θα εισακούσει την έκκλησίν μας». Με την άποψη αυτή συμφωνεί και ο υπουργός Συντονισμού Γεώργιος Καρτάλης, ο οποίος προτείνει παράλληλα με την έκκληση να τεθεί και πολιτικό θέμα. Ζητά να μεταφερθεί στον βασιλιά ότι η κυβέρνηση θα παραιτηθεί, αν δεν εισακουστεί η έκκλησή της. Ωστόσο, άλλοι υπουργοί δεν συμφωνούν με την άποψη αυτή κάνοντας λόγο για κίνδυνο όξυνσης της πολιτικής κατάστασης, προσθέτοντας ότι αυτή η κίνηση θα εξυπηρετήσει τον στόχο των πολιτικών αντιπάλων να πέσει η κυβέρνηση. Ο Καρτάλης δεν δέχεται να φορτωθεί η κυβέρνηση τη δολοφονία του Μπελογιάννη. Ο διάλογος οξύνεται με την αντίδραση στη λέξη «δολοφονία». Σημειώνεται ότι ο Μπελογιάννης καταδικάστηκε από επίσημο δικαστήριο, ότι θα ήταν υπερβολή να συνδεθεί η τύχη της κυβέρνησης «με τη ζωή τεσσάρων συμμοριτών» και ότι η θέση της κυβέρνησης θα ισχυροποιηθεί, καθώς θα επανακτήσει την εμπιστοσύνη των Αμερικανών. Με κυνισμό άλλος υπουργός αναφέρει: «Πρέπει να καταλάβουμε ότι δεν μπορούμε να κυβερνήσουμε δίχως τη βοήθεια των Αμερικανών». Ο Καρτάλης διαφωνεί λέγοντας ότι οι εκτελέσεις αυτές θα είναι η πολιτική καταδίκη της κυβέρνησης και ότι πρέπει να στηριχθούν μόνο στον λαό που τους ψήφισε και όχι στους Αμερικανούς. Ο πρωθυπουργός ζητά να συνταχθεί έκκληση της κυβέρνησης αλλά και δική του προσωπική έκκληση στον βασιλιά, στην οποία να καθίσταται σαφές ότι από την απόφασή του εξαρτάται όχι μόνο η ζωή τεσσάρων ανθρώπων αλλά και η εθνική υπόσταση του λαού, καθώς διαφορετικά η χώρα θα οδηγηθεί σε νέες περιπέτειες. Μάλιστα, ζητά από τον Παπασπύρου να μεταφέρει ο ίδιος τις εκκλήσεις στον βασιλιά. Ο Καρτάλης διαβεβαιώνει τον Πλαστήρα ότι οι εκκλήσεις δεν θα εισακουστούν, ότι διαπράττει «μέγα πολιτικό σφάλμα» και για τον λόγο αυτό υποβάλλει την παραίτησή του.

Τα περισσότερα στελέχη της ΕΠΕΚ ήταν αντίθετα στις εκτελέσεις. Όταν ανακοινώθηκε η καταδικαστική απόφαση, βουλευτές του κόμματος όπως ο Λ. Ακρίτας, ο Ν. Ασκούτσης, ο Ι. Μογγογιάννης εξέφρασαν την πρόθεσή τους να παραιτηθούν από το βουλευτικό αξίωμα, ενώ και η νεολαία της ΕΠΕΚ Αθηνών απαίτησε να ματαιωθούν οι εκτελέσεις, απειλώντας με αποχώρηση από το κόμμα. Ο Μ. Κύρκος ήταν ο μοναδικός ο οποίος εκφράστηκε ανοιχτά στη Βουλή εναντίον των εκτελέσεων. Ο Πλαστήρας απαίτησε να σταματήσουν οι αντιδράσεις. Κατέφυγε ακόμη και σε απειλές λήψης μέτρων εναντίον των στελεχών και βουλευτών της ΕΠΕΚ, με αποτέλεσμα τελικά ο αριθμός των αδιάλλακτων να περιοριστεί στους 10. Ακόμη και ο υπουργός Συντονισμού Γεώργιος Καρτάλης που είχε απειλήσει με παραίτηση,

αναγκάστηκε να την ανακαλέσει. Τελικά, παραιτήθηκε μόνο ο υφυπουργός Προεδρίας της κυβέρνησης Αν. Ιωσήφ, ο οποίος στη συνέχεια εκδιώχθηκε από το κόμμα.⁴⁵⁵ Μάλιστα, στις 28 Μαρτίου η κοινοβουλευτική ομάδα της ΕΠΕΚ με ανακοίνωσή της εξουσιοδότησε τον πρωθυπουργό να χειριστεί το ζήτημα «εν λευκώ».⁴⁵⁶

Ο Λυμπεράτος εξετάζοντας τις ευθύνες της κυβέρνησης, αρχικά τις αποσυνδέει από την επιδείνωση της υγείας του πρωθυπουργού, ο οποίος κατά την περίοδο αυτή επέδειξε έντονη πολιτική δραστηριότητα. Επιπρόσθετα, σημειώνει ότι σε σύσκεψη του Πλαστήρα με τον Σοφοκλή Βενιζέλο ο πρωθυπουργός τον διαβεβαίωσε ότι θα υποχρέωνε τους υπουργούς του να δεχτούν τις εκτελέσεις. Ο Σωτήρης Ριζάς χαρακτηρίζει τους Φιλελεύθερους απρόθυμους να αποτρέψουν τις εκτελέσεις.⁴⁵⁷ Παρομοίως, σε συνάντηση που έλαβε χώρα στο σπίτι του Πλαστήρα στα τέλη Μαρτίου του 1952, ο πρωθυπουργός «κράτησε σθεναρή στάση υπέρ των εκτελέσεων». Στις 27 Μαρτίου δήλωσε ότι θα επιθυμούσε μεν η απόφαση να είναι σύμφωνη με τη γραμμή του κόμματός του, ωστόσο δεν είναι δικαστής, αλλά πρωθυπουργός και ότι καθήκον του είναι να βοηθήσει να εφαρμοστούν οι αποφάσεις της δικαιοσύνης. Έτσι, όταν ο υπουργός Δικαιοσύνης απευθύνθηκε στον βασιλιά για χάρη δεν έθεσε πολιτικό ζήτημα. Σύμφωνα με τη στάση αυτή ήταν και ο Πλαστήρας. Μια τέτοια κίνηση θα ασκούσε μεγαλύτερη πίεση στον βασιλιά και θα τον οδηγούσε στο να δώσει χάρη, για να μην χρεωθεί ο ίδιος την παραίτηση της κυβέρνησης. Το γεγονός αυτό σύμφωνα με τον Παπανδρέου φανερώνει τη διάθεση της κυβέρνησης να μεταφέρει τις ευθύνες της στον βασιλιά.⁴⁵⁸

Συνακόλουθα, η κυβέρνηση Πλαστήρα όχι μόνο δεν υποστήριζε τον Μπελογιάννη και τους συντρόφους του αλλά και «συνέργησε στην κατάληξη αυτή».⁴⁵⁹ Παρά το γεγονός ότι πλανιόταν η πεποίθηση ότι και στη συγκεκριμένη περίπτωση η κυβέρνηση δεν θα επέτρεπε την πραγματοποίηση της εκτέλεσης, ο Πλαστήρας δεν προέβη σε κάποια ενέργεια για την αποτροπή της. Ούτε το ευνοϊκό διεθνές κλίμα με δεκάδες πολιτικές και πνευματικές προσωπικότητες να ζητούν τη ματαίωση της εκτέλεσης δεν κατέστη αρκετό, να τη σταματήσει. Μάλιστα, στις 12 Δεκεμβρίου 1951 ο υπουργός Δικαιοσύνης Δ. Παπασπύρου είχε καταθέσει νομοσχέδιο στη Βουλή, με το

⁴⁵⁵ Μαρία Ρεζάν, «Ούτε οι Γερμανοί δεν εκτελούσαν Κυριακή», στο Στέλιος Κούλογλου και Αρετή Μπουκάλα (επιμ.), *Μαρτυρίες για τον εμφύλιο και την ελληνική αριστερά* (Αθήνα: Εστία, 2012), 281-282.

⁴⁵⁶ Μιχάλης Λυμπεράτος, «Οι δίκες και η εκτέλεση ...», *ό.π.*, 143-146.

⁴⁵⁷ Σωτήρης Ριζάς, «Η εκτέλεση του Νίκου Μπελογιάννη», *Καθημερινή*, 24.03.2013. <https://bit.ly/3AUGeyQ> (πρόσβαση 01/01/2023).

⁴⁵⁸ Μιχάλης Λυμπεράτος, «Οι δίκες και η εκτέλεση ...», *ό.π.*, 137-138.

⁴⁵⁹ Στο ίδιο.

οποίο μετατρέπονταν σε ισόβια όλες οι θανατικές καταδίκες πριν από την 31^η Οκτωβρίου 1951. Ήταν ξεκάθαρο ότι στόχος ήταν να εξαιρεθεί ο Νίκος Μπελογιάννης από τη ρύθμιση αυτή.⁴⁶⁰

Ακολουθεί συνάντηση του βασιλιά Παύλου με τον στρατηγό Βεντήρη για την υπόθεση Μπελογιάννη. Ο στρατηγός προτείνει στον βασιλιά να εισακούσει την έκκληση της κυβέρνησης και του πρωθυπουργού. Σημειώνει ότι το γραφείο του έχει κατακλυστεί από χιλιάδες εκκλήσεις καταξιωμένων προσωπικοτήτων από όλο τον κόσμο οι οποίοι ζητούν να δοθεί χάρη στον Μπελογιάννη και τους συντρόφους του. Όταν ο βασιλιάς διαφωνεί, ο Βεντήρης παρατηρεί ότι δεν είναι συμφέρον για τον θρόνο να έρθει σε αντίθεση με την κυβέρνηση, το λαϊκό αίσθημα και τη διεθνή κοινή γνώμη. Ο βασιλιάς αντικρούει τη θέση αυτή με το επιχείρημα ότι ακριβώς τα αντίθετα του είπε ο Αμερικανός υπουργός Εξωτερικών Dean Acheson, ο οποίος τον προειδοποίησε ότι θέτει σε κίνδυνο τον θρόνο του «ανεχόμενος ως πρωθυπουργό αυτόν τον φιλοκομμουνιστή Πλαστήρα». Καταλήγοντας ρωτά τον συνομιλητή του ευθέως: «Νομίζετε ότι μπορώ να περιφρονήσω τη θέληση των Αμερικανών;». Ο Βεντήρης σωπαίνει και ο βασιλιάς καταλήγει: «Αυτοί δεν θέλουν να δοθεί χάρης».

Ο διάλογος ανάμεσα στον βασιλιά και τον στρατηγό Βεντήρη φανερώνει τη στάση του παλατιού απέναντι στην υπόθεση Μπελογιάννη. Ο βασιλιάς παρουσιάζεται να διαφωνεί με την απόδοση χάριτος. Τελικά, σύμφωνα με τα λεγόμενα του βασιλιά αυτό που καθορίζει την απόφασή του είναι ο αμερικανικός παράγοντας. Το εκφώνημα «Νομίζετε ότι μπορώ να περιφρονήσω τη θέληση των Αμερικανών;» κάνει ακόμη και τον συνομιλητή του, ο οποίος έως τώρα διαφωνούσε μαζί του να σωπάσει. Η εξάρτηση της χώρας από τις ΗΠΑ δεν επιτρέπει καμία εναντίωση στη θέλησή της.⁴⁶¹ Οι Αμερικανοί επιθυμούν την εκτέλεση του Μπελογιάννη και των συντρόφων του και η ελληνική πλευρά είναι υποχρεωμένη να υπακούσει, ακόμη και όταν η ελληνική αλλά και η διεθνής κοινή γνώμη είναι αντίθετες. Επίσης, σημαντικό είναι το γεγονός ότι η κυβέρνηση δεν έθεσε πολιτικό ζήτημα και δεν άσκησε μεγαλύτερη πίεση στον βασιλιά. Δεν υπήρξε αποφασιστική στην έκκληση για απονομή χάρης και προτίμησε να μεταφέρει τις ευθύνες της σε αυτόν. Επομένως, όχι μόνο δεν υποστήριξε τον Μπελογιάννη και τους συντρόφους του αλλά με τον τρόπο της «συνέργησε» και

⁴⁶⁰ Στο ίδιο, 114-115.

⁴⁶¹ Λίλιαν Καλαμάρο, *Βαρύτατο τίμημα – Η ζωή μου με τον Δημήτρη Μπάτση* (Αθήνα: Δωδώνη, 1981), 144.158.

επέτρεψε την πραγματοποίηση των εκτελέσεων. Είναι βέβαιο ότι ο βασιλιάς, με την πολιτική του πείρα, εξέλαβε τα μηνύματα αυτά.

Παρά την απόφαση για τις θανατικές καταδίκες, απέμενε η εκτέλεσή τους. Μετά το 1949 οι περισσότερες θανατικές καταδίκες έμεναν σε εκκρεμότητα ή ματαιώνονταν από τις λαϊκές κινητοποιήσεις. Χαρακτηριστικό παράδειγμα υπήρξε η ματαίωση της εκτέλεσης 8 κομμουνιστών⁴⁶² στις 11 Σεπτέμβρη του 1951 που είχαν καταδικαστεί σε θάνατο για την υπόθεση της «στενής αυτοάμυνας προαστίων»⁴⁶³ από πλήθος κόσμου που συγκεντρώθηκε έξω από τις φυλακές «Αβέρωφ».⁴⁶⁴

Οι επόμενες σκηνές καταγράφουν τις προσπάθειες να δρομολογηθούν οι εκτελέσεις με τον ταχύτερο δυνατό αλλά και μυστικό τρόπο. Η γρήγορη εναλλαγή των σκηνών μεταφέρει στον θεατή τη βιασύνη των υπευθύνων. Μετά την απόρριψη της απονομής χάρις από τον βασιλιά αποφασίζεται αμέσως η μεταφορά των τεσσάρων κομμουνιστών στον τόπο εκτέλεσης. Ο στρατηγός προειδοποιεί: «Χρειάζεται απόλυτη εχεμύθεια. Θα σας ειδοποιήσουν τηλεφωνικώς για την ώρα εκκινήσεως». Οργανώνεται πολύ γρήγορα επιχείρηση με στόχο να μην υπάρξουν εμπόδια στην πραγματοποίηση της εκτέλεσης. Ο Απόστολος περιμένει μέχρι να αποχωρήσουν οι υποστηρικτές των καταδικασθέντων από τις φυλακές, οι οποίοι παρέμεναν εκεί μέχρι αργά, για να αποτρέψουν τη μεταφορά τους. Έτσι, μόλις αποχωρούν στις 2.00 μετά τα μεσάνυχτα, με το σκεπτικό ότι «την Κυριακή δεν κάνανε ούτε οι Γερμανοί εκτελέσεις», ο Απόστολος ειδοποιεί αμέσως τους υπεύθυνους ότι πλέον είναι δυνατή η μεταφορά των κομμουνιστών. Δύναμη χωροφυλάκων από το Τμήμα Μεταγωγών φτάνει στις φυλακές Καλλιθέας. Ο διευθυντής των φυλακών - στα πλαίσια της μυστικότητας της επιχείρησης - δεν έχει ειδοποιηθεί. Στην πύλη βρίσκεται ένας φύλακας ο οποίος εκφράζει την απορία του για την ώρα της μεταγωγής και τη μέρα της εκτέλεσης: «Ξημερώνει Κυριακή. Εκτελέσεις Κυριακή δεν γίνονται».⁴⁶⁵ Ωστόσο, η διαδικασία προχωρά με γοργούς ρυθμούς.

Οι μελλοθάνατοι κοιμούνται ντυμένοι, για να είναι πάντα έτοιμοι για την εκτέλεσή τους. Αυτό το βράδυ κοιμούνται ήσυχoi, καθώς γνωρίζουν ότι την Κυριακή δεν γίνονται εκτελέσεις. Ο φύλακας μπαίνει στο κελί και ξυπνά τον Μπελογιάννη.

⁴⁶² Οι 8 πολιτικοί κρατούμενοι ήταν οι Παντελής Κιουρτσής, Τηλέμαχος Μεταξωτός, Βασίλης Παπαγιαννόπουλος, Ιωάννης Ίσαρης Σπύρος Αντύπας, Γ. Μαρτίνος, Δημήτρης Τρυφερούλης και Καβαλιεράτος.

⁴⁶³ Τάσος Τρίκκας, *ΕΔΑ, 1951-1967...*, ό.π., 159.

⁴⁶⁴ Βασίλης Παπαγιαννόπουλος, «Πώς ματαιώθηκε η εκτέλεσή μας», στο Βαρδής Βαρδινογιάννης και Παναγιώτης Γ. Αρώνης (επιμ.), *Οι μισοί στα σίδερα* (Αθήνα: Φιλίστωρ, 1996), 344-350.

⁴⁶⁵ Μιχάλης Λυμπεράτος, «Οι δίκες και η εκτέλεση ...», ό.π., 137-138.

Εκείνος ρωτά σαρκαστικά: «Πάμε για καθαρών αέρα;». Ο φύλακας σκυθρωπός απαντά: «Ναι Νίκο. Ήρθανε να σας πάρουνε. Μόνο κάνετε λίγο γρήγορα παιδιά, γιατί βιάζονται». Ο Μπελογιάννης γράφει ένα τελευταίο σημείωμα στον γιο του. «Φεύγω γιε μου χωρίς να προφτάσουμε να γνωριστούμε. Βιάζονται βλέπεις να με πάρουν. Δεν έχω τίποτα άλλο να σου αφήσω εκτός από τα λόγια του ποιητή που ήταν πάντα το πιστεύω μου: «και να πεθάνεις, αν χρειαστεί, για να ζήσουν οι άνθρωποι, άνθρωποι που δεν είδες καν στο πρόσωπο, και θα πεθαίνεις όσο και αν ξέρεις πως δεν υπάρχει τίποτα πιο όμορφο, τίποτα πιο αληθινό απ' τη ζωή. 31 Μαρτίου 1952». Ζητά να δει για λίγο τη σύντροφό του Έλλη. Την αποχαιρετά πίσω από την πόρτα του κελιού της: «Φεύγω Έλλη μου, ήρθα να σε αποχαιρετήσω. Να προσέχεις τον εαυτό σου και τον γιο μας. Κουράγιο στον αγώνα». Της δίνει το σημείωμα για τον γιο του, το στυλό και το ρολόι του: «Δεν έχω τίποτα άλλο». Εκείνη δακρυσμένη και τρεμάμενη του δίνει ένα κόκκινο γαρύφαλλο. Ο φύλακας οδηγώντας τον έξω από τη φυλακή του εξομολογείται: «Θέλω να ξέρεις Νίκο ότι, παρόλο που μας αναγκάζουν να σας μισούμε, εγώ και οι συνάδελφοί μου σας αγαπάμε και σας θαυμάζουμε».

Ο Μπελογιάννης και οι σύντροφοί του μπαίνουν στο στρατιωτικό όχημα και οδηγούνται στη «Σωτηρία», στον τόπο των εκτελέσεων. Στήνονται στον τοίχο με μέτωπο προς τη Μεσογείων. Το εκτελεστικό απόσπασμα παίρνει θέση μπροστά από τα οχήματα. Σύμφωνα με τον σκηνοθέτη Φώτο Λαμπρινό αλλά και με τον ραδιοφωνικό σταθμό στα βραχέα του ΚΚΕ ορισμένοι στρατιώτες αρνήθηκαν να λάβουν μέρος στην εκτέλεση.⁴⁶⁶ Το μοναδικό φως μέσα στη νύχτα προέρχεται από τους προβολείς των στρατιωτικών οχημάτων. Ο ιερέας ρωτά τους μελλοθάνατους αν έχουν κάποια τελευταία επιθυμία. Ο Μπελογιάννης του απαντά: «Μια ευχή μόνο πάτερ, να είμαστε εμείς οι τελευταίοι». Ένας στρατιώτης τους προτείνει να τους δέσουν τα μάτια, αλλά οι μελλοθάνατοι αρνούνται. Ο επικεφαλής του αποσπάσματος δίνει το παράγγελμα «πυρ».⁴⁶⁷ Οι Νίκος Μπελογιάννης, Νίκος Καλούμενος, Δημήτρης Μπάτσης και Ηλίας Αργυριάδης πέφτουν νεκροί. Ο επικεφαλής του αποσπάσματος τους δίνει τις χαρακτηριστικές βολές.

Ο Λάμπρος Σταυρόπουλος μεταφέρει λεπτομέρειες για τις τελευταίες στιγμές των καταδικασθέντων: «Οι 4 κατάδικοι εσωριάσθησαν εις το έδαφος. Ολίγας στιγμάς κατόπιν εδόθησαν εις αυτούς αι χαρακτηρισικά βολαί. Ηκούσθησαν 12 εν συνόλω βολαί,

⁴⁶⁶ Παναγιώτης Φρούντζος, «Ο αφανής ήρωας», *Documento*, 04.12.2020, <https://bit.ly/3PW5jic> (πρόσβαση 01/01/2023).

⁴⁶⁷ Γεώργιος Σαρρής, «Νίκος Μπελογιάννης 1915-1952...» ό.π.

γεγονός εκ του οποίου εξάγεται το συμπέρασμα ότι εδόθησαν τρεις εις έκαστον» έγραφαν οι εφημερίδες, σημειώνοντας επιπλέον ότι «ολίγα δευτερόλεπτα προς της ομοβροντίας ηκούσθησαν κραυγαί των μελλοθανάτων», αλλά «δεν εξηκριβώθη τι ακριβώς είπαν». «Κατά μίαν πληροφορίαν ο Μπελογιάννης εξητωκραύγασεν υπέρ του ΚΚΕ», ενώ οι κρατούμενοι φυματικοί κομμουνιστές στη «Σωτηρία» έχοντας ήδη αντιληφθεί τις κινήσεις των στρατιωτικών και αστυνομικών δυνάμεων φώναζαν και διαμαρτύρονταν «αναστατώσαντες ολόκληρον την περιοχήν»: «Όχι εκτελέσεις. Όχι άλλο αίμα». Η τελευταία πράξη του δράματος είχε ολοκληρωθεί. Οι διακηρύξεις περί ειρήνευσης και συμφιλίωσης στη βαθιά τραυματισμένη μετεμφυλιακή Ελλάδα εξανεμίζονταν». ⁴⁶⁸

Στην τελευταία σκηνή ο κόσμος ραίνει με κόκκινα γαρύφαλλα τους τάφους των τεσσάρων αντρών. Στο φόντο παρουσιάζονται «μαύρες σελίδες» της σύγχρονης ιστορίας της χώρας, όπως η δολοφονία του Γρηγόρη Λαμπράκη, τα τανκς έξω από το Πολυτεχνείο και η διχοτόμηση της Κύπρου.

Οι τελευταίες σκηνές της ταινίας χαρακτηρίζονται από έντονη συναισθηματική φόρτιση. Οι μεθοδεύσεις του καθεστώτος για την επίσπευση της εκτέλεσης, ο ρόλος του συνεργάτη των ναζί Απόστολου μαζί με τη φράση «εκτελέσεις Κυριακή δεν γίνονται» αφαιρούν κάθε ηθικό έρεισμα από το δεξιό κράτος. Είναι σαφές ότι στόχος όλης της διαδικασίας είναι να αποφευχθεί η λαϊκή αντίδραση και να ικανοποιηθεί με κάθε κόστος η επιθυμία των Αμερικανών. Οι ιθύνοντες γνωρίζουν ότι η κοινή γνώμη είναι αντίθετη στις εκτελέσεις. Οι αντιδράσεις τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό δεν αφήνουν καμιά αμφιβολία για αυτό. Εντούτοις, δέσμοι της βούλησης του αμερικανικού παράγοντα προβαίνουν σε όλες τις αναγκαίες ενέργειες, προκειμένου να εξασφαλιστεί η βούλησή του, ακόμη και όταν αυτό σημαίνει ότι πρέπει να θυσιαστούν ανθρώπινες ζωές.

Από την άλλη κυριαρχεί η αξιοπρέπεια των μελλοθανάτων και η αναγνώρισή τους ακόμη και από τους - θεωρητικά - «αντιπάλους» τους. Τα λόγια του φύλακα στον Μπελογιάννη αλλά και το σκυθρωπό πρόσωπό του δείχνουν την εκτίμηση, τη λύπη αλλά και τον σεβασμό που έχουν κερδίσει. Συναισθήματα τύψεων διακρίνονται και στα πρόσωπα αρκετών από τους στρατιώτες αλλά και του επικεφαλής του εκτελεστικού αποσπάσματος. Κάποιοι κλείνουν τα μάτια τη στιγμή της

⁴⁶⁸ Λάμπρος Σταυρόπουλος, «Εβδομήντα χρόνια από την εκτέλεση του Νίκου Μπελογιάννη», *Το Βήμα*, 02.04.2022, <https://bit.ly/3t7hgaP> (πρόσβαση 01/01/2023).

εκπυρσοκρότησης των όπλων, ενώ και ο επικεφαλής του αποσπάσματος μοιάζει να «πνίγεται», λύνοντας νευρικά το κράνος του αμέσως μετά τις χαριστικές βολές. Τέλος, στην τελευταία σκηνή το πλήθος του κόσμου που ραίνει με λουλούδια τους τάφους του Μπελογιάννη και των συντρόφων του αποκαλύπτει ότι κέρδισαν τον θαυμασμό και την αποδοχή του.

Συμπερασματικά, η ταινία του Νίκου Τζίμα παρουσιάζει μια εξιδανικευμένη εικόνα του Νίκου Μπελογιάννη. Ο ήρωας σκιαγραφείται ως ένας αγνός και ανυπότακτος αγωνιστής, προσηλωμένος στο καθήκον που παλεύει με ήθος για τις ιδέες και τις αξίες του ως το τέλος. Υποτάσσει την ατομικότητά του και θυσιάζει τη ζωή του μπροστά στο κομματικό και συλλογικό συμφέρον, αποτελώντας πρότυπο αυτοθυσίας και ανιδιοτελούς προσφοράς. Παρά τα πνευματικά του χαρίσματα, την ευγλωττία και την οξυδέρκειά του, εμφανίζεται μειλίχιος και μετριοπαθής, γεμάτος ψυχική ευγένεια και τρυφερότητα, κερδίζοντας την αποδοχή και τον σεβασμό ακόμη και των αντιπάλων του. Επιπρόσθετα, αν και υπερασπίζεται με πάθος το ΕΑΜ και το ΚΚΕ, στην ταινία παρουσιάζεται να αγωνίζεται περισσότερο για τις ιδέες, τα ανθρώπινα δικαιώματα, την ελευθερία της πατρίδας, την ειρήνευση, την εθνική ενότητα και ένα καλύτερο αύριο. Στο «Γαρύφαλλο» η ανθρωπιστική του ταυτότητα υποσκελίζει την κομμουνιστική. Έτσι, ο πρωταγωνιστής ανάγεται από μια προσωπικότητα της Αριστεράς σε ένα σύμβολο ανθρωπισμού, δημοκρατίας και πατριωτισμού, φτάνοντας στα όρια της αγιοποίησης. Σε αυτό συμβάλει και ο φυσικός, άμεσος και ανεπιτήδευτος τρόπος έκφρασης της ευγενικής φυσιολογίας του Φοίβου Γκικόπουλου, η ερμηνεία του οποίου κερδίζει το κοινό με την απλότητα και την αμεσότητά της.

Συμπεράσματα

Η Έλλη Λεμονίδου παρατηρεί ότι ο κινηματογράφος έχει μεγάλη επιδραστικότητα, καθώς η κινηματογραφική εικόνα κινητοποιεί τον εγκέφαλο τόσο στη σφαίρα της λογικής αντίληψης όσο και σε εκείνη της ενσυναίσθησης και της φαντασίας⁴⁶⁹ και επειδή «συνομιλεί ταυτόχρονα» με ένα σύνολο αισθητικών, νοητικών και συναισθηματικών δυνατοτήτων του ανθρώπου⁴⁷⁰.

Ο Λάμπρος Φλιτούρης προσθέτει ότι μια κινηματογραφική ταινία αποτελεί φορέα και διαμορφωτή της ιστορικής μνήμης. Επιπρόσθετα, επηρεάζεται τόσο από την ιστορική περίοδο την οποία αναπαριστά όσο και από την εποχή στην οποία δημιουργήθηκε. Καθοριστικής σημασίας για την ανασύνθεση του ιστορικού παρελθόντος είναι η οπτική γωνία του δημιουργού της. Εξίσου σημαντική είναι και η διαμορφωμένη αντίληψη και μνήμη του κοινού για τα γεγονότα και την περίοδο που αναπαρίστανται.⁴⁷¹ Η κινηματογραφική ταινία συμβάλλει στην προσέγγιση της συλλογικής μνήμης⁴⁷² και στη διαμόρφωση της συνείδησης του κοινού.⁴⁷³

Οι παραπάνω παρατηρήσεις βρήκαν εφαρμογή στον ελληνικό κινηματογράφο της Μεταπολίτευσης. Οι ηττημένοι του Εμφυλίου, αξιοποιώντας την αποκατάσταση της δημοκρατίας και των ελευθεριών, αποζήτησαν και τη δική τους αποκατάσταση μέσω της ανάδειξης της συλλογικής τους μνήμης για την ιστορία. Για πρώτη φορά από τη δεκαετία του '50 η Αριστερά βγήκε από το περιθώριο και παρουσίασε το δικό της αφήγημα για τον Εμφύλιο και τα μετεμφυλιακά χρόνια. Μέσα και από τις ταινίες Μεταπολιτευτικής περιόδου απελευθερώθηκε η καταπιεσμένη μνήμη της Αριστεράς και αντιστράφηκε το κυρίαρχο ως τότε αφήγημα της Δεξιάς. Οι σκηνοθέτες βρήκαν πρόσφορο έδαφος να αναδείξουν όσα είχαν αποσιωπηθεί για δεκαετίες. Ανάμεσα σε αυτούς και ο Νίκος Τζίμας, ο οποίος ασχολήθηκε με μια υπόθεση που σφράγισε τη μετεμφυλιακή Ελλάδα με την απήγηση που είχε τόσο εντός της χώρας όσο και στον υπόλοιπο κόσμο.

⁴⁶⁹ Έλλη Λεμονίδου, *Η ιστορία στην μεγάλη οθόνη. Ιστορία κινηματογράφος και εθνικές ταυτότητες* (Αθήνα: Ταξιδευτής, 2017), 10.

⁴⁷⁰ Στο ίδιο, 233-234.

⁴⁷¹ Λάμπρος Φλιτούρης, «Ο εμφύλιος στο σέλιλοϊντ», *ό.π.*, 387.

⁴⁷² Για τη σχέση ιστορίας και μνήμης και των απαραίτητων διευκρινίσεων των όρων «ιστορική μνήμη» και «συλλογική μνήμη» βλ. Ζακ Λε Γκοφ, *Ιστορία και μνήμη*, μτφ. Γιάννης Κουμπουρλής (Αθήνα: Νεφέλη, 1998).

⁴⁷³ Μάρκ Φερρό, *Κινηματογράφος και Ιστορία*, μτφ. Πελαγία Μαρκέτου (Αθήνα: Μεταίχμιο, 2001), 24-25.

Το «Γαρύφαλλο», επομένως, είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με τη συγκυρία της πρώτης περιόδου της Μεταπολίτευσης. Ο σκηνοθέτης επιχείρησε να σκιαγραφήσει την εποχή και να μεταφέρει επί της οθόνης την υπόθεση Μπελογιάννη, προβάλλοντας το νέο κυρίαρχο αφήγημα. Έτσι, στην ταινία παρουσιάζεται η μετεμφυλιακή Ελλάδα, η φτώχεια του ελληνικού λαού, το καταπιεστικό δεξιό κράτος και παρακράτος, οι διώξεις των κομμουνιστών, η Μακρόνησος, ο κυρίαρχος ρόλος του αμερικανικού παράγοντα, των Σωμάτων Ασφαλείας αλλά και του παλατιού, η πολιτική ειρήνευσης του Νικόλαου Πλαστήρα και της ΕΠΕΚ αλλά και η σύλληψη, οι δίκες και η εκτέλεση του Μπελογιάννη και των συντρόφων του.

Στην ταινία αποτυπώνεται η πολιτική και ιδεολογική σύγκρουση ανάμεσα στον χώρο της Δεξιάς και της Αριστεράς/Αντιδεξιάς, η οποία κορυφώνεται κατά την πρώιμη μεταπολιτευτική περίοδο από τον Ανδρέα Παπανδρέου και το ΠΑΣΟΚ στην προσπάθεια να καταλάβουν την εξουσία. Έτσι, στο «Γαρύφαλλο» η Δεξιά, η οποία ταυτίζεται με το στρατόπεδο των νικητών, τις αστικές δυνάμεις και τους εθνικόφρονες, επιβάλλει με την υποστήριξη του βασιλιά, των ενόπλων δυνάμεων και των Αμερικανών την εθνικοφροσύνη στη χώρα. Διώκει, βασανίζει και αποκλείει τους αντιπάλους της με κάθε νόμιμο και παράνομο τρόπο από την πολιτική, οικονομική και κοινωνική ζωή. Από την άλλη πλευρά, η Αριστερά έχει ποινικοποιηθεί, τα μέλη της διώκονται για τις ιδέες τους και ζουν υπό καθεστώς τρομοκρατίας. Ανά πάσα στιγμή υπάρχει ο κίνδυνος να συλληφθούν και να οδηγηθούν στη φυλακή, την εξορία και το εκτελεστικό απόσπασμα. Ο διπολισμός αυτός αφήνει ηθικά εκτεθειμένη τη Δεξιά, ενώ δικαιώνει τους αριστερούς, οι οποίοι εμφανίζονται ως δημοκράτες, υπέρμαχοι των δικαιωμάτων και των αξιών και αγωνιστές για ένα καλύτερο αύριο. Συνδέεται, όμως, και με την προσπάθεια του ΠΑΣΟΚ να ενοχοποιηθεί η Δεξιά στην πρώιμη Μεταπολίτευση.

Στο «Γαρύφαλλο» καθοριστικός είναι ο ρόλος των Αμερικανών, του στρατού, των Σωμάτων Ασφαλείας και του παλατιού. Οι παράγοντες αυτοί μαζί με τις συντηρητικές δυνάμεις συγκροτούν το κράτος της Δεξιάς που επιδιώκει την εξόντωση των κομμουνιστών. Ο αμερικανικός παράγοντας παρουσιάζεται πανίσχυρος, επιβάλλει τη βούλησή του στην κυβέρνηση, τις πολιτικές δυνάμεις, τον βασιλιά και τα Σώματα Ασφαλείας. Εντούτοις, ο ρόλος του στην ταινία υπερτονίζεται. Οι μεγαλύτερες ευθύνες για την αντικομμουνιστική πολιτική του μετεμφυλιακού κράτους και την άδικη μεταχείριση των ηρώων επιρρίπτονται στους Αμερικανούς. Η οπτική αυτή συνδέεται με τον αντιαμερικανισμό της πρώιμης μεταπολιτευτικής περιόδου, όταν κυριάρχησε η αντίληψη ότι οι ΗΠΑ ευθύνονται για τον Εμφύλιο, τη μετεμφυλιακή Ελλάδα, τα

Ιουλιανά, τη δικτατορία των συνταγματαρχών και το Κυπριακό. Οι διαρκείς αμερικανικές επεμβάσεις στα ελληνικά πράγματα δημιούργησαν την πεποίθηση ότι η χώρα βρισκόταν για δεκαετίες υπό κατοχή. Ο αντιαμερικανισμός αυτός, ο οποίος ξεπέρασε τις κομματικές και ιδεολογικές διαφορές, αποτέλεσε στοιχείο εθνικής ενότητας και αποτελεί βασικό ερμηνευτικό σχήμα στο «Γαρύφαλλο».

Ο στρατός, ο ΙΔΕΑ, τα Σώματα Ασφαλείας και ο βασιλιάς παρουσιάζονται ως εκτελεστικό όργανο των Αμερικανών στον αγώνα ενάντια στον κομμουνιστικό κίνδυνο. Συμπληρώνουν τον πανίσχυρο μηχανισμό του δεξιού κράτους, το οποίο με τις μεθοδεύσεις του διώκει με κάθε τρόπο την Αριστερά και καταδικάζει άδικα τον Μπελογιάννη και τους συντρόφους του σε θάνατο. Η οπτική αυτή συνδέεται και με την αρνητική εικόνα του ελληνικού λαού στην πρόιμη Μεταπολίτευση. Ο στρατός, τα Σώματα Ασφαλείας και η μοναρχία θεωρούνταν συνυπεύθυνα στη μνήμη του για τα Ιουλιανά και τη Δικτατορία των Συνταγματαρχών. Έτσι, μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας καταδικάστηκαν οι υπεύθυνοι για το πραξικόπημα στρατιωτικοί, επιχειρήθηκε η αποχουντοποίηση του στρατού και η πλειοψηφία του ελληνικού λαού επέλεξε την κατάργηση της βασιλευομένης δημοκρατίας.

Από την άλλη πλευρά, στο «Γαρύφαλλο» παρουσιάζονται οι επίμονες προσπάθειες του Νικόλαου Πλαστήρα για ειρήνευση και μέτρα επιείκειας απέναντι στους κομμουνιστές. Ο πρωθυπουργός με τις δηλώσεις και τις αποφάσεις της κυβέρνησής του αγωνίζεται ενάντια στον αποκλεισμό της Αριστεράς, το μίσος, τη διχόνοια και τα πάθη του διχασμού. Η πολιτική αυτή συνδέεται με το αίτημα για εθνική ενότητα και συνοχή κατά τη διάρκεια της Μεταπολίτευσης. Έτσι, η ΝΔ επέλεξε την πολιτική της λήθης απέναντι στο παρελθόν. Αντικατέστησε στον λόγο της την αντικομμουνιστική ιδεολογία και την εθνικοφοροσύνη της Δεξιάς με το αίτημα για ένα κοινωνικό κράτος, το οποίο θα εξασφάλιζε την οικονομική ευημερία και την ισότητα για όλα τα μέλη της κοινωνίας. Από την άλλη πλευρά, το ΠΑΣΟΚ διακήρυττε την εθνική ανεξαρτησία από τις ξένες δυνάμεις μέσω ενός νέου εθνικού αφηγήματος, το οποίο προσπαθούσε να εξομαλύνει το συγκρουσιακό και τραυματικό παρελθόν και να εξασφαλίσει την εθνική συνοχή. Κεντρικό ρόλο στο αφήγημα αυτό έλαβε η ενιαία και εθνικοαπελευθερωτική Αντίσταση που δεν οδηγούσε σε αποκλεισμούς, αλλά περιλάμβανε το σύνολο των Ελλήνων. Το αίτημα της εθνικής ενότητας αποτυπώνεται στα λόγια των δύο πρωταγωνιστικών μορφών του «Γαρύφαλλου», του Νίκου Μπελογιάννη και του Νικόλαου Πλαστήρα, που παρουσιάζονται να αγωνίζονται με πάθος για την ειρήνευση, τη συμφιλίωση και την εθνική ενότητα.

Σε αυτό το πλαίσιο η κινηματογραφική μεταφορά της υπόθεσης Μπελογιάννη εντάσσεται και υπηρετεί το νέο αφήγημα. Ο πρωταγωνιστής, οι σύντροφοί του και ο Νικόλαος Πλαστήρας, αν και ηττημένοι, δικαιώνονται σε ηθικό επίπεδο και κερδίζουν την αποδοχή του κοινού. Μάλιστα, ο Νίκος Μπελογιάννης εξιδανικεύεται, σχεδόν αγιοποιείται, εφόσον ταυτίζεται με τις αξίες της δημοκρατίας, της ελευθερίας, του πατριωτισμού, της εθνικής ενότητας και της ανεξαρτησίας. Η κομμουνιστική του ταυτότητα υπάρχει στην ταινία, αλλά μπαίνει σε δεύτερη μοίρα, καθώς προτάσσονται οι πανανθρώπινες αξίες, τα ιδανικά και ο αγώνας για ένα καλύτερο αύριο. Έτσι, εξυψώνεται σε πρότυπο κερδίζοντας την αποδοχή τόσο των θεατών όσο και των κριτικών.

Παρομοίως, ο πρωθυπουργός παρουσιάζεται ως πραγματικός ηγέτης, πατριώτης και υπερασπιστής των συμφερόντων της πατρίδας. Εμφανίζεται να αγωνίζεται για την ειρήνευση και την εθνική συνοχή. Προσπαθεί να αναστείλει τον αποκλεισμό των αριστερών και να ενώσει όλα τα μέλη της κοινωνίας με γνώμονα το εθνικό συμφέρον. Ωστόσο, στην προσπάθεια αυτή συναντά τη σφοδρή αντίδραση των Αμερικανών, του πανίσχυρου δεξιού κράτους ακόμη και των πολιτικών του εταίρων, οι οποίοι με πιέσεις και εκβιασμούς δεν του επιτρέπουν να εφαρμόσει την πολιτική του. Το ίδιο φαίνεται να συμβαίνει και με την υπόθεση Μπελογιάννη. Ο πρωθυπουργός παρουσιάζεται να προβαίνει σε κάθε δυνατή ενέργεια, για να αποτρέψει την εκτέλεση των καταδικασθέντων. Από την άλλη πλευρά, οι πραγματικές ευθύνες του Πλαστήρα και της ΕΠΕΚ για την εκτέλεση του Μπελογιάννη και των συντρόφων του αποσιωπούνται στην ταινία.

Επομένως, το «Γαρύφαλλο» μεταφέρει με συγκρατημένη αμεσότητα το κλίμα της μετεμφυλιακής Ελλάδας, τη σύγκρουση ανάμεσα στη Δεξιά και την Αριστερά, το δεξιό κράτος και παρακράτος και τις διώξεις των κομμουνιστών. Η μεταφορά αυτή παρουσιάζεται με μετριοπάθεια, αποφεύγοντας την - ακραία - νατουραλιστική απόδοση που - ενδεχομένως - θα όξυνε τα πάθη του παρελθόντος και θα οδηγούσε στο να μην έχει η ταινία την αποδοχή και την επιτυχία που γνώρισε. Από την άλλη πλευρά, η κινηματογραφική μεταφορά της εποχής και της υπόθεσης Μπελογιάννη αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της εποχής στην οποία δημιουργήθηκε και προβλήθηκε η ταινία. Η περίοδος της πρώιμης Μεταπολίτευσης αποτυπώνεται μέσα από την οπτική του δημιουργού της, του Νίκου Τζίμα. Ο τρόπος με τον οποίο αναπαρίστανται η μετεμφυλιακή περίοδος, τα γεγονότα και οι γνωστές στο κοινό προσωπικότητες

ανταποκρίνεται και ικανοποιεί τη συλλογική μνήμη, το νέο αφήγημα για την εμφυλιακή και μετεμφυλιακή Ελλάδα και το αίτημα για εθνική συνοχή και ενότητα.

Ελληνόγλωσση Βιβλιογραφία

- Αβδελά, Έφη. «*Νέοι εν κινδύνω*»: επιτήρηση, αναμόρφωση και δικαιοσύνη ανηλίκων μετά τον πόλεμο. Αθήνα: Πόλις, 2013.
- Αγγελίδης, Αθανάσιος. «Ο Εμφύλιος πόλεμος στην ιστοριογραφία: το αφιέρωμα στην εφημερίδα 'Η Αυγή'». Στο Χρύσα Τζαγκαρουλάκη (επιμ.), *Επετηρίδα 2015-2016, ΠΜΣ Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας*. Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2016, 7-26.
- Αθανασάτου, Γιάννα. *Ελληνικός κινηματογράφος (1950-1967). Λαϊκή μνήμη και πολιτισμός*. Αθήνα: Finatec, 2001.
- Αθανασιάδης, Χάρης. *Τα αποσυρθέντα βιβλία*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2015.
- Ακτσόγλου, Μπάμπης. «Το 21^ο Φεστιβάλ Ελληνικού Κινηματογράφου». *Φιλμ 21* (1980): 16-17.
- Αλεξανδρόπουλος, Στέλιος. *Συλλογική δράση και αντιπροσώπευση συμφερόντων πριν και μετά τη μεταπολίτευση στην Ελλάδα*. Αθήνα: Κριτική, 2010.
- Αλιβιζάτος, Νίκος. *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974), Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*. Αθήνα: Θεμέλιο, 1995.
- Αλιβιζάτος, Νίκος. *Ο αβέβαιος εκσυγχρονισμός*. Αθήνα: Πόλις, 2001.
- Ανδρίτσος, Γιώργος. *Η Κατοχή και η αντίσταση στον ελληνικό κινηματογράφο (1945-1966)*. Αθήνα: Αιγόκερως, 2004.
- Ανδρίτσος, Γιώργος. «Η Κατοχή και η Αντίσταση στις Ελληνικές Ταινίες Μυθοπλασίας Μεγάλου Μήκους από το 1974 μέχρι το 1981». Στο Βενετία Αποστολίδου και Γιώργος Αντωνίου (επιμ.), *Η Κατοχή και ο Εμφύλιος στην τέχνη, Νέα Εστία*, τ. 1.845 (Ιούλιος 2011): 186 – 199.
- Ανδρίτσος, Γιώργος, «Η λογοκρισία στον ελληνικό κινηματογράφο». Στο Πηνελόπη Πετσίνη και Δημήτρης Χριστόπουλος (επιμ.), *Η λογοκρισία στην Ελλάδα*. Αθήνα: Ίδρυμα Ρόζα Λούξεμπουργκ-παράρτημα Ελλάδας, 2016, 35-42.
- Αντωνίου, Γιώργος και Νίκος Μαραντζίδης. «Το Επίμονο Παρελθόν». Στο Γιώργος Αντωνίου και Νίκος Μαραντζίδης (επιμ.), *Η εποχή της Σύγχυσης. Η δεκαετία του '40 και η ιστοριογραφία*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της «Εστίας», 2008, 11-52.
- Ασημακόπουλος, Βασίλης. *Πρώτη φορά Αριστερά. Αντιθέσεις, αντιφάσεις, εσωτερικές συγκρούσεις στο ΠΑΣΟΚ την περίοδο 1974-1990 και οι βάσεις του πολιτικού μεταμορφισμού του*, 144. Αθήνα: A. P. Publications, 2017.

- Assmann, Jan. *Η πολιτισμική μνήμη – Γραφή, Ανάμνηση και Πολιτική Ταυτότητα στους πρώιμους ανώτερους πολιτισμούς*. Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2017.
- Αυγερίδης, Μάνος, Έφη Γαζή και Κωστής Κορνέτης. «Εισαγωγή». Στο Μάνος Αυγερίδης, Έφη Γαζή και Κωστής Κορνέτης (επιμ.), *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*. Αθήνα: Θεμέλιο, 2015, 9-26.
- Βαληνάκης, Γιάννης. *Εξωτερική πολιτική και εθνική άμυνα 1974-1987*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 1987.
- Βαληνάκης, Γιάννης. «Η ελληνική συμμετοχή στην Ευρωπαϊκή Πολιτική Συνεργασία, 1981-1985». Στο Πάνος Καζάκος και Κωνσταντίνος Στεφάνου (επιμ.), *Η Ελλάδα στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα: Η πρώτη πενταετία*, 311-327. Αθήνα, Σάκκουλας, 1987.
- Βαληνάκης, Γιάννης. *Εισαγωγή στην ελληνική εξωτερική πολιτική, 1949-1988*. Αθήνα: Παρατηρητής, 1989.
- Βαλούκος, Στάθης. *Νέος Ελληνικός Κινηματογράφος (1965-1981) Ιστορία και πολιτική*. Αθήνα: Αιγόκερως, 2011.
- Βαν Μπούσχοτεν, Ρίκη. *Ανάποδα Χρόνια. Συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950)*. Αθήνα: Πλέθρον, 1997.
- Βαρδινογιάννης, Βαρδής. «Το κελί 13 της Κέρκυρας». Στο Βαρδής Βαρδινογιάννης και Παναγιώτης Γ. Αρώνης (επιμ.), *Οι μισοί στα σίδερα*. Αθήνα: Φιλίστωρ, 1996.
- Βερναρδάκης, Χριστόφορος. *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1974-1985*. Διδακτορική διατριβή: Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1995.
- Βερναρδάκης, Χριστόφορος. *Πολιτικά κόμματα, εκλογές και κομματικό σύστημα. Οι μετασχηματισμοί της πολιτικής αντιπροσώπευσης 1990-2010*. Αθήνα: Σάκκουλας, 2011.
- Βέρνυ, Σουζάνα. «Τα πολιτικά κόμματα και η ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ». *Σύγχρονα Θέματα* 38 (1989): 61-68.
- Βέρνυ, Σουζάνα. «Η ευρωπαϊκή εξέλιξη του Ανδρέα Παπανδρέου». Στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ο Ανδρέας Παπανδρέου και η εποχή του: Βιογραφικό σχέδιασμα, μελετήματα και μαρτυρίες*, τόμος Β'. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2006, 175-202.

- Βιδάλη, Άννα. «Ιστορία, μνήμη, σιωπή: Μαρτυρίες από τον Ελληνικό Εμφύλιο». Στο Ρίκα Μπενβενίστε και Θεόδωρος Παραδέλλης (επιμ.), *Διαδρομές και τόποι της Μνήμης. Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1999, 89-104.
- Βίτιν, Μιχαήλ. *Νίκος Μπελογιάννης. Ζωή καταπληκτικών ανθρώπων*. Αθήνα: 1974.
- Βόγλης, Πολυμέρης. *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας. Οι πολιτικοί κρατούμενοι στον εμφύλιο πόλεμο*. Μτφ. Γιάννης Καστανάρας. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2004.
- Βόγλης, Πολυμέρης. «Από τις κάγκες στις κάμερες: ο Εμφύλιος στον ελληνικό κινηματογράφο». Στο Φωτεινή Τομαή (επιμ.), *Αναπαραστάσεις του Πολέμου*. Αθήνα: Παπαζήσης, 2006, 103-122.
- Βόγλης, Πολυμέρης. «Οι μνήμες της δεκαετίας του 1940 ως αντικείμενο ιστορικής ανάλυσης: Μεθοδολογικές προτάσεις». Στο Ρίκα Βαν Μπούσχοτεν, Τασούλα Βερβενιώτη, Ευτυχία Βουτυρά, Βασίλης Δαλκαβούκης και Κωνσταντίνα Μπάδα (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*. Αθήνα: Επίκεντρο, 2008, 61-80.
- Βόγλης, Πολυμέρης και Στρατής Μπουρνάζος. «Στρατόπεδο Μακρονήσου 1947-1950. Βία και προπαγάνδα». Στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμος Δ2. Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2009, 51-81.
- Βόγλης, Πολυμέρης. *Η αδύνατη επανάσταση. Η κοινωνική δυναμική του εμφυλίου πολέμου*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2014.
- Βούλγαρης, Γιάννης. *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης, 1974-1990. Σταθερή δημοκρατία σημαδεμένη από τη μεταπολεμική ιστορία*. Αθήνα: Θεμέλιο, 2001.
- Βούλγαρης, Γιάννης. *Η Ελλάδα από τη Μεταπολίτευση στην Παγκοσμιοποίηση*. Αθήνα: Πόλις 2008.
- Βούλγαρης, Γιάννης. «Η δημοκρατική Ελλάδα 1974-2004». Στο Γιάννης Βούλγαρης, Ηλίας Νικολακόπουλος, Σωτήρης Ριζάς, Τάσος Σακελλαρόπουλος και Ιωάννης Στεφανίδης (επιμ.), *Ελληνική Πολιτική Ιστορία 1950-2004*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2010, 103-145.
- Βούλγαρης, Γιάννης. *Η μεταπολιτευτική Ελλάδα 1974-2009*. Αθήνα: Πόλις, 2013.
- Βουρνάς, Τάσος. *Ποιοι και γιατί σκότωσαν το Νίκο Μπελογιάννη και τους συντρόφους του;* Αθήνα: Αφοί Τολίδη, 1981.

- Βουρνάς, Τάσος. *Υπόθεση Μπελογιάννη*. Αθήνα: Τολίδης, 1989.
- Burke, Peter. *Τι είναι πολιτισμική ιστορία*; Αθήνα: Μεταίχμιο, 2009.
- Γαζή, Έφη. «Μεταπλάσεις της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας και ταυτότητας στη Μεταπολίτευση». Στο Μάνος Αυγερίδης, Έφη Γαζή και Κωστής Κορνέτης (επιμ.), *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*. Αθήνα: Θεμέλιο, 2015, 246-260.
- Γανωτής, Σταύρος. «Ο Άνθρωπος με το Γαρύφαλλο». *filmy*, 15.05.2009. <https://bit.ly/3zYkemr> (πρόσβαση 01/01/2023).
- Γιανουλόπουλος, Γιάννης. *Ο μεταπολεμικός κόσμος. Ελληνική και ευρωπαϊκή ιστορία (1945-1963)*. Αθήνα: Παπαζήσης, 1992.
- «Για την Έλλη Παππά». *Τα κατά Μάρκον*, 06.11.2009. <https://bit.ly/3Qbzen5> (πρόσβαση 01/01/2023).
- Γεροζήσης, Τριαντάφυλλος Α. *Επίλεκτο απόσπασμα 1^{ης} Μεραρχίας ΔΣΕ Φλωράκη – Μπελογιάννη – Παπαγεωργίου*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 2004.
- Γκοφ, Ζακ Λε. *Ιστορία και μνήμη*. Μτφ. Γιάννης Κουμπουρλής. Αθήνα: Νεφέλη, 1998.
- Γούναρης, Βασίλης. *Εγνωσμένων κοινωνικών φρονημάτων. Κοινωνικές και άλλες όψεις του αντικομμουνισμού στη Μακεδονία του εμφυλίου πολέμου*. Αθήνα: Επίκεντρο, 2005.
- Γούναρης, Βασίλης. «Η Ελλάς ανήκει εις την Δύση; Αποτιμώντας τον ελληνικό αντιδυτικισμό κατά τον 20^ο αιώνα». Στο Γιάννης Βούλγαρης, Κώστας Κωστής και Σωτήρης Ριζάς (επιμ.), *Ο μεγάλος μετασχηματισμός. Κράτος και πολιτική στην Ελλάδα του 20^{ου} αιώνα*. Αθήνα: Πατάκης, 2020, 595-621.
- Cityportal Team T. «Ο Άνθρωπος με το Γαρύφαλλο»: Ο καθηγητής που ενσάρκωσε τον Νίκο Μπελογιάννη». *Cityportal*, 24/11/2021. <https://bit.ly/3tRH9vF> (πρόσβαση 01/01/2023).
- Clogg, Richard. *Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδας, 1770-2000*. Αθήνα: Κάτοπτρο, 2003), 171-172.
- Close, David. «Η ανοικοδόμηση του κράτους της Δεξιάς». Στο David Close (επιμ.), *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος, 1943-1950. Μελέτες για την πόλωση*. Αθήνα: Φιλίστωρ, 1993, 197-237.
- Δανίκας, Δημήτρης. «Φεστιβάλ Κινηματογράφου». *Ριζοσπάστης*, 03.10.1980.

- Δεμερτζής, Νίκος. «Ο Εμφύλιος Πόλεμος: από τη συλλογική οδύνη στο πολιτισμικό τραύμα». Στο Νίκος Δεμερτζής, Ελένη Πασχαλούδη και Γιώργος Αντωνίου (επιμ.), *Εμφύλιος. Πολιτισμικό τραύμα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2013, 43-90.
- Δερτιλής, Γιώργος Β. *Ιστορία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, 1750-2015*. Ηράκλειο: ΠΕΚ, 2018.
- Δρόσος, Γιάννης Ζ. *Δοκίμιο ελληνικής συνταγματικής ιστορίας*. Αθήνα: Σάκκουλας, 1996.
- Δρουμπούκη, Άννα-Μαρία. *Μνημεία της λήθης*. Αθήνα: Πόλις, 2014.
- Ελεφάντης, Άγγελος. «Μα είναι βέβαιο ότι ο Καραμανλής θα μεταπηδήσει στην προεδρία της Δημοκρατίας;». *Ο Πολίτης* 33 (1980): 14-18.
- Ελεφάντης, Άγγελος. «Εθνικοφροσύνη: η ιδεολογία του τρόμου και της ενοχοποίησης». Στο *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*. Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1994, 645-654.
- Ερμίδη, Αφροδίτη. «Μαρτυρίες μιας διαδρομής: Έλλη Παππά-Νίκος Μπελογιάννης». *Documento*, 29.01.2021. <https://bit.ly/3NfQvcs> (πρόσβαση 01/01/2023).
- Ευθυμίου, Πέτρος. «ΠΑΣΟΚ και Αριστερά. Προβλήματα συγγένειας και διαφοράς». *ANTI* 290 (1985): 20-32.
- Ζαφειρόπουλος, Δημήτριος. *Ο αντισυμμοριακός αγών, 1945-1949*. Αθήνα: 1956.
- Ζοάννος-Σαρρής. *Η αλήθεια για τη Μακρόνησο*. Αθήνα: 1950.
- Ζουμπουλάκης, Γιάννης. «Ο Νίκος Μπελογιάννης μάς έδειξε τον δρόμο». *Το Βήμα*, 17.06.2009. <https://bit.ly/3Ndjugb> (πρόσβαση 01/01/2023).
- Ζουμπουλάκης, Γιάννης. «Φοίβος Γκικόπουλος. 'Είχα μόνο το ένστικτό μου'». *Το Βήμα*, 28.06.2009. <https://bit.ly/3N90nUw> (πρόσβαση 01/01/2023).
- Gerolymatos, Andre. *Εμφύλιος - Ελλάδα 1943-1949, ένας διεθνής πόλεμος*. Αθήνα: Διόπτρα, 2018.
- Greimas, Algirdas Julien. «Σκέψεις για τα μοντέλα δράσης». Μτφ. Αθανάσιος Γκότοβος. *Νεοελληνική Παιδεία* 9 (1982): 39-62.
- Ηλιάδου-Τάχου, Σοφία. *Μέρες της ΟΠΛΑ στην Θεσσαλονίκη*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2013.
- Θεοτόκης, Σπύρος. *Πολιτικά Αναμνήσεις*. Αθήνα: Επτάλοφος, 1986.

- Θεοδοσίου, Νίκος. *Πόλεμος και κινηματογράφος στην Ελλάδα*. Καλαμάτα: Διεθνές Φεστιβάλ Ντοκιμαντέρ Καλαμάτας, 2002.
- Θεοδωρίδης, Γρηγόρης. «Ο κινηματογράφος ως “ιστοριογραφία για την αντιμετώπιση των εχθρών του Έθνους”: οι ταινίες για τη “σλαβοκομμουνιστική επιβουλή” κατά την περίοδο της δικτατορίας των συνταγματαρχών (1967-1974)». Στο Φωτεινή Τομαή (επιμ.), *Αναπαραστάσεις του πολέμου*. Αθήνα: Παπαζήσης, 2006, 191-198.
- Θεοδωρόπουλος, Ηλίας. *Η Πηγάδα του Μελιγαλά*. Αθήνα: 1998.
- Ιωάννου, Χρήστος. *Μισθωτή απασχόληση και συνδικαλισμός στην Ελλάδα*. Αθήνα: Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, 1989.
- Καζάκος, Πάνος. «Οικονομική πολιτική και εκλογές: Ο πολιτικός έλεγχος της Οικονομίας στην Ελλάδα: 1979-1989». Στο Χρήστος Λυριντζής και Ηλίας Νικολακόπουλος (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80*. Αθήνα: ΕΕΠΕ/Θεμέλιο, 1990, 129-164.
- Καζάκος, Πάνος. *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά. Οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1944-2000*. Αθήνα, Πατάκης, 2001.
- Καζάκος, Πάνος. *Από τον ατελή εκσυγχρονισμό στην κρίση: Μεταρρυθμίσεις, χρέη και αδράνειες στην Ελλάδα (1993-2010)*. Αθήνα: Πατάκης, 2010.
- Κακαβάνης, Ηρακλής. «Ο άγνωστος ανδριάντας του Νίκου Μπελογιάννη στο Βερολίνο», *Παντιέρα*. <https://bit.ly/3NjYxAs> (πρόσβαση 01/01/2023).
- Καλαμάρο, Λίλιαν. *Βαρύτατο τίμημα – Η ζωή μου με τον Δημήτρη Μπάτση*. Αθήνα: Δωδώνη, 1981.
- Καλύβας, Στάθης. «Η γεωγραφία της εμφύλιας βίας στην κατοχική Μεσσηνία: Μια ποσοτική προσέγγιση». Στο Ιωάννης Καρακατσιάνης (επιμ.), *Νότια Πελοπόννησος 1935-1950*. Αθήνα: Αλφειός/Σύνδεσμος Φιλολόγων Μεσσηνίας, 2009, 39–59.
- Καραγιάννης, Γιώργος. *Η εκκλησία από την Κατοχή στον Εμφύλιο*. Αθήνα: Προσκήνιο, 2003.
- Καραγιάννης, Γιώργος. «Από τους μαθητικούς κομμουνιστικούς πυρήνες στην τελευταία αποστολή». Στο Αρτέμης Ψαρομηλίγκος (επιμ.), *Οι μεγάλες δίκες. Η δίκη του Μπελογιάννη*, 9. Αθήνα: Ελευθεροτυπία, 2011.
- Καράγιωργας, Σάκης. «Η φορολογική εκμετάλλευση στην Ελλάδα». *Πολίτης* 16 (1978): 18-19.

- Καραγιωργας, Σάκης. *Διαστάσεις της φτώχειας στην Ελλάδα*, τόμος Α'. Αθήνα: ΕΚΚΕ, 1990.
- Καραμανωλάκης, Βαγγέλης. «Ιστορία και ιδεολογία στη δεκαετία του 1960». Στο Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Σεφεριάδης και Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*. Αθήνα: Καστανιώτης, 2008, 84-94.
- Καραμανωλάκης, Βαγγέλης. *Ανεπιθύμητο παρελθόν. Οι φάκελοι κοινωνικών φρονημάτων στον 20ό αι. και η καταστροφή τους*. Αθήνα: Θεμέλιο, 2019.
- Καραμπάτσος, Βασίλης. *Μακρονήσι. Η τρίτη αποστολή*. Αθήνα: 1995.
- Καραντινός, Δημήτρης. «Η κατάσταση της φτώχειας στην Ελλάδα». *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 56 (1985): 186-192.
- Καραποστόλης, Βασίλης. *Η καταναλωτική συμπεριφορά στην ελληνική κοινωνία 1960-1975*. Αθήνα: ΕΚΚΕ, 1984.
- Κασιμάτης, Γεώργιος Ι. «Τα κόμματα σαν συνταγματικός θεσμός». *Σύγχρονα Θέματα* 8 (1980): 51-60.
- Κασιμάτης, Σπύρος. *Οι παράνομοι*. Αθήνα: Φιλίστωρ, 1997.
- Κατηφόρης, Γεώργιος. *Η νομοθεσία των βαρβάρων: δοκίμια*. Αθήνα: Θεμέλιο, 1975.
- Κατσορίδας, Δημήτρης, Δημήτρης Λιβιεράτος και Κώστας Παλούκης. *Ο ελληνικός τροτσκισμός: Ένα χρονικό 1923-1946*. Αθήνα: Εργατική Πάλη, 2015.
- Καφάογλου, Ηλίας. *Η δημοκρατία στην παραλία. Μικρό δοκίμιο για το μικρίνι*. Αθήνα: Πόρτες, 2018.
- Κεχαγιάς, Βασίλης. «Σε αναζήτηση της ελληνικότητας». Στο Διαμαντής Λεβεντάκος (επιμ.), *Ώψεις του Νέου Ελληνικού κινηματογράφου*. Αθήνα: Εταιρεία Ελλήνων σκηνοθετών. Κέντρο Οπτικοακουστικών Μελετών, 2002.
- Κλόουζ, Ντέιβιντ. *Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος, 1943-1950. Μελέτες για την πόλωση*. Μτφ. Γιάννης Σπανδωνής. Αθήνα: Φιλίστωρ, 1998.
- Κλόουζ, Ντέιβιντ. *Οι ρίζες του εμφυλίου πολέμου στην Ελλάδα*. Αθήνα: Φιλίστωρ, 2003.
- Κόκκινος, Γιώργος. *Ο Μακρυγιαννισμός. Τραγούδια για τον Μακρυγιάννη*. Αθήνα: Θίνες/Τήνελλα, 2022.
- Κολοβός, Γιάννης. «"Κοινωνικά απόβλητα; Άγρια νεολαία!": Η συμμετοχή στη σκηνή πανκ της Αθήνας ως πολιτισμική δήλωση, πολιτική υπαγωγή, κοινωνική

εμπειρία και αυτοβιογραφική αφήγηση». Στο Κώστας Κατσάπης (επιμ.), *Οι απείθαρχοι. Κείμενα για την ιστορία της νεανικής αναίδειας τη μεταπολεμική περίοδο*. Αθήνα: Οκτώ, 2018), 207-231.

- Κολώνιας, Μπάμπης. «Οι ελληνικές ταινίες και το κοινό (αισιόδοξες σκέψεις με απαισιόδοξο μανδύα)». *Σύγχρονος Κινηματογράφος* 27 (1981): 55.
- Κομνηνός, Βλάσης. *Κινηματογράφος και προπαγάνδα: Ιστορικές και πολεμικές ταινίες στην Ελλάδα κατά την περίοδο της δικτατορίας (1967- 1974)* Διδακτορική διατριβή. Αθήνα: ΕΚΠΑ, 2012.
- Κόντης, Βασίλης. *Η Αγγλοαμερικανική πολιτική και το Ελληνικό ζήτημα 1945-1949*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 1984.
- Κορνέτης, Κωστής. *Τα παιδιά της δικτατορίας*. Αθήνα: Πόλις, 2015.
- Κουλούρης, Νίκος. *Ελληνική βιβλιογραφία του εμφυλίου πολέμου (1945-1949)*. Αθήνα: Φιλίστωρ, 2000.
- Κούνδουρος, Ρούσσο Σ. *Η Ασφάλεια Του Καθεστώτος. Πολιτικοί κρατούμενοι, εκτοπίσεις και τάξεις στην Ελλάδα 1924-1974*. Αθήνα: Καστανιώτης, 1978.
- Κουτροβίδης, Στάθης. «Η νεανική δράση του Νίκου Μπελογιάννη». *Η εφημερίδα των Συντακτών*, 29.03.2020. <https://bit.ly/3Ndq0nQ> (πρόσβαση 01/01/2023).
- Κουτροβίδης, Στάθης. «Από τη μεταξική δικτατορία ως την εκτέλεση». *Η εφημερίδα των Συντακτών*, 30.03.2020. <https://bit.ly/3taoviw> (πρόσβαση 01/01/2023).
- Κύρκος, Μιχάλης. *Πίσω από τα κάγκελα*. Αθήνα: Φιλίστωρ, 1996.
- Κωστής, Κώστας. *Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας*. Αθήνα: Πατάκης, 2016.
- Κωστής, Κώστας. *Ο Πλούτος της Ελλάδας. Η ελληνική οικονομία από τους Βαλκανικούς Πολέμους μέχρι σήμερα*. Αθήνα: Πατάκης, 2019.
- Κωστής, Κώστας. «Η διαμόρφωση του κράτους στην Ελλάδα κατά τον 20^ο και 21^ο αιώνα. Μερικές σκέψεις και παρατηρήσεις». Στο Γιάννης Βούλγαρης, Κώστας Κωστής και Σωτήρης Ριζάς (επιμ.), *Ο μεγάλος μετασχηματισμός. Κράτος και πολιτική στην Ελλάδα του 20^{ου} αιώνα*. Αθήνα: Πατάκης, 2020, 685-706.
- Κωστόπουλος, Τάσος. *Η αυτολογοκριμένη μνήμη: τα τάγματα ασφαλείας και η μεταπολεμική εθνοφοροσύνη*. Αθήνα: Φιλίστωρ, 2005.
- Κωστόπουλος, Τάσος. *Κόκκινος Δεκέμβρης: Το ζήτημα της επαναστατικής βίας*. Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2016.

- Κωτσονόπουλος, Λουδοβίκος. «Οι δημοσιονομικές βάσεις της πολιτικής νομοποίησης και η κρίση το κράτους της Μεταπολίτευσης». Στο Μάνος Αυγερίδης, Έφη Γαζή και Κωστής Κορνέτης (επιμ.), *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*. Αθήνα: Θεμέλιο, 2015, 57-73.
- Λαζαρίδης, Τάκης. *Εντυχώς ηττηθήκαμε σύντροφοι...* Αθήνα: Πελασγός, 2008.
- Λαζαρίδης, Τάκης. «Αναμνήσεις ενός νεαρού συγκρατούμενου του Μπελογιάννη». Στο Αρτέμης Ψαρομηλίγκος (επιμ.), *Οι μεγάλες δίκες. Η δίκη του Μπελογιάννη*. Αθήνα: *Ελευθεροτυπία*, 2011, 175-191.
- Λάζου, Βασιλική. «Κρατική βία και πολιτικός αποκλεισμός: το νομοθετικό πλαίσιο του εμφυλιακού και μετεμφυλιακού κράτους και η πολιτική του σημασία». Στο Αρτέμης Ψαρομηλίγκος (επιμ.), *Οι μεγάλες δίκες. Η δίκη του Μπελογιάννη*. Αθήνα: *Ελευθεροτυπία*, 2011, 41-53.
- Λάζου, Βασιλική. «Από την επιστροφή στην Ελλάδα μέχρι τη θανατική καταδίκη». *Documento*, 30.03.2020. <https://bit.ly/3ajx83t> (πρόσβαση 01/01/2023).
- Λαμπάτος, Γαβρίλης. *ΚΚΕ και εξουσία (1940-1944)*. Αθήνα: Μεταίχμιο, 2018.
- Λαμπροπούλου, Δήμητρα. *Γράφοντας από τη φυλακή*. Αθήνα: Νεφέλη, 1999.
- Λεμονίδου, Έλλη. *Η ιστορία στην μεγάλη οθόνη. Ιστορία κινηματογράφος και εθνικές ταυτότητες*. Αθήνα: Ταξιδευτής, 2017.
- Λεονταρίτης, Γιώργος Α. *Ανάμεσα στα δύο άκρα, 1946-1967*. Αθήνα: Εστία, 1992.
- Λιάκος, Αντώνης. *Ο ελληνικός 20^{ος} αιώνας*. Αθήνα: Πόλις, 2019.
- Λιαλιούτη, Ζηνοβία. «Αντιαμερικανισμός και Ελληνική Δεξιά στη Μεταψυχροπολεμική Εποχή». *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 35 (Ιούλιος 2010): 89-129.
- Λιαλιούτη, Τζένη. *Ο Ελληνικός Αντιαμερικανισμός 1947-1989*. Διδακτορική διατριβή. Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2010.
- Λιαλιούτη, Τζένη. «Ο Αντιαμερικανισμός και το εθνικό αφήγημα της Μεταπολίτευσης, 1974-1985: Ανορθολογικά στοιχεία, ορθολογικές χρήσεις». Στο Μάνος Αυγερίδης, Έφη Γαζή και Κωστής Κορνέτης (επιμ.), *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*. Αθήνα: Θεμέλιο, 2015, 197-210.
- Λιαλιούτη, Ζηνοβία (Τζένη). *Ο αντιαμερικανισμός στην Ελλάδα 1947-1989*. Αθήνα: Ασίνη, 2016.
- Λιαλιούτη, Ζηνοβία. «Ο αντιαμερικανισμός στον λόγο του ΠΑΣΟΚ (1974-2018): Δημόσια ιστορία, ταυτότητα και ιδεολογία». Στο Βασίλης Ασημακόπουλος και

Χρύσανθος Τάσσης (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ 1974-2018. Πολιτική οργάνωση. Ιδεολογικές μετατοπίσεις. Κυβερνητικές πολιτικές*. Αθήνα: Gutenberg, 2018, 389-423.

- Λιναρδάτος, Σπύρος. *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα, τόμος Α, 1949-1952*. Αθήνα, Παπαζήσης, 1977.
- Λιναρδάτος, Σπύρος. *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα, τόμος Δ, 1961-1964*. Αθήνα: Παπαζήσης, 1986.
- Λιναρδάτος, Σπύρος. *4^η Αυγούστου*. Αθήνα: Θεμέλιο, 1988.
- Λούλης, Γιάννης. *Τα είκοσι χρόνια που άλλαξαν την Ελλάδα. Κερδισμένοι και χαμένοι*. Αθήνα: Νέα Σύνορα-Λιβάνης, 2001.
- Λυμπεράτος, Μιχάλης. «Τα γερμανικά αντίποινα, τα Τάγματα Ασφαλείας και ο Ε.Λ.Α.Σ.: Η περίπτωση της κεντρικής και νότιας Πελοποννήσου στην Κατοχή». Στο Ιωάννης Καρακατσιάνης (επιμ.), *Νότια Πελοπόννησος 1935-1950*. Αθήνα: Αλφειός/Σύνδεσμος Φιλολόγων Μεσσηνίας, 2009, 61–102.
- Λυμπεράτος, Μιχάλης. *Από το ΕΑΜ στην ΕΔΑ*. Αθήνα: Στοχαστής, 2011.
- Λυμπεράτος, Μιχάλης. «Οι δίκες και η εκτέλεση του Νίκου Μπελογιάννη και των συντρόφων του». Στο Αρτέμης Ψαρομηλίγκος (επιμ.), *Οι μεγάλες δίκες. Η δίκη του Μπελογιάννη*. Αθήνα: Ελευθεροτυπία, 2011, 60.
- Λυμπεράτος, Μιχάλης. *Μετά τον εμφύλιο*. Αθήνα: Νότιος Άνεμος, 2015.
- Λυριντζής, Χρήστος. «Λαϊκισμός: Έννοιες και πρακτικές». Στο Λυριντζής Χρήστος και Νικολακόπουλος Ηλίας (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80*. Αθήνα: ΕΕΠΕ/Θεμέλιο, 1990, 44-69.
- Μάγερ, Χέρμαν Φρανκ. *Από τη Βιέννη στα Καλάβρυτα: Τα αιματηρά ίχνη της 117ης μεραρχίας καταδρομών στη Σερβία και την Ελλάδα*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2004.
- Μαραντζίδης, Νίκος. «Η τοπική διάσταση στη μελέτη της Κατοχής και του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου». Στο Γιώργος Αντωνίου και Νίκος Μαραντζίδης (επιμ.), *Η εποχή της Σύγχυσης Η δεκαετία του '40 και η ιστοριογραφία*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της «Εστίας», 2008, 173-197.
- Μάργαρης, Νίκος. *Ιστορία της Μακρονήσου*, τόμος 1. Αθήνα: 1966.
- Μαργαρίτης, Γιώργος. *Ιστορία του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, τόμος 1. Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2000.
- Ματσαγγάνης, Μάνος. «Η πολιτική οικονομία του κοινωνικού κράτους στη μακρά περίοδο». Στο Γιάννης Βούλγαρης, Κώστας Κωστής και Σωτήρης Ριζάς (επιμ.), *Ο*

μεγάλος μετασχηματισμός. Κράτος και πολιτική στην Ελλάδα του 20^{ου} αιώνα. Αθήνα: Πατάκης, 2020, 573-592.

- Μαυρίδης, Χρυσόστομος. «Πρώτο Τάγμα Σκαπανέων – Μακρονήσι 1947-1948». Στο Βαρδής Βαρδινογιάννης και Παναγιώτης Αρώνης (επιμ.), *Οι μισοί στα σίδερα*. Αθήνα: Φιλίστωρ, 1996, 153-161.
- Μαυρογορδάτος, Γεώργιος. «Η ρεβάνς των ηττημένων». *Το Βήμα*, 17.10.1999 <https://bit.ly/3yJ8X7q> (πρόσβαση 01/01/2023).
- Μαυρογορδάτος, Γεώργιος. «Η προβληματική σχέση με το παρελθόν». *Φιλελεύθερη Έμφαση* 20 (2004): 85-89.
- Μαυροσκούφης, Δημήτρης Κ. *Τα Προοδευτικά Ζιζάνια του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Από τον Αντικομμουνισμό του Μεσοπολέμου στον Μακαρθισμό του Εμφυλίου*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2021.
- Mazower, Mark. *Σκοτεινή ήπειρος. Ο ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2001.
- «Με αφορμή την ταινία «Ο άνθρωπος με το γαρύφαλλο». Το παράδειγμα Μπελογιάννη». *Μαρξιστικό - Λενινιστικό Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας*, 30.03.2017. <https://bit.ly/3nbUawy> (πρόσβαση 01/01/2023).
- Μελετόπουλος, Μελέτης. *Ιδεολογία του δεξιού κράτους 1949-1967. Επίσημος πολιτικός λόγος και κυρίαρχη ιδεολογία στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*. Αθήνα: Παπαζήσης, 1993.
- Μητροπούλου, Αγλαΐα. *Ελληνικός Κινηματογράφος*. Αθήνα: Παπαζήσης, 2006.
- Μητσοπούλου, Αναστασία Ι. *Ο ελληνικός αντικομμουνισμός στο «σύντομο 20^ο αιώνα»: Όψεις του δημόσιου λόγου στην πολιτική, στην εκπαίδευση και στη λογοτεχνία*. Διδακτορική διατριβή: Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, 2013.
- Μητσοτάκης, Κυριάκος. *Οι συμπληγάδες της εξωτερικής πολιτικής. Εσωτερικές και διεθνείς πιέσεις στις ελληνοαμερικανικές διαπραγματεύσεις για τις βάσεις, 1974-1985*. Αθήνα: Πατάκης, 2006.
- Μιχαηλίδης, Ιάκωβος. *Τα πρόσωπα του Ιανού. Οι ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις την περίοδο του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου (1944-1946)*. Αθήνα: Πατάκης, 2004.
- Μιχαηλίδης, Δ. Ιάκωβος, Ηλίας Νικολακόπουλος και Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.). *«Εχθρός» εντός των τειχών. Όψεις δωσιλογισμού στην Ελλάδα της Κατοχής*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2006.

- Μιχαηλίδης, Νίκος. «Φυλακές Επταπυργίου (Γεντή Κουλέ)». Στο Βαρδής Βαρδινογιάννης και Παναγιώτης Γ. Αρώνης (επιμ.), *Οι μισοί στα σίδηρα*. Αθήνα: Φιλίστωρ, 1996, 89-95.
- Μολυβιάτης, Πέτρος. «Στρατηγικοί στόχοι και εξουδετέρωση των αντιδράσεων», στο *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής και η ευρωπαϊκή πορεία της Ελλάδας*, 72-77. Αθήνα: Πατάκης, 2000.
- Μοσχονάς, Γεράσιμος. «Η διαιρετική τομή Δεξιάς - Αντιδεξιάς στη Μεταπολίτευση (1974-1990)». Στο Νίκος Δεμερτζής (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*. Αθήνα: Οδυσσέας, 1994, 159-216.
- Μούτουλας, Παντελής. *Πελοπόννησος 1940-45. Η περιπέτεια της επιβίωσης, του διχασμού και της απελευθέρωσης*. Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2004.
- Μπάδα, Κωνσταντίνα και Ευαγγελία Ματσούκα, «Προσεγγίσεις στην υλική μνήμη και στους μνημονικούς τόπους». Στο Κατερίνα Κορρέ και Γεώργιος Κούζας (επιμ.), *Η έρευνα και διδασκαλία του υλικού πολιτισμού στα ελληνικά πανεπιστήμια*, Πρακτικά Δημερίδας (Αθήνα 7-8 Μαΐου 2007). Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2010, 375-399.
- Μπαλαμπανίδης, Γιάννης. «Ρηχός εξευρωπαϊσμός: Η ρηχή υποδοχή της Ευρώπης ως κληρονομιά της Μεταπολίτευσης». Στο Μάνος Αυγερίδης, Έφη Γαζή και Κωστής Κορνέτης (επιμ.), *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*. Αθήνα: Θεμέλιο, 2015, 225-245.
- Μπαμπανάσης, Στέργιος. «Η διαμόρφωση της φτώχειας στην Ελλάδα του 20^{ου} αιώνα». *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 42-43 (1984): 138.
- Μπαρτζιώτας, Βασίλης. *Κι άστραψε φως η Ακροναυπλία*. Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1977.
- Μπελογιάννης, Νίκος. *Το ξένο κεφάλαιο στην Ελλάδα*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 1998.
- Μπερτζ, Μπερτ. *Εξόριστοι στο Αιγαίο*. Μτφ. Γιάννης Καστανάρας. Αθήνα: Φιλίστωρ, 2002.
- Μπότσιου, Κωνσταντίνα. «Αναζητώντας τον χαμένο χρόνο: Η Ευρωπαϊκή τροχιά της Μεταπολίτευσης». Στο Κωνσταντίνος Αρβανιτόπουλος και Μαριλένα Κοπά (επιμ.), *30 Χρόνια Ελληνικής Εξωτερικής Πολιτικής*. Αθήνα: Λιβάνης, 2005, 99-121.

- Μπότσιου, Κωνσταντίνα. «Ν.Δ. και ΠΑΣΟΚ, 1974-1985: Η “Ευρώπη” ως πολιτική και ως ταυτότητα». Στο Μάνος Αυγερίδης, Έφη Γαζή και Κωστής Κορνέτης (επιμ.), *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*. Αθήνα: Θεμέλιο, 2015, 211-224.
- Μπότσιου, Κωνσταντίνα. «Μια άλλη Ελλάδα μέσω Ευρώπης. Η συμμετοχή της Ελλάδας στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση τον 20^ο αιώνα». Στο Γιάννης Βούλγαρης, Κώστας Κωστής και Σωτήρης Ριζάς (επιμ.), *Ο μεγάλος μετασχηματισμός. Κράτος και πολιτική στην Ελλάδα του 20^{ου} αιώνα*. Αθήνα: Πατάκης, 202097-, 127.
- Μπουλούκος, Άρις Γ. *Υπόθεση Ασπίδα*. Αθήνα: Ελληνική Άνοδος, 2010.
- Μπουρνάζος, Στρατής. «Το “Μέγα Εθνικόν Σχολείον Μακρονήσου”, 1947-1950’». Στο: *Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου*, 115-145. Αθήνα: Φιλίστωρ, 2000.
- Μπουρνάζος, Στρατής. «Το κράτος των εθνοκρόνων: αντικομμουνιστικός λόγος και πρακτικές». Στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, (επιμ.) Χρήστος Χατζηιωσήφ, τόμος Δ2’, 9-49. Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2009.
- Μπούσχοτεν, Ρίκι Βαν. «Δεκαετία του ’40: Διαστάσεις της μνήμης σε αφηγήσεις ζωής της περιόδου». *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 107 (2002): 135-155.
- Νικολακόπουλος, Ηλίας. «Η εκλογική επιρροή των πολιτικών δυνάμεων». Στο Χρήστος Λυριντζής και Ηλίας Νικολακόπουλος (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του ’80. Εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*. Αθήνα, ΕΕΠΕ/Θεμέλιο, 1990, 203-237.
- Νικολακόπουλος, Ηλίας. *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*. Αθήνα: Πατάκη, 2009.
- «Νίκος Μπελογιάννης: Σαν σήμερα, πριν από 70 χρόνια εκτελέστηκε ο άνθρωπος με το γαρύφαλλο – Τον φοβούνταν ακόμα και νεκρό». *Έθνος*, 30.03.2022. <https://bit.ly/38YQESA> (πρόσβαση 01/01/2023).
- «Νίκος Μπελογιάννης: “Έτσι αγαπάμε εμείς την Ελλάδα”». *alfavita*, 30.03.2021. <https://bit.ly/3PTyB0X> (πρόσβαση 01/01/2023).
- Ντεγιάννης, Γιάννης. *Η δίκη*. Αθήνα: Γνώση, 1990.
- Ξανθόπουλος, Λευτέρης. «21^ο Φεστιβάλ Ελληνικού Κινηματογράφου». *Αντί* 163 (1980): 42-43.
- «Ο άνθρωπος με το γαρύφαλλο (1980) Ν. Τζίμας», *cineguerracivil*, 13.10.2010, <https://bit.ly/3i25DQw> (πρόσβαση 01/01/2023).

- «Ο Άνθρωπος με το Γαρύφαλλο». *Filmy*. <https://bit.ly/3zYkemr> (πρόσβαση 01/01/2023).
- «Ο άνθρωπος με το γαρύφαλλο». *Retrodb*. <https://bit.ly/3yekc8J> (πρόσβαση 01/01/2023).
- Οφλίδου, Θεοφανώ. *Βιογραφίες στον ελληνικό κινηματογράφο – Όψεις της ελληνικής εθνικής ταυτότητας στη δημόσια ιστορία: Το παράδειγμα τριών ταινιών της δεκαετίας 1980-1981*. Μεταπτυχιακή Εργασία: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, 2021.
- Παναγιωτάτος, Δημήτρης. «Για τον «Άνθρωπο με το γαρύφαλο». *Σύγχρονος Κινηματογράφος* 28-29 (1981): 35-36.
- Παναγιωτόπουλος, Παναγής. «Άνθρωπος με το γαρίφαλο. Η εκτέλεση του Μπελογιάννη στον κινηματογράφο υπό το φως της ηγεμονίας του ΠΑΣΟΚ». Στο Βασίλης Βαμβακάς και Παναγής Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του 1980: Κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*. Αθήνα: Επίκεντρο, 2010, 32-34.
- Παναγιωτόπουλος, Παναγής. «Από την προστατευόμενη στην ανασφαλή δημοκρατία. Κοινωνιολογία της Μεταπολίτευσης υπό το φως της κρίσης». Στο Μάνος Αυγερίδης, Έφη Γαζή και Κωστής Κορνέτης (επιμ.), *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*. Αθήνα: Θεμέλιο, 2015, 335-366.
- Παναγιωτόπουλος, Παναγής. «Πίτσα: Διατροφικές αλλαγές και αναδιάταξη των οικογενειακών συναισθημάτων». Στο Βασίλης Βαμβακάς και Παναγής Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα στη Δεκαετία του '80, Κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*. Αθήνα: Το Πέρασμα, 2010, 459-460.
- Πανταζόπουλος, Ανδρέας. *Η στιγμή Ανδρέα Παπανδρέου 1965-1989*. Αθήνα: Πόλις, 2001.
- Παπαγεωργίου, Κώστας. *Η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης 1941-1944, Χρονικό από τα Πρακτικά της Βουλής*. Αθήνα, 1984.
- Βασίλης Παπαγιαννόπουλος, «Πώς ματαιώθηκε η εκτέλεσή μας», στο Βαρδής Βαρδινογιάννης και Παναγιώτης Γ. Αρώνης (επιμ.), *Οι μισοί στα σίδερα*. Αθήνα: Φιλίστωρ, 1996, 344-350.
- Παπαδημητρίου, Δέσποινα. *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνοκοφρόνων. Η Συντηρητική Σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*. Αθήνα, Σαββάλας, 2006.

- Παπαθανασίου, Ιωάννα. *Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά. Αρχείο 1951-1967*. Αθήνα: Θεμέλιο, 2001.
- Παπαθανασίου, Ιωάννα. «Ιδεολογικές προσλήψεις των κοινωνικών συγκρούσεων και διαμόρφωση της πολιτικής στρατηγικής. – Το ΚΚΕ στα χρόνια 1936-1949» στο Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα '36- '49. Από τη δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*. Αθήνα: Καστανιώτης, 2003, 199-222.
- Παπαληγούρας, Παναγής. *Ομιλίες, άρθρα*. Αθήνα, Αίολος, 1996.
- Κουπαράνης, Παναγιώτης. «Το άγαλμα του Νίκου Μπελογιάννη στο Βερολίνο». *DW*, 17.10.2010. <https://bit.ly/3n8LkQa> (πρόσβαση 01/01/2023).
- Παπανδρέου, Ανδρέας. *Δημοκρατία και Εθνική Αναγέννηση*. Αθήνα: Φέξης, 1966.
- Παπανδρέου, Ανδρέας. *Από το ΠΑΚ στο ΠΑΣΟΚ. Λόγοι Άρθρα Συνεντεύξεις Δηλώσεις Του Ανδρέα Παπανδρέου Εθνική Ανεξαρτησία Λαϊκή Κυριαρχία*. Αθήνα: Λαδιά, 1976.
- Παπανδρέου, Ανδρέας. «Όχι στην ξενοκρατία και στο κράτος της Δεξιάς. Λόγος στην Πάτρα, 10/10/1975». Στο Ανδρέας Παπανδρέου (επιμ.), *Η Ελλάδα στους Έλληνες (Λόγοι, άρθρα, συνεντεύξεις και δηλώσεις του Προέδρου του ΠΑΣΟΚ στα δύο χρόνια ζωής και δράσης του Κινήματος)*. Αθήνα: Καρανάσης, 1976.
- Παπανδρέου, Ανδρέας. *Μετάβαση στο σοσιαλισμό. Προβλήματα και στρατηγική για το ελληνικό κίνημα*. Αθήνα: Αιχμή, 1977.
- Παπανδρέου, Ανδρέας. «Τέλος στις ψευδαισθήσεις». Στο Χρήστος Χαλαζιάς (επιμ.), *Ανδρέας Γ. Παπανδρέου: 31 χρόνια πολιτικής δημιουργίας*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1996, 59-62.
- Παπανδρέου, Ανδρέας. *Η Δημοκρατία στο απόσπασμα*. Αθήνα: Λιβάνης, 2006.
- Παπαντωνάκης, Γεώργιος και Τριαντάφυλλος Κωτόπουλος. *Σκηνικό, Χαρακτήρες, Πλοκή*. Αθήνα: Ίων, 2011.
- Παππάς, Τάκης. *Το χαρισματικό κόμμα. ΠΑΣΟΚ, Παπανδρέου, εξουσία*. Αθήνα: Πατάκης, 2009.
- Παραλίκας, Δημήτριος Κ. *Συνωμοσίες Ι.Δ.Ε.Α. και Α.Σ.Π.Ι.Δ.Α. 1944-1974*. Αθήνα: Βασδέκης, 1982.
- Παρασκευόπουλος, Πότης. *Ποιος σκότωσε τον Μπελογιάννη. Η δικαστική συνέχεια του εμφυλίου πολέμου*. Αθήνα: Ιστορία και Πολιτική, 1976.
- Παρασκευόπουλος, Πότης. *Ο άνθρωπος με το γαρύφαλλο*. Αθήνα: Κάκτος, 1980.

- Παρασκευόπουλος, Πότης. *Ο Καραμανλής στα χρόνια 1974-1985*. Αθήνα: Φυτράκης, 1986.
- Παρασκευόπουλος, Πότης. *Φιλελεύθερα ανοίγματα στην Ελλάδα μετά τον Εμφύλιο. Η άνοδος και η πτώση του Πλαστήρα*. Αθήνα: Φυτράκης, 1987.
- Πάρνης, Αλέξης. *Μπελογιάννης*. Αθήνα: Εκδοχή, 2001.
- Πασχαλούδη, Ελένη. *Η δεκαετία του 1940 στη ρητορική των ελληνικών παρατάξεων: η πολιτική χρήση του παρελθόντος κατά την περίοδο 1950-1967*. Διδακτορική διατριβή: Πανεπιστήμιο Μακεδονίας Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών, 2009.
- Πασχαλούδη, Ελένη. *Ένας πόλεμος χωρίς τέλος. Η δεκαετία του 1940 στον πολιτικό λόγο. 1950-1967*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2010.
- Πασχαλούδη, Ελένη. «Η δεκαετία του 1940 στον πολιτικό λόγο: από την αμηχανία των νικητών στη "δικαίωση" των ηττημένων». Στο Νίκος Δεμερτζής, Ελένη Πασχαλούδη και Γιώργος Αντωνίου (επιμ.), *Εμφύλιος. Πολιτισμικό τραύμα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2013, 113-160.
- Πεπονής, Αναστάσιος Ι. *Νικόλαος Πλαστήρας: στα γεγονότα 1909-1945*. Αθήνα: 1948.
- Πετσίνη, Πηνελόπη και Δημήτρης Χριστόπουλος (επιμ.), *Η λογοκρισία στην Ελλάδα*. Αθήνα: Ίδρυμα Ρόζα Λούξεμπουργκ-παράρτημα Ελλάδας, 2016.
- Πηγαδάς, Αλέξανδρος. «Νίκος Μπελογιάννης: "Με ένα γαρύφαλλο ξεκλείδωσε όλη την αθανασία"». *News247*, 30.03.2020. <https://bit.ly/3t9wvQA> (πρόσβαση 01/01/2023).
- Πλακούδας, Σπυρίδων. *Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος (1946-1949): Πεδίο Μάχης του Ψυχρού Πολέμου*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2017.
- Ράλλης, Γεώργιος. *Πολιτικές εκμυστηρεύσεις 1950-1989*. Αθήνα: Προσκήνιο, 1990.
- Ρεζάν, Μαρία. «Ούτε οι Γερμανοί δεν εκτελούσαν Κυριακή». Στο Στέλιος Κούλογλου και Αρετή Μπουκάλα (επιμ.), *Μαρτυρίες για τον εμφύλιο και την ελληνική αριστερά*. Αθήνα: Εστία, 2012, 281-282.
- Ριζάς, Σωτήρης. *Η ελληνική πολιτική μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο. Κοινοβουλευτισμός και δικτατορία*. Αθήνα: Καστανιώτη, 2008.
- Ριζάς, Σωτήρης. «Η εκτέλεση του Νίκου Μπελογιάννη». *Καθημερινή*, 24.03.2013. <https://bit.ly/3AUGeyQ> (πρόσβαση 01/01/2023).

- Ρίτσος, Γιάννης. *Ο άνθρωπος με το γαρύφαλλο*. Αθήνα: Κέδρος, 1990.
- Ροζάκης, Χρήστος. *Ελληνική εξωτερική πολιτική 1974-1981*. Θεσσαλονίκη: Μάλλιαρης – Παιδεία, 1986.
- Ροζάκης, Χρήστος. «Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1974-1985». Στο Αριστόβουλος Μάνεσης (επιμ.), *Les Temps Modernes: Η Ελλάδα σε εξέλιξη*. Αθήνα: Εξάντας, 1986, 115.
- Ροζάκης, Χρήστος. «Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1974-1985: εκσυγχρονισμός και διεθνής ρόλος ενός μικρού κράτους». Στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΣΤ΄. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 2000, 371-391.
- Ροζέ, Μασσίπ. *Καραμανλής, ο Έλληνας που ξεχώρισε*. Αθήνα: Σιδέρης, 1995.
- Ρόρη, Λαμπρινή. «Από το «δωσίλογο» Μητσοτάκη στη «νέα Βάρκιζα του '89»: η μνήμη της δεκαετίας του '40 στον πολιτικό λόγο του ΠΑΣΟΚ». Στο Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, Τασούλα Βερβενιώτη, Ευτυχία Βουτυρά, Βασίλης Δαλκαβούκης και Κωνσταντίνα Μπάδα (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*. Αθήνα: Επίκεντρο, 2008, 293-309.
- Ρούσσοι, Γιώργος. «65 χρόνια από την εκτέλεση του Νίκου Μπελογιάννη: 'Ο Άνθρωπος με το Γαρύφαλλο'». *Τηxs*. <https://bit.ly/3tWsEqG> (πρόσβαση 01/01/2023).
- Renan, Ernest. «Τι είναι έθνος;». *Ο Πολίτης* 121 (1993): 32-38.
- Σακελλαρόπουλος, Σπύρος. *Η Ελλάδα στη Μεταπολίτευση. Πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις 1974-1988*. Αθήνα: Λιβάνης, 2001.
- Σακελλαρόπουλος, Σπύρος (επιμ.), *Έτσι αγαπάμε εμείς την Ελλάδα. Πλήρη πρακτικά και ιστορικό των δικών Μπελογιάννη. Τα σήματα Βαβούδη*. Αθήνα: Τόπος, 2016.
- Σακκάς, Γιάννης. «Η ιστοριογραφία για τα Δεκεμβριανά: παλαιά αφηγήματα, σύγχρονες ερμηνείες, νέες κατευθύνσεις». Στο Θανάσης Σφήκας, Λουκιανός Χασιώτης και Ιάκωβος Μιχαηλίδης (επιμ.), *Δρόμοι του Δεκεμβρίου: Από τον Λίβανο στην Αθήνα 1944*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2016, 291-308.
- Σαράφης, Στέφανος. *Ο ΕΛΑΣ*. Βιβλιοθήκη Εθνικής Αντίστασης. Αθήνα: Τα Νέα Βιβλία, 1946.
- Σαρρής, Γεώργιος. «Νίκος Μπελογιάννης 1915-1952: Τον φοβούνταν ακόμα και νεκρό». *Έθνος*, 11.12.2019. <https://bit.ly/3NMEqEh> (πρόσβαση 01/01/2023).

- Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος. *Η Ελληνική Εξωτερική Πολιτική, 1945-1981*. Αθήνα: Εστία, 2001.
- Σκαλιδάκης, Γιάννης. «Το παγκόσμιο κίνημα συμπαραστάσης. Θέμα έμπνευσης για καλλιτέχνες – μουσικούς – κινηματογραφιστές - εικαστικούς». Στο Αρτέμης Ψαρομηλίγκος (επιμ.), *Οι μεγάλες δίκες. Η δίκη του Μπελογιάννη*. Αθήνα: *Ελευθεροτυπία*, 2011, 193-207.
- Σολδάτος, Γιάννης. *Ιστορία του ελληνικού κινηματογράφου*. Αθήνα: Αιγόκερως, 1982.
- Σπουρδαλάκης, Μιχάλης. *ΠΑΣΟΚ. Δομή, εσωκομματικές κρίσεις και συγκέντρωση εξουσίας*. Αθήνα: Εξάντας, 1988.
- Σταυρόπουλος, Λάμπρος. «Ήταν αναπόφευκτος ο εμφύλιος πόλεμος; Εικόνες και μνήμες της αναμέτρησης 1946-1949 μέσα από τη διαχρονική «ματιά» της κομμουνιστικής Αριστεράς». *Το Βήμα*, 28.10.2007, <https://bit.ly/3I8HujK> (πρόσβαση 01/01/2023).
- Σταυρόπουλος, Λάμπρος. «Εβδομήντα χρόνια από την εκτέλεση του Νίκου Μπελογιάννη». *Το Βήμα*, 02.04.2022. <https://bit.ly/3t7hgaP> (πρόσβαση 01/01/2023).
- Στεφανίδης, Ιωάννης. *Από τον εμφύλιο στον Ψυχρό πόλεμο. Η Ελλάδα και ο συμμαχικός παράγων 1949-1952*. Αθήνα: Προσκήνιο, 1999.
- Στεφανίδης, Ιωάννης. *Εν ονόματι του έθνους. Πολιτική κουλτούρα, αλυτρωτισμός και αντιαμερικανισμός στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1945 – 1967*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2010.
- Στριφτόμπολα, Ελένη. «Μαθήματα δημόσιας ιστορίας από το ελληνικό Κοινοβούλιο. Η περίπτωση του νόμου 1285/1982 “Για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης του Ελληνικού Λαού εναντίον των στρατευμάτων κατοχής 1941-1944»». Στο Ανδρέας Ανδρέου, Σπύρος Κακουριώτης, Γιώργος Κόκκινος, Έλλη Λεμονίδου, Ζέτα Παπανδρέου και Ελένη Πασχαλούδη (επιμ.), *Η δημόσια ιστορία στην Ελλάδα. Χρήσεις και καταχρήσεις της ιστορίας*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2015, 239-249.
- Συρίγος, Άγγελος. *Ελληνοτουρκικές σχέσεις*. Αθήνα: Πατάκης, 2015.
- Σώκου, Ροζίτα. «Κριτική ταινιών». *Η Απογευματινή*, 25.11.1980.
- Σωτηρόπουλος, Δημήτρης. «Όψεις Βαβυλωνίας: Ερμηνείες της μεταπολεμικής ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα». Στο Δημήτρης Βενιέρης και

Χρήστος Παπαθεοδώρου (επιμ.), *Η Κοινωνική πολιτική στην Ελλάδα: προκλήσεις και προοπτικές*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003, 89-131.

- Σωτηρόπουλος, Δημήτρης. «Πολιτική, κράτος, κοινωνία: Τομές και συνέχειες από την προδικτατορική στη μεταπολιτευτική Ελλάδα». Στο Αργύρης Πασσάς, Δημήτρης Σωτηρόπουλος, Αθανασία Τριανταφύλλου και Θεόδωρος Τσέκος, (επιμ.), *Οι θεσμοί στην Ελλάδα της μεταπολίτευσης. Αποτίμηση μιας αντιφατικής περιόδου*. Αθήνα: Παπαζήσης, 2016, 45-68.
- Σωτηροπούλου, Χρυσάνθη. *Ελληνική κινηματογραφία 1965-1975. Θεσμικό πλαίσιο-οικονομική κατάσταση*. Αθήνα: Θεμέλιο, 1989.
- Sorlin, Pierre. *Ευρωπαϊκός κινηματογράφος, Ευρωπαϊκές Κοινότητες 1939*. Μτφ. Έφη Λατίφη. Αθήνα: Νεφέλη, 2004.
- Ταταρούνης, Δημήτρης. «Γιατί τους εκτέλεσαν Κυριακή». *Documento*, 30.03.2020. <https://bit.ly/3zdA4Jr> (πρόσβαση 01/01/2023).
- Τζούκας, Ευάγγελος. *Οι οπλαρχηγοί του ΕΔΕΣ στην Ήπειρο 1942-44. Τοπικότητα και πολιτική ένταξη*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2013.
- Τομαή, Φωτεινή. «Οι αντιδράσεις για τη δίκη Μπελογιάννη». *Το Βήμα*, 12.02.2006. <https://bit.ly/3xo20ZY> (πρόσβαση 01/01/2023).
- Τουλάτου, Ίσμα Μ. «Μια «Γκερνίκα» για τον Μπελογιάννη». *Το Βήμα*, 20.03.2011. <https://bit.ly/3afC9dl> (πρόσβαση 01/01/2023).
- Τρίκκας, Τάσος. *ΕΔΑ, 1951-1967. Το νέο πρόσωπο της Αριστεράς*, τόμος Α'. Αθήνα: Θεμέλιο, 2009
- Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος. «Η ιδεολογική επίδραση του Εμφυλίου Πολέμου». Στο Γιάννης Ιατρίδης (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του 1940-1950, Ένα έθνος σε κρίση*. Αθήνα: Θεμέλιο, 1984, 561-594.
- Φενέκ-Μικελίδης, Νίνος. «Ιστορία και ελληνικός κινηματογράφος». Στο Φ. Τομαή-Κωνσταντοπούλου (επιμ.), *Η μαρτυρία της κινηματογραφημένης εικόνας: πηγή και σχολιασμός της Ιστορίας από το κινηματογραφικό έργο του Λάκη Παπαστάθη*, (πρακτικά ημερίδας 6 Απριλίου 2001). Αθήνα: Αιγόκερως, 2001.
- Φερρό, Μάρκ. *Κινηματογράφος και Ιστορία*. Μτφ. Πελαγία Μαρκέτου. Αθήνα: Μεταίχμιο, 2001.
- Φλάισερ, Χάγκεν. *Στέμμα και σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης, 1941-1944*, τόμος Β'. Αθήνα: Παπαζήσης, 1995.

- Φλιτούρης, Λάμπρος. «Ο εμφύλιος στο σέλιλοϊντ». Στο Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, Τασούλα Βερβενιώτη, Ευτυχία Βουτυρά, Βασίλης Δαλκαβούκης και Κωνσταντίνα Μπάδα (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*. Αθήνα: Επίκεντρο, 2008, 387-404.
- Φλούντζης, Αντώνης. *Ακροναυπλία και Ακροναυπιώτες 1937-1943*. Αθήνα: Θεμέλιο, 1979.
- Φλούντζης, Αντώνης. *Στο κολαστήριο της Μακρονήσου*. Αθήνα: Φιλιππότης, 1984.
- Φραγκούλης, Γιάννης. «Κριτική για την ταινία: Ο άνθρωπος με το γαρύφαλλο». *Cinemainfo*, <https://bit.ly/3tXOhqF> (πρόσβαση 01/01/2023).
- Φραδέλλος, Κώστας. «Κατοχικές κυβερνήσεις και έθνος». Στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα: Β' Παγκόσμιος Πόλεμος - Αντίσταση και Κατοχή 1940-1945*, τόμος Γ2. Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2007, 153-179.
- Φρούντζος, Παναγιώτης. «Ο αφανής ήρωας». *Documento*, 04.12.2020. <https://bit.ly/3PW5jic> (πρόσβαση 01/01/2023).
- Φρούντζος, Παναγιώτης. «Νίκος Μπελογιάννης: Μια ζωή στον αγώνα». *Documento*, 12.01.2021. <https://bit.ly/3wVCGJ6> (πρόσβαση 01/01/2023)
- Φυτιλή, Μάγδα. «Λωτοφάγοι και ηρόστρατοι: Μνήμες του '40 στον πολιτικό λόγο των κομμάτων κατά τη δεκαετία του '80». Στο Μάνος Αυγερίδης, Έφη Γαζή και Κωστής Κορνέτης (επιμ.), *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*. Αθήνα: Θεμέλιο, 2015, 29-39.
- Φυτιλή, Μάγδα Μάνος Αυγερίδης και Ελένη Κούκη. *Η δεύτερη ζωή της Εθνικής Αντίστασης. Πρακτικές αναγνώρισης και αποκλεισμού 1944-2006*. Αθήνα: Θεμέλιο, 2022.
- Χανδρινός, Ιάσωνας. *Το τιμωρό χέρι του λαού: Η δράση του ΕΛΑΣ και της ΟΠΛΑ στην κατεχόμενη πρωτεύουσα*. Αθήνα: Θεμέλιο, 2012.
- Χαραλάμπης, Δημήτρης. *Στρατός και πολιτική εξουσία. Η δομή της εξουσίας στην μετεμφυλιακή Ελλάδα*. Αθήνα: Εξάντας, 1985.
- Χαραλάμπης, Δημήτρης. «Από το μετεμφυλιακό κράτος, στο κράτος της μεταπολίτευσης». *Σύγχρονα Θέματα* 28 (1986): 63.
- Χατζηβασιλείου, Ευάνθης. *Ελληνικός φιλελευθερισμός. Το ριζοσπαστικό ρεύμα, 1932-1979*. Αθήνα: Πατάκης, 2010.
- Χατζηβασιλείου, Ευάνθης. «Η πρόσληψη της Αριστεράς από τους αντιπάλους της, 1949-1967: Παρατηρήσεις για τη λειτουργία του ελληνικού αντικομμουνισμού».

Στο Γρηγόρης Ψαλλίδα (επιμ.), *Γρηγόρης Φαράκος: Διαδρομές στην Ιστορία*. Κέρκυρα: Ιόνιο Πανεπιστήμιο, 2011, 156-182.

- Χατζηφωτιάδης, Κωνσταντίνος. *Ιστορική εκπαίδευση και κινηματογράφος. Μια διδακτική πρόταση σε σχέση με ταινίες που αναφέρονται στον Εμφύλιο Πόλεμο*. Μεταπτυχιακή εργασία: Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, 2018. <https://bit.ly/3Cu1sVb> (πρόσβαση 01/01/2023).
- Ψύλλας, Δημήτρης. «Μεταπολίτευση και αποκλιμάκωση του αντικομμουνισμού». *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών* 52 (2008): 5-25.

Ξενογλωσση Βιβλιογραφία

- Accornero, Guya. "Preface". In Kostis Kornetis, Nikolaos Papadogiannis and Eirini Kotsovili (eds), *Consumption and Gender in Southern Europe since Long 1960s*. London: Bloomsbury, 2016, xii-xvi.
- Antoniou, Giorgos and Nikos Marantzidis. "The Greek Civil War Historiography (1945-2001): Toward a New "Paradigm". *Columbia Journal of Historiography* 1, no. 1 (2003): 1-35.
- Barker, Elisabeth. "Greece in the framework of Anglo-Soviet relations 1941-1947". In Marion Sarafis (ed.) *Greece: From Resistance to Civil War*. Nottingham: Spokesman, 1980, 15-31.
- Bhabha, Homi. "Question of Survival: Nations and Psychic States". In James Donald (ed.), *Psychoanalysis and Cultural Theory*. London: Macmillan, 1991, 89-103.
- Chourchoulis, Dionysios and Lykoirgos Kourkouvelas. "Greek perceptions of NATO during the Cold War". *Southeast European and Black Sea Studies* 12, no. 4, (2012): 497-514.
- Clogg, Richard. *Greece 1981-1989. The Populist Decade*. London, Macmillan, 1993.
- Close, David. "The road to reconciliation? The Greek civil war and the politics of memory in the 1980s". In Philip Carabott and Athanasios Sfikas (eds). *The Greek Civil War. Essays on a conflict of exceptionalism and silences*. London: Ashgate, 2004, 257-278.

- Covi, Giovanni. "Puzzling Out The First Oil Shock: History, Politics and the Macroeconomy in a Forty- 2 Year Retrospective". *History of Economic Thought and Policy* 4, no.2 (September 2015): 57-91.
- Diamandouros, Nikiforos P. "PASOK and State-Society Relations in Post-authoritarian Greece, 1974-1988". In Spyros Vryonis, Jr. (ed.), *Greece on the Road to Democracy: From the Junta to PASOK, 1974-1986*. New York: Arist. D. Caratzas, 1991, 15-35.
- Diner, Dan. *America in the Eyes of the Germans. An Essay on Anti Americanism*. Princeton: Markus Wiener Publishers, 1996.
- Heraclides, Alexis. *The Greek-Turkish Conflict in the Aegean: Imagined Enemies*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010.
- Just, Tony. "The Past Is Another Country: Myth and Memory in Postwar Europe". *Daedalus* 121, no. 4, (Fall, 1992): 83-118.
- Iatrides, John. "Challenging the Limitations of the Atlantic Community, Konstantinos Karamanlis and NATO". Στο Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, Κωνσταντίνα Μπότσιου, Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον 20ό αιώνα, τόμος Β'*. Αθήνα: Ίδρυμα «Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής», 2008, 17-36.
- Judt, Tony. *Post-war: A History of Europe Since 1945*. London: Vintage 2005.
- Linz, Juan José, Alfred Stepan and Richard Gunther. "Democratic transition and consolidation in Southern Europe with reflection on Latin America and Eastern Europe". In Richard Gunther, Nikiforos Diamandouros and Hans-Jürgen Puhle (eds), *The Politics of Democratic Consolidation. Southern Europe in Comparative Perspective*. Baltimore, London: Johns Hopkins University Press, 1994, 77-96.
- Kassimeris, Christos. *Greece and the American Embrace, Greek foreign Policy Towards Turkey, The US And The Western Alliance*. London - New York, I. B. Tauris, 2010.
- Lacovara, Christopher. "Portugal: Toiling Toward the EEC". *Harvard International Review* 6, no. 3 (1983): 36-37.
- Lemonidou, Elli. "World War II and the Greek Civil War in Cinema". In Peter Tame, Dominique Jeannerod and Manuel Bragança (eds), *Mnemosyne and Mars: Artistic and Cultural Representations of Twentieth-century Europe at War*. Newcastle, Cambridge Scholars Publishing, 2013, 219-239.

- Marwick, Arthur. "The Cultural Revolution of the Long Sixties: Voices of Reaction, Protest, and Permeation". *The International History Review* 27, no. 4 (December 2005): 780-806.
- Mavrogordatos, George. *The Rise of the Green Sun. The Greek Elections of 1981*. London: Center of Contemporary Greek Studies, 1983.
- Mazower, Mark. *Inside Hitler's Greece: The Experience of Occupation, 1941-44*. Yale University Press, 1993.
- Papadopoulos, Ioannis. *Dynamique du discours politique et conquête du pouvoir: Le cas du PASOK (Mouvement socialiste panhellénique): 1974-1981*. Berne: Peter Lang, 1989.
- Resis, Albert. "The Churchill-Stalin Secret "Percentages" Agreement on the Balkans, Moscow, October 1944". *The American Historical Review* 83, no. 2 (April 1978): 368-387.
- Rodocanachi, Constantine P. *A Great Work of Civil Readaptation in Greece*. Athens: 1949.
- Rudnick, David. "Spain's Long Road to Europe". *The World Today* 32, no. 4 (1976): 134-141.
- Scarry, Elaine. *The body in Pain: The making and unmaking of the word*. Oxford: Oxford University Press, 1987.
- Sheffrin, Steven. *The Making of Economic Policy*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Sotiropoulos, Dimitri. "Triumph and collapse: PASOK in the wake of the crisis in Greece (2009-13)". In David Bailey, Jean-Michel De Waele and Fabien Escalona (eds), *European social democracy during the global economic crisis: Renovation or Resignation?* Manchester: Manchester University Press, 2014, 193-212.
- Stavrou, Nikolaos A. "Ideological Foundations of the Panhellenic Socialist Movement". In Stavrou (ed.), *Greece under Socialism: a NATO Ally Adrift*. New Rochelle, NY: Orpheus Publishing, 1988, 13-17.
- Thomassen, Bjørn and Rosario Forlenza. "Re-narrating Italy, reinventing the nation: assessing the presidency of Ciampi". *Journal of Modern Italian Studies* 16, no. 5, (2011): 705-725.

- Tsakalotos, Euclid. “The Political Economy of Social Democratic Economic Policies: The PASOK Experiment in Greece”. *Oxford Review of Economic Policy* 14, no. 1 (1998): 114-138.
- Tsakaloyannis, Panos. “The Moscow Puzzle”. *Journal of Contemporary History* 21, no. 1 (1986): 37-55.
- Tsitselikis, Konstantinos. *Old and New Islam in Greece. From Historical Minorities to Immigrant Newcomers*. Leiden, Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2012.
- United States. American Mission for Aid to Greece. *A Factual Summary Concerning the American Mission for Aid to Greece*. Athens: AMAG, 1948.
- Utley, Gertje. *Pablo Picasso: The Communist Years*. New Haven: Yale University Press, 2000.
- Verney, Susana. “From the Special Relationship to Europeanism: PASOK and the European Community 1981-1989”. In Richard Clogg (ed.), *Greece 1981-1989: The Populist Decade*. London: Macmillan, 1993, 131-158.

Κατάλογος Εικόνων

Εικ. 1: <https://bit.ly/3H88GQD>

Εικ. 2: <https://bit.ly/3XzUtl6>

Εικ. 3: <https://bit.ly/3IRiYG5>

Εικ. 4: <https://bit.ly/3jevAwX>

Εικ. 5: <https://bit.ly/3GBGNiw>